

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМӮЗГОРИИ ТОЧИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙӢ**

УДК:1 (091) (44+575.3)

ББК:87.3

К-33

Ба ҳуқуки дастнавис

КАРИМОВ ҚАДРИДДИН ОБЛОБЕРДИЕВИЧ

**ТАҲЛИЛИ МУҶОИСАВИИ АҚИДАҲОИ МАОРИФПАРВАРИИ
ЖАН ЖАҚ РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ**

ДИССЕРТАЦИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа PhD, доктор аз рӯйи
иҳтисоси 6D020100 - фалсафа**

Роҳбари илмӣ:

Султонзода Соқӣ Аслон - доктори илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фалсафаи ДДОТ ба номи Садриддин Айӣ

ДУШАНБЕ - 2022

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3 - 20	
БОБИ I. НАҚШИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ РАВИЯИ МАОРИФПАРВАРӢ.....		21 - 78
§ 1.1. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият.....	21 – 36	
§ 1.2. Мухтасари шарҳи ҳол ва таснифи осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш.....	37 – 57	
§ 1.3. Сарчашмаҳои идеевии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш.....	58 – 78	
БОБИ II. ТАМОЮЛГИРИИ АНДЕШАҲОИ ГУМАНИСТИИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ТАҲЛИЛИ МУҶОИСАВӢ.....		79 - 151
§ 2.1. Баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ў бо чомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш.....	79 – 105	
§ 2.2. Моҳияти фалсафии консепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва хусусиятҳои фарқунандай он аз назариятарбияи Аҳмади Дониш.....	106 – 133	
§ 2.3. Таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина.....	134 - 151	
Хулоса.....	152 - 160	
Фехрист манбаъҳо ва адабиёти истифодашуда.....		161 - 177
Интишороти довталаб аз рӯйи мавзуи диссертатсия.....		178 - 178

МУҚАДДИМА

Аҳамияти мавзуи таҳқиқот. Таҳлили муқоисавии афкори маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш чӣ зарурат дорад? Чаро маҳз андешаҳои онҳо бояд мавриди омӯзиш қарор бигиранд? Миёни маорифпарваронаи Ж.Ж. Руссо ва Дониш чӣ робитае мавҷуд аст? Таҳлили муқоисавии афкори донишмандони зикршуда ба ҷомеаи муосир чӣ манфиат дода метавонад? Ва боз ҷандин саволҳои дигар муҳимијати мавзуи таҳқиқро ба миён овардаанд.

Осори арзишманди маорифпарваронаи Жан Жак Руссо - франсавӣ, файласуф ва педагог ва Аҳмади Дониш - мутафаккири тоҷик, поягузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ - ҷузъи фарҳанг, сармояи маънавии ташаккули қобилияти зехний инсоният маҳсуб меёбанд. Мазмун ва моҳияти осори фалсафии онҳо натанҳо файласуфони муосир, балки тамоми инсонҳоеро, ки қӯшиши дарки ҷаҳон ва ҳастии инсонро доранд, ба ҳуд ҷалб менамояд. Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ба масъалаи дарки мағҳуми инсон, системанок ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ва ба камол расонидани инсон, таъсиси оила ва риояи талаботи никоҳ, таъсиси ҷомеа ва риояи принсипҳои адолат ва баробарии иҷтимоӣ ҳангоми иҷро кардани усулҳои идоракуни давлат, дар маҷмӯъ муносибати инсон нисбат ба табиат ва моҳияти ҳуд ҷиҳати пайдо кардани ҷойгоҳи мувоғиқ дар раванди муносибатҳои иҷтимоӣ ва ғайра таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намудаанд.

Таҳқиқ ва мутолиаи бозёфтҳои маънавии ин маорифпарварон дар мадди аввал аз он ҷиҳат мухим мебошанд, ки ҳама гуна зиддиятҳое, ки дар назарияи тарбияи муосир ҷиҳати ҳалли мушкилоти фаҳмиши инсон ва ба камол расонидани ў ҳамчун субъект ба миён меоянд, бартараф менамояд. Ҳамзамон, афкори фалсафии ҳар ду мутафаккир аз мавҷеи ратсионалистӣ баромад намуда, ҳаллу баррасии масъалаҳои мавҷударо

дар мизони ақл пешниҳод мекунанд ва ба нерӯи созандай ақл бовар доранд.

Бо назардошли гуфтаҳои қаблӣ, муаллиф таҳқиқи масъалаи мазкурро дорои аҳамият медонад:

1) Дониш саромади маорифпарварони Аморати Бухоро буд. Ж.Ж. Руссо бошад яке аз маорифпарварони машхури фаронсавӣ ба шумор мерафт. Маорифпарварии Осиёи Миёна дар заминай маорифпарварии аврупой ба воситаи фарҳанги рус ташаккул ёфтааст. Дар ҳар ду ҳолат мақсад ягона аст – маърифатнок кардани мардум, вале аз ҷиҳати шароити иҷтимоӣ, афкори маорифпарварон фарқиятҳои зиёд низ байнӣ ҷараёнҳои маорифпарварии ҳам Аврупо ва ҳам Шарқ мавҷуд аст. Аммо афкори маорифпарваронаи Дониш бештар ба маорифпарварии Ж.Ж. Руссо қаробат дорад, ҳарчанд Дониш тақрибан як аср баъдтар аз Ж.Ж. Руссо зиндагӣ карда, Ж.Ж. Руссо ва осори ўро комилан намедонист;

2) бо такя ба арзишҳои ду фарҳанг: Аврупо ва Шарқ хонанда ва пажӯҳишгар метавонад маълумоти воқеиро оид ба сарчашмаҳои пайдоиш, ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқунандаи равияи маорифпарварӣ, марҳилаҳои рушди он дар Фаронса ва Осиёи Миёна ба даст оварад;

3) пешниҳоду тавсияҳои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш нисбати тағйир додани сохтори идораи сиёсии чомеа, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ҳамчун замина нақш бозиданд;

4) идеяи мутафаккирон, дар бобати он ки нобаробариҳои иҷтимоӣ бузургтарин фасоди чомеа буда, аз моликият сарчашма мегирад, то ба ҳол аҳамияти худро ҷиҳати риояи адолати иҷтимоӣ ва роҳ надодан ба нобаробариҳои ҷамъиятӣ нигоҳ доштааст;

5) ҳалқро ҳамчун манбаи ҳокимијат эътироф карда, дар ҳалли масъалаҳои меҳварии чомеа рапъи онҳоро ба эътибор гирифтан аз

рукиҳои асосии чомеаи демократӣ мебошад, ки ҳар ду мутафаккир аз он ҷонибдорӣ мекунанд;

6) тибқи талаботи консепсияи тарбияи табиии Ж.Ж. Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Ин ақидаҳо имрӯз низ барои соҳаи маориф ва тарбия мубрамият доранд. Бо назардошти ин гуфтаҳо, метавон хулоса намуд, ки ақидаҳои маорифпарваронаи Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш аҳамияти худро гум накардаанд. Нуктаҳои зиёди таълимоти онҳо имruz низ натанҳо дар доираҳои педагогӣ, балки барои худи хонандагон низ дорои аҳамият буда, гувоҳи мубрамияти онҳо мебошанд.

Дараҷаи коркарди илмии омӯзиши масъала. Омӯзиши сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки нахустин коркардҳо оид ба паҳлуҳои муҳталифи мероси фалсафии Ж.Ж. Руссо ҳанӯз аз охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Олмон аз ҷониби И.Б. Базедов, Х.Г. Зальцман, И.Г. Кампе, Э.Х. Трапп¹ ва ғайра шурӯъ шуд. Муҳаққиқони олмонӣ қариб ҳамаи осори маорифпарварро дар 16 ҷилд тарҷума карданд.

Дар монография ва мақолаҳои Ч.Морлей (1881), Г.Геффдинг (1898), Г.Грэхэм (1904), Г.Гобел (1980)² ва дигар муҳаққиқони аврупоӣ баҳодиҳии амиқи осори илмӣ ва шахсияти Ж.Ж. Руссо, пажӯҳиши афкори педагогии маорифпарвар, ки мавриди таваққуҳи чомеаи замонаш буд, инъикос ёфтаанд.

Дар Россия бошад, таваҷҷуҳи бештар ба таҳқиқи осори Ж.Ж. Руссо дар асри XX дода шудааст. Ҳусусан, олимони рус М.И. Розанов, Н.Н. Бахтин, Э.П. Кревина, Н.К. Крупская афкори фалсафӣ-педагогии

¹ Очерки истории школы и педагогики за рубежом. – Часть II (XVIII – XX вв.): Эксперим. учеб. пособие. – М.: изд. АПН СССР. 1989. - С. 30-34.

² Геффдинг Г. Жан-Жак Руссо и его философия. - СПб., 1898. - 154с.; Грэхэм, Г. Ж.-Ж. Руссо: его жизнь, произведения и окружающая среда. - М.,1908. - 132с.; Гобель, Г. Распространение идей Руссо и истолкование руссоизма//Французский ежегодник за 1987 год. - М., 1980. - С. 22-31.; Компре, Р. Ж.-Ж. Руссо и воспитание естественное. - М., 1903. - 96 с.; Морлей, Ж. Ж. Руссо. - М., 1884. – 132 с.

маорифпарварро мувофиқ ба муносибатҳои форматсионӣ ва аз мавқеи нерӯҳои сиёсӣ: демократӣ, либералӣ ва инқилобӣ пажӯҳиш кардаанд.

Муҳаққиқони даврони Шӯравӣ Н.А. Константинов, Е.Н. Мединский, М.Ф. Шабаев ва дигарон хусусияти демократӣ ва маорифпарварона доштани таълимоти фалсафии Руссоро қайд карда, вале нигоҳи ўро нисбати «педагогикаи ҷуфт» (истилоҳи коркардкардаи А.С. Макаренко) ва анъанаи фардӣ дар тарбияро танқид менамоянд.

Т. Мисаева таваҷҷуҳи хоса ба муайян кардани мақоми Ж.Ж. Руссо дар рушди равияи маорифпарварӣ зоҳир карда, ўро дар таърихи фарҳанги Аврупо ҳамчун ислоҳотҳоҳи бузурги раванди тарбия ва таҳсилот муаррифӣ меқунад.¹

Дар таҳқиқотҳои А.А. Златополской² ва С.В. Занин³ аҳамияти вижана ба ҷанбаҳои педагогии афкори маорифпарвар, муносибатҳои байнифаний ҳангоми ба роҳ мондани раванди таҳсилот зоҳир карда шудааст.

Дар маҷмуъ, то имрӯз чунин паҳлухои осори маорифпарвар мавриди омӯзиш ва таҳқиқи муҳаққиқон қарор гирифтааст:

- илмӣ-шарҳи ҳолӣ (В.Ф. Асмус, М. Бейтс, И.Е. Вертсман, Ч. Стюард, С.П. Толстов ва ғайра);
- иҷтимоӣ-фалсафӣ (Ф. Бродал, В. Винделбанд, В. Дилтей, Э. Кассирер, И. Кант, Р. Роллан, С. Алексеева, Ю.М. Лотман ва дигарон);
- таърихӣ-педагогӣ (И.Е. Вертсман, Г.Н. Ҷибладзе, В.В. Лазарев, Ф.П. Хагер ва дигарон).

Дар Тоҷикистон оид ба шинохт ва муаррифии афкори маорифпарваронаи Ж.Ж. Руссо олимони варзида: И. Каримова ва С. Сулаймонӣ мақолаҳои ҷудогона иншо карда, тамоюлгирии афкори педагогии маорифпарварро мушахҳас кардаанд. Саҳми дигари

¹ Мисаева Т. Великий реформатор воспитания и образования Жан-Жак Руссо. - М., 1912. - С.1.

² Златопольской А.А. Ж.Ж. Руссо и революционно-демократическая мысль России XIX века. - М., 1990.

³ Занин С.В. Проблема единства творчества Руссо в западноевропейской историографии второй половины XIX века – первой половины XX века. М., 1994.

назарраси онҳо аз он иборат аст, ки китоби «Эмил ва ё дар бораи тарбият»-и Руссоро бо забони тоҷикӣ баргардон намуда, дастраси

Дар таҳқиқи ҷанбаҳои муҳталифи фалсафаи маорифпарварӣ, аз ҷумла таҳқиқи осори Аҳмади Дониш, хизмати донишманди шинохта З. Раҷабов¹ бузург аст. Зеро ҳангоми таҳқиқи паҳлӯҳои муҳталифи фалсафаи маорифпарварӣ асарҳои илмӣ-тадқиқотии бунёдӣ таълиф намуд. Дар онҳо сабабҳои асосии пайдоиши маорифпарварӣ, ҳадафҳо ва барномарезии маорифпарваронро нишон дода, сахми Аҳмади Донишро дар ташаккул ва таъсиси ҳалқаи илмӣ-фарҳангии рӯшанфирони тоҷик муайян кард.

Дар тадқиқоти А. Баҳоваддинов, И. Брагинский, Р. Ҳодизода, Ҳ. Ҳасанов, М. Комилов, Г. Ваҳобов, М. Тағоймурод² ва дигарон мақсад ва ҳадафҳои маорифпарварон бо ҷадидон таҳлил ва муқоиса карда шудааст. Зимни пажӯҳиш ба чунин хулоса меоянд, ки равияи маорифпарварӣ аз рӯйи барномарезии иҷтимоӣ, фалсафӣ ва фарҳангӣ-сиёсии худ аз ҷадидия тафовут дорад. Онҳо ҷадидияро ҷунбиши иртиҷоӣ, миллигароӣ ҳисобида, идеологияи маорифпарвариро пешқадамона арзёбӣ мекунанд.

Баръакси мавқеъгирии онҳо, муҳаққиқони дигар Ҳ. Мирзозода, Э. Бертелс, Я.Г. Абдулин, Г. Ҳудоёров³ маорифпарварӣ ва ҷадидияро як ҷараён ҳисобида, тафовутеро дар барномарезии иҷтимоӣ ва фарҳангии онҳо нишон намедиҳанд. Ба хулосаи онҳо, ҷадидия идомаи мафкуравии маорифпарварӣ мебошад.

¹ Раҷабов З. Маорифпарвари бузурги тоҷик Аҳмади Дониш. - Столинобод, 1961; Аз таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии ҳалқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX. - Столинобод, 1957; Оид ба «Рисолаи сиёсӣ» -и Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1976; Шоир-маорифпарвари ҳалқи тоҷик - Асирий. - Душанбе, 1974.

² Ҳодизода Р. Сарҷашмаҳо барои омӯзиши адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX. - Столинобод, 1956; Аҳмади Дониш. Тарҷумаи ҳол ва мероси адабӣ-илмӣ. - Душанбе, 1976; Ҷадид гӯем ё маорифпарвар? //Адабиёт ва санъат. - 5 июля соли 1990. Баҳоваддинов А. Очерки таърихи фалсафаи тоҷик. - Душанбе, 1961; Аз таърихи ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мардуми тоҷик. 1951. Комилов М. Тағириёбии муҳити иҷтимоӣ дар ташаккули шаҳсияти нау. - Душанбе, 1971. Брагинский И.С. Очерк аз таърихи адабиёти тоҷик. - Столинобод, 1956. Ҳасанов Ҳ. Инқилоби 1905-1907 дар Тотористон. - Москва, 1965; М. Тағоймурод. Гояҳои фалсафаи маориф дар осори мутафаккирони тоҷик дар асрҳои IX-XIII. Автореф.дисс.

³ Мирзозода Ҳ. Афкори рангин. Душанбе, 1982; Туҳафи аҳли Бухоро//Маориф ва маданият, 13.02.1973; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. - Душанбе, 1962. - С.112-135. Бертелс Э. Дастанвисҳои осори Аҳмади Дониш. - 1936, Ҷилди 3. - С.9-28. Абдулин Я.Г. Ҷадидия, табииати иҷтимоӣ ва таҳаввули он. Қазон, 1979. Ҳудоёров Г. Аз таърихи ҳаракатҳои миллигароӣ дар фарҳангии тоинқилобии ҳалқҳои тотору башкир. Уфа, 1950.

Ба таҳқиқ ва муаррифии афкори маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва муайян кардани тамоюлгирии пайдоиши маорифпарварӣ дар Аврупо ва Осиёи Миёна олимони шинохтаи тоҷик М. Диноршоев ва F. Ашӯров¹ саҳми назаррас гузаштаанд. Онҳо дар мақолаҳои илмии худ баъзе аз масъалаҳои назариявӣ ва методологии маорифпарварӣ, хусусан, афкори маорифпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Донишро мавриди таҳлил ва муқоиса қарор додаанд.

Яке аз олимоне, ки тамоми умри худро сарфи омӯзиши муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии нимаи дуюми асри XIX ва ибтиоди асри XX кардааст И. Шарипов² мебошад. Ин файласуфи тоҷик дар асарҳо ва мақолаҳои илмии худ паҳлухои гуногуни маорифпарварию ҷадидияро ба таври амиқ мавриди омӯзиш қарор додааст, вале маорифпарварии тоҷику аврупоиро мавриди муқоиса қарор надодааст.

Олими дигари тоҷик М. Раҷабӣ³ дар таҳқиқоти худ заминаҳои асосии пайдоиши ҷадидия, фарқи андешаҳои маорифпарварон аз ҷадидон, нақши ислом дар ташаккули афкори маорифпарварон ва ҷадидон, масъалаҳои ҷадидия ва инқилоб ва ғайраро муайян менамояд.

Файласуфи тоҷик Ш. Абдуллоев⁴ оид ба ҷанбаҳои илмӣ-назариявӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии пайдоиши маорифпарварӣ ва тамоюлгирии андешаҳои маорифпарварон монографияи алоҳида таълиф карда, хусусан Аҳмади Донишро саромади ин равия ва муслиҳи ислом дар ин сарзамин меҳисобад.

¹ Ашӯров F. Масъалаҳои мубрами маорифпарварӣ: оид ба баъзе масъалаҳои назариявӣ ва методологӣ//Ахбори АИ ҶТ, 1965, №2. - С. 49-60. F.Ашӯров, М.Диноршоев. Оид ба фалсафаи маорифпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Дониш//Ахбори АИ ҶТ, 1978, №3. - С. 48-59.

² Шарипов И.Ш. Передпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. – Душанбе, 1973; Ҳамин муаллиф: Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности // Известия АН РТ. Серия: философия и правоведение. – Душанбе, 2005. – № 1-4. – С. 172-173.

³ Раҷабӣ М. Ислом, ҷадидия ва инқилоб. – Душанбе, 1997.

⁴ Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфирӯз (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш). - Душанбе, 1994.

Дар монография ва мақолаҳои илмии худ файласуфи тоҷик Б. Самиев¹ ба таҳлили ақидаҳои иҷтимоӣ-фалсафии маорифпарварони тоҷик оид ба соҳтор ва муносибатҳои иҷтимоӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, оид ба заминаҳои пайдошавии маорифпарварӣ, таҳқики назари Аҳмади Дониш дар бораи низоми идоракунии давлат, роҳҳои барқарорномаии ҷомеа ва танзими соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар, усулҳои риоя доштани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, таъсири ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори намояндагони насли дуюми маорифпарварӣ ва ҷадидия таваҷҷуҳи хоса медиҳад.

Муаллиф қайд менамояд, ки дар омӯзиши масоили марбут ба маорифпарварӣ ва ҷадидия аз замони Шӯравӣ сар карда, то ҳол миёни файласуфону адабиётшиносон, муаррихону сиёsatшиносон баҳсҳои доманадор идома дорад. Ҳусусан, баҳсҳои тезутунд дар охирҳои салтанати Шӯравӣ ва солҳои нахустини соҳибистиқлолӣ сурат гирифта, олимон байни маорифпарварию ҷадидия фарқият ва умумиятҳои гуногунро қоил шудаанд. Ҳусусан баҳси олмони маъруф, мисли М. Диноршоев, М. Шукуров, И. Шарипов, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров, А. Абдуманнонов дар дар мизи мудаввар дар мавзуи “Ҷадидия ва перспективаи таъриҳ”² дар дарки ҷараёнҳои зикршуда аз аҳмияти илмӣ ҳолӣ нест. Вале бинобар сабаби он ки ин баҳс ба мавзуи таҳқики мочандон рабт надорад, аз баррасии муфассали он худдорӣ менамоем.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва таҳқики маводи тавзехдодашуда собит менамоянд, ки бо вуҷуди баррасӣ ёфтани бештари ҷанбаҳои таълимоти маорифпарварон, аз ҷумла муайян кардани ҳарактери пайдоиши он дар Аврупо ва Шарқ, таҳқик кардани паҳлӯҳои алоҳидаи афкори

¹ Самиев Б.Ч. Афкори ислоҳоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. - Душанбе, 2000. – 167 с.; Ҳамин муаллиф: Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. Дис. на соискание учёной степени доктора философских наук. - Душанбе, 2009. – 253 с.; Ҳамин муаллиф: Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XXв. - Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.

² Самиев Б. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв.- Душанбе, 2007. – с. 173.

маорифпарварон, нишон додани саҳми онҳо дар рушди чомеа, бедорӣ ва густариши маънавиёт, масъалаи асоснок кардани ҷанбаҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқунандай таълимоти маорифпарварӣ дар Аврупо ва Осиёи Миёна, ҳолати баррасӣ ва таҳлил гардидани масъалаҳои меҳварии ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ аз ҷониби Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш, ки муаррификунандай арзишҳои фарҳангии ду минтақаи аз ҳам тафовутдошта мебошанд, таҳқиқоти ҷудогонае рӯйи нашр наомадааст, ки ин масъулиятиро муаллифи диссертатсия ба ухдаи худ гирифтааст.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуъҳои илмӣ. Кори таҳқиқотӣ дар доираи масъалаҳои асосии нақшай дурнамои кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2015-2020 дар бахши равияи таърихи фалсафа ва фарҳангшиносӣ иҷро карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии рисолаи диссертациониро таҳқиқи сарчашмаҳои асосии пайдоиши равияи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва фарқунандай ақидаҳои маорифпарварони Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ташкил менамояд.

Барои амалӣ кардани ин мақсад ҳалли чунин вазифаҳо мухим шуморида шуд:

- муайян кардани сарчашмаҳои асосии пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва фарқунадаи он;
- тавсифи муҳтасари шарҳи ҳол ва тавзех додани мазмун ва моҳияти осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;
- асоснок кардани сарчашмаҳои идеевии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- нишон додани вазъи баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ў бо чомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;
- таҳқиқ кардани моҳияти фалсафии консепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандай он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш;
- нишон додани таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина.

Объекти таҳқиқотро ақида ва назарияҳои маорифпарварии тоҷику фаронсавӣ ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқот хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандай афкори маорифпарварии Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш мебошад.

Асосҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар таҳқиқоти рисолаи диссертационӣ, муаллиф бештар ба муқаррарот ва хулосаҳои файласуфони маорифпарвар, муҳаққиқони тоҷику рус, аврупой, эронӣ ва гайра, ки бевосита ба мавзуи таҳқиқотӣ рӯоварӣ намудаанд, такя намудааст. Ҳамзамон, корҳои илмии олимон ва муаллифон, ки дар шакли монографияҳо, дастурҳои таълимӣ, мақолаҳои илмии дар маҷалаҳои тақризшавандай байналмилалӣ, барномаю қонунҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, махзанҳои электронии интернетӣ, сомонаҳои расмии вазорату идораҳои даҳлдори соҳавӣ ташкил менамоянд.

Натиҷаҳои амалии таҳқиқот метавонанд дар раванди пажӯҳиши муносибатҳои мутақобилаи давлат ва чомеа, нақши давлат дар тарбияи кӯдак, муносибати оила бо мактаб ва гайра, ҳангоми таҳияи стратегия ва консепсияи сиёсати давлатӣ дар мавриди маориф, мақом ва нақши он дар равандҳои иҷтимоии чомеа мавриди истифодаи васеъ қарор гиранд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкурро метавон ҳангоми баррасии масъалаҳои назариявии осори илмии донишмандони давраи

маорифпарварии ҳам Аврупо ва ҳам Осиёи Миёна, инчунин, дар таълифи асарҳои илмию фалсафӣ, бахусус, ҳангоми таҳияи таърихи фалсафаи маорифпарварӣ, фалсафаи илм ва методологияи таҳқиқоти илмӣ истифода бурд. Дастовардҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти мазкур имкон медиҳад, ки мақоми воқеии ҷараёни маорифпарварии аврупой ва тоҷик дар ҳадди қиёс муайян карда шавад.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар раванди омӯзиши мавзӯи таҳқиқоти мазкур аз ҷониби муаллиф методҳои маъмули соҳавӣ, мисли методи таърихию муқоисавӣ, таҳлили системавию мантиқӣ ва герменевтиқӣ истифода шудаанд. Дар ҷараёни таҳқиқ ҳамчун сарчашмаи методологӣ асарҳои А.М. Баҳоваддинов, Е.Э. Бертельс, З.Ш. Раҷабов, М. Шукуров, Р. Ҳодизода, Ф. Ашӯров, М. Диноршоев, И. Шарипов, Ш. Абдуллоев, И.А. Белопольская, Г. Лансон, И. Зиёев, Б. Самиев, Б. Амондуллоев ва дигарон истифода бурда шудаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқ бо мақсади дар оянда амалӣ намудани натиҷаҳои таҳлил муаллиф аз сарчашма ва манбаъҳои мавҷуда васеъ истифода кардааст.

Навғонии илмии таҳқиқот дар он хулоса мешавад, ки бори аввал:

- дар Фаронса ва Осиёи Миёна пайдоиши маорифпарварӣ дар доираи нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунадаи он таҳқиқ карда шуданд. Маълум гардид, ки маорифпарварӣ дар Фаронса ва умуман Аврупо, ба як ҷараёни муташаккил табдил ёфта, ба тамоми қишрҳои ҷомеа, муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғайра таъсири саҳт расонида, самти рушди минбаъдаи ҷомеаи аврупоиро муайян намудааст, дар ҳоле ки маорифпарварии тоҷик дар доираҳои маҳдуд, миёни донишмандону зиёйён дар пайравӣ ба маорифпарварии аврупой ташаккул ёфтааст;

- шарҳи ҳол ва мазмуну моҳияти осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ба таври муҳтасар мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор гирифтанд. Ошкор гардид, ки Ж.Ж. Руссо дар қиёс бо Дониш бештар дар мусофиран

ва саргардонихо ҳаёт ба сар бурдааст, vale ба хотири андешаҳои созанда ва инқилобӣ доштан ҳар ду донишманд мудом таҳти фишори сиёсати замони худ қарор доштанд;

- сарчашмаҳои идеяии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар чорҷӯбай маъхазҳои таърихӣ-илмӣ асоснок карда шуданд. Исбот гардид, ки ба ташаккули афкори маорифпарварии Ж.Ж. Руссо нахуст муносибатҳои иҷтимоии Фаронсаю Швейтсария ва дигар кишварҳои Аврупои ғарбӣ, инчунин осори донишмандоне чун Ш.Л. Монтескё, Ф.М.А. Волтер, Ч. Локк, Г. Гrotсий, Т. Гобс таъсири амиқ расонидаанд. Дар ҳоле ки афкори маорифпарварии Дониш дар заминаи сафарҳояш ба Россияи подшоҳӣ инкишоф ёфтаанд;

- вазъи баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ў бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар доираи асарҳои бунёдии онҳо мавриди таҳлил ва муқоиса қарор гирифтанд. Таҳлил нишон дод, ки Ж.Ж. Руссо дар фарқият бо Дониш инсони табииро аз инсони мутамаддин авлотар медонад, зоро ҳар қадар, ки инсон мутамаддин шавад, ҳамон қадар дар ҷомеа фасод зиёд мегардад. Дар баробари ин, Ж.Ж. Руссо оқибатҳои манфии бозгашт ба зиндагии табииро ҳис карда, зиндагии мутамаддинро дар доираи тарбияи ахлоқии қавии инсон икрор мешавад. Дониш инсонро дар ҳама ҳолат неруи пешбарандай ҷомеа меҳисобад;

- моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва ҷиҳатҳои умумиятдошта ва ҳусусиятҳои фарқунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш илман таҳқиқ ва нишон дода шуданд. Муқаррар гардид, ки ба назари ҳар ду мутафаккир барои тарбияи кӯдак се омил: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият заруранд. Аммо аз ин се омил Ж.Ж. Руссо бештар ба омили якум, яъне табиат такя мекунад;

- таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони

баъдина мавриди таҳлилу муқоиса қарор дода шуданд. Маълум гардид, ки ақидаҳои маорифпарварии Ж.Ж. Руссо, тадриҷан, ҷонибдорони зиёд пайдо карда, афкори чомеаро тағиیر дод ва то ба Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонд, вале андешаҳои Дониш ҳарчанд боиси ба миён омадани як қатор маорифпарварон ва баъдан ҷадидон гардиданд, вале дар доираҳои маҳдуд боқӣ монданд.

Нуктаҳои асосие, ки барои ҳимоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Чи дар Фаронса ва чи дар Осиёи Миёна маорифпарварӣ бар зидди муносибатҳои феодалӣ ва барҳам додани нобаробариҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ зуҳур карда, аз ибтидо ба худ ҳарактери зидди феодалӣ қасб карда буд. Аммо дар тафовут аз Фаронса дар Осиёи Миёна дар баробари режими феодалӣ, низоми идоракуни мустамликовӣ заминай дигаре барои рушди афкори маорифпарварӣ бозид, ки дар натиҷа ба худ ҳарактери зидди мустамликовиро низ қасб кард. Ҳамзамон, маорифпарварон аз тарзи давлатдории амирони манғит ба дод омада, розӣ буданд, ки зудтар ба ҳайати Россия гузаранд.

2. Дар Фаронса марҳилаҳои рушди маорифпаварӣ ба се давра тақсим карда мешаванд. Марҳилаи якум, ба марги Людовики XIV (соли 1715), ки ҳамчун анҷоми фалсафаи классикӣ мебошад, рост меояд. Намояндагони асосии марҳилаи мазкур Шарл Луи Монтескё (1689-1755) ва Фаронсави Мари Аруэ Волтер (1694-1778) буданд. Марҳилаи дуюми ташаккул ва рушди ҷараёни маорифпарварӣ ба номи Д. Диdro (1713-1784) ва фаъолияти энциклопедистҳо иртибот дорад. Дар аввалин донишинома ё луғати тафсирӣ, ки солҳои 1751-1780 таҳия шуд, мағҳумҳои асосии илмҳои табиатшиносӣ, физикаю риёзӣ, иқтисод, сиёsat, корҳои муҳандисӣ ва санъат шарҳу тафсир карда шуданд. Марҳилаи сеюм, ин солҳои 1760-1770-ро дар бар мегирад, ки дар он вақт идеяҳои Жан Жак Руссо дар ҷомеаи Фаронса тарғиб шуда, оқибат бо рӯй додани Инқилоби бузурги Фаронса анҷомид. Аммо дар Осиёи Миёна марҳилаҳои рушди

маорифпарварӣ ба ду давра чудо карда мешаванд. Марҳилаи якум, ба насли аввали маорифпарварон: Аҳмади Дониш, Ҳайрат, Савдо, Шоҳин, Аҷзӣ, Мирзо Сироҷ ва гайра иртибот дошта, намояндагони марҳилаи дуюмро, ҷадидон: Садриддин Айнӣ, Абдулвоҳиди Мунзим, Маҳмудхоча Бехбудӣ ва дигарон ташкил медоданд. Дар фарқият ба маорифпарварони Фаронса, ки бештарашон материалисту атеист буданд, маорифпарварони тоҷик ҳама идеалист ва ҷонибдорони содиқи дини ислом буданд. Онҳо, албатта, зидди хурофот муборизаҳо бурдаанд, вале ягон нафарашон зидди ислом баромад накардаанд.

3. Ҳам дар Фаронса ва ҳам дар Осиёи Миёна идеали асосии маорифпарваронро тарғиби илму маориф, такя кардан ба қувваи эътиимодбахши ақл, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ташкил медиҳад. Ин идеали маорифпарварони Фаронса дар тағиیر додани соҳти идораи давлатӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, пайдоиши ҷунбишҳои озодиҳоҳи ислоҳталабӣ рисолати таърихии худро ичро кард, вале дар Осиёи Миёна маорифпарварон натавонистанд рисолати худро дар назди ҷомеа ичро кунанд.

4. Ақидаҳои маорифпарварона-ислоҳотхоҳонаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш худ ба худ ташаккул наёфта, дорои сарчашмаҳои идеяй мебошанд. Агар барои ташаккули ақидаҳои пешқадамонаи Аҳмади Дониш андешаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ-сиёсии классикон, китоби Қуръон, ҳадисҳо, вазъи иҷтимоӣ-сиёсии замони зиндагии маорифпарвар, таассуроти сафарҳо аз Россияи подшоҳӣ ва осори гуногуни дар мамолики хориҷи аморати Бухоро ба нашррасида, нақши бориз гузошта бошанд, пас дар ташаккули афкори Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Гugo Гrotсий, Томас Гоббс, Ҷон Локк, Ш.Л. Монтескё, вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замони зиндагии мутафаккир, натиҷаи сафарҳои ў ба мамолики Аврупо таъсири амиқ гузоштанд. Андешаву пешниҳодҳои ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун соҳтори соҳтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам монандӣ дошта, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои

гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хидмат карданд. Аз ҷумла ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузург дар Фаронса ва ҷунбишҳои оммавӣ дар Осиёи Миёна аз идеяҳои ин маорифпарварон маншაъ гирифтааст.

5. Ба андешаи ҳар ду мутафаккир нобаробариҳои иҷтимоӣ бузургтарин фасоди ҷомеа буда, сарчашмаи зухур кардани онҳо моликият аст. Жан Жак Руссо ин масъаларо дар осори худ амиқтар таҳқиқ карда, қайд меқунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд аст. Аммо ин нобаробариҳо ба ҳеч кас барои таскини шаҳвати худ монеъ намешаванд, ҳеч касро аз кор кардан баҳри рафъи эҳтиёҷоти худ маҳрум намекунанд ва ҳамаро озод ва хушбаҳт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд, сабаби ба табақаҳо чудо шудани мардум мегарданд, ки дар таълимоти Аҳмади Дониш низ он яке аз масъалаҳои калидӣ мебошад.

6. Аҳмади Дониш инсонро нерӯи пешбараんだи ҷомеа меҳисобад ва ҳама гуна арзишҳои тамаддуниро, ки ба рушди ҷомеа мусоидат меқунанд, эътироф карда, истифодаи онҳоро муҳим арзёбӣ медорад. Аммо бар хилофи ақидаи ӯ Жан Жак Руссо рушди босуръати ҷомеа ва арзишҳои тамаддуниро сабаби зиёд гардидани фасод меҳисобад. Яъне, чи қадар ҷомеа мутамаддинтар бошад, ҳамон қадар ҳаробтар аст. Он маҳсулे, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, далели возехи ҳаробкории одамиён аст, зеро аз фасод пайдо шуда, фасодро зиёдтар меқунад. Аммо дар доираи ин андеша маорифпарвар завқи табиӣ, зиндагии озоди инсон, ки табиат ба ӯ додааст, бозгардонидан меҳоҳад. Ҳарчанд баъдан дар асари “Қарордоди иҷтимоӣ”-и худ эътироф меқунад, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонро бадбаҳт меқунад, балки таназзул ҳам медиҳад. Зеро инсони мутамаддин аз баъзе ҷиҳат аз инсони табиӣ бартарӣ дорад. Дар маҷмӯъ, маорифпарвар ҳаргиз инсонҳоро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд, балки пешниҳод менамояд, ки азамати фикру такомули ахлоқии одами

тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол хушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ў баргардонанд.

7. Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хонаводаро қадимтарин ячейкаи иҷтимоӣ ҳисобида, арзёбӣ мекунанд, ки ҷомеа ба хотири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад ва ҳадафи асосии он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Ҳусусан, Жан Жак Руссо қайд мекунад, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастани қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракуни он ба зулму истибдод роҳ дода намешавад. Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеч истисное аз кулли ҳуқуқҳои табиии худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеч кудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад ба кор набаранд. Мавқеъе, ки мардум аз кулли ҳуқуқҳои табиии худ сарфи назар мекунанд, комилан бо ҳам баробар мешаванд.

Аҳмади Дониш низ адолатро маншаъи асосии риояи баробарии иҷтимоӣ шуморида, нисбат ба маорифпарвари франсавӣ ба сарвари сиёсӣ чунин тавсия медиҳад, ки дар ҷомеае, ки ба панҷ омили муҳими зерин аҳамият дода намешавад, дар он пешравию тараққиётро умед кардан номумкин аст: 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набошанд; 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромада тавонанд; 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд; 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, ҷашмаву корезҳо таъмин бошад.

8. Барои Ж.Ж. Руссо мабдаъи иродai умумӣ ҳалқ аст. Ҳалқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро оид ба мувофиқат кардан ба иродai умумии онҳоро, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз ҳусусиятҳои хос ва фарқкунандай таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон дар он аст, ки ў дар қабули қарору қонунҳо,

новобаста аз он ки онҳо фоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, бояд раъий халқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъий халқ онҳо ғайривоқеӣ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Аммо Аҳмади Дониш ин масъаларо дар дигар сатҳ мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд мекунад, ки Шӯрои машваратӣ, ки аз ҳисоби намояндагони тамоми қиширҳои ҷомеа таъсис дода мешавад, дар интихоби сарвар ва амалдорони дарбор бояд раъйашон ҳалкунанд бошад.

9. Дар асоси концепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Аммо Жан Жак Руссо нисбат ба муҳити иҷтимоӣ ва моликият ба омили табиӣ бартарият дода, қайд мекунад, ки одамон ва моликият танҳо барои тарбияи кӯдак шароит фароҳам меоваранд. Хусусан, одамон бо роҳи маҷбуркунӣ озодиҳои табиии кӯдакро барҳам медиҳанд ва андешаи дигаронро иҷборан ба ӯ бор мекунанд. Тамаддун низ фасоду зулмро ривоҷ дода, ба озодиҳои табиии инсонҳо монеа эҷод мекунад. Ҳамзамон ҷавҳари тарбияи табиии маорифпарварро тарбияи озод ташкил медиҳад ва барои тарбия кардани инсони комил таъмини талаботи муҳталифро вобаста ба синну сол дар чор марҳила, ки аз ҳам фарқияти ҷиддӣ доранд, ҳатмӣ мешуморад: аз рӯзи таваллуди кӯдак то 2- солагӣ, то ташаккули нутқ; аз 2 - солагӣ то 12 - солагӣ; аз 12 - солагӣ то 15 - солагӣ ва аз 15 - солагӣ то давраи камолот. Вале Аҳмади Дониш нақши ҳар се омилро дар ташаккул ва ба камолрасии инсон муҳим мешуморад, аз рушд ва тараққии ҷомеа истиқбол мекунад.

10. Ба андешаи ҳар ду мутафаккир, тағиир додани соҳти идоракуни ҷомеа бо ду роҳ амалӣ карда мешавад. Якум, бо роҳи маърифатнок кардани мардум ва дуюм, тавассути инқилоб. Аз ин рӯ, идеяҳои онҳо барои ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирони насли баъдӣ ва пайдо шудани ҷунбишҳои фикрӣ ва инқилобҳо мусоидат намуданд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертационии «Таҳлили муқоисавии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа PhD ба шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020100 – фалсафа мутобиқат менамояд.

Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертационӣ дақиқияти маълумот, коғӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқи эътимодноки диссертационӣ мебошанд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назарявӣ ва таҷрибавӣ манзур карда шудаанд.

Саҳми шаҳсии довталаби дараҷаи илмӣ. Бори аввал дар улуми фалсафӣ саҳми ду мутафаккири машҳур - Жан Жак Руссо дар рушди маориф ва тарбия, ки мустақиман бо идоракунӣ, давлат ва соҳтори он, сиёsat ва ғ. алоқаманданд, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифта, дар доираи асарҳои бунёдии маорифпарварон ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқунандаи ақидаҳои маорифпарварона-инсонгароёнаи онҳо таҳқиқ карда шуданд.

Тавсив ба амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертационӣ дар семинарҳои илмӣ-назариявии кафедраи фалсафа, конференсияҳои илмӣ-амалие, ки ҳар сол (2019-2022) дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ гузаронида шуданд, гузориш дода шудааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи фалсафаи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (суратҷаласаи №9 аз 09.02.2022), ҷаласаи кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии ДМТ (суратҷаласаи №11 аз 18.06 2022) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод карда шуд.

Интишори натижаҳои диссертационӣ. Натижаҳои таҳқиқот дар чор мақолаи илмии тақризшавандай Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расонида, пешниҳод гардидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, ки дорои шаш зербоб мебошад, хулоса ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат аст.

БОБИ 1. НАҚШИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ РАВИЯИ МАОРИФПАРВАРИ

§ 1.1. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият

Ҳеч мактабу таълимоте бе заминаҳои муайяни таърихӣ ба вуҷуд наомадаанд. Мактабҳои фалсафии давраи Маорифпарварӣ, аслан, идомаи мантиқии ҳаракатҳои дар давраи Эҳё бавучудомада мебошанд. Ба назари олими тоҷик С. Султонзода, маҳз таълимоти фалсафии мутафаккирони асрҳои миёнаи тоҷику мусулмон, аз ҷумла, Абубакри Розӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва дигарон буданд, ки ба воситаи тарҷумаҳо ба мағкураи схоластикии аврупой таъсир расонида, минбаъд барои рушди давраи Эҳё боис гардиданд. Дар такя ба андешаи муҳаққиқони муосири аврупой С. Султонзода хулоса менамояд, ки таъсири мутафаккирони асримиёнагии тоҷик, баҳусус Ибни Сино, на фақат ба мутафаккирони давраи Эҳё, балки ба донишмандони давраи нав ва Маорифпарварӣ низ хеле муассир будааст.¹ Агар чунин андешаро ба инобат гирем, метавонем бигӯем, ки маорифпарварони фаронсавӣ, аз маҳсусан Ж.Ж. Руссо, аз ақидаҳои ратсионалистии Ибни Сино набояд бебаҳра монда бошад. Ба ҳар ҳол, ин мавзӯи дигар аст, бинобар ин ба баррасии бевоситаи масъалаҳои маорифпарварӣ ва ду намояндаи машҳури он: Ж.Ж. Руссо ва Дониш мегузарем.

Маорифпарварӣ дар кишварҳои Аврупо ҳамчун равияи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангӣ асрҳои XVII - XVIII зуҳур карда, барои ба вуқӯъ омадани “инқилобҳои буржуазӣ ва маҳдуд кардани муносибатҳои

---

¹ Султонзода С. Таълимоти Ибни Сино дар бораи модда ва атрибутиҳои он дар партави фалсафаи давраи Нав // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шуъбаи илмҳои ҷамъиятишиносӣ). № 2 (256). Душанбе, 2019. - С. 48-51.

феодалӣ, ки ба талаботи замон ҷавобгӯ набуданд”¹, инчунин рушди муносибатҳои сармоядорӣ шароит фароҳам овард. Ба тавзехи файласуфи рус И.А. Белополский маорифпарварӣ “равияи иҷтимоӣ-идеологии мебошад, ки шуури одамонро тағиیر дода, ба ҳаёти ҷамъиятӣ таъсир расонид”².

Намояндагони барҷастаи ин равияи иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангӣ дар Англия Ч. Локк, А. Смит ва Д. Юм; дар Олмон Г. Лесинг, И. Гёте, Лейбнитс, Волф, Гердер ва дар Фаронса Ф. Волтер, Ш. Монтескё, Ж.Ж. Руссо, Д. Дидро, П. Голбах ва дигарон маҳсуб меёфтанд. Онҳо бо назари нав, бо ақидаҳои пешқадамона муқобили афкори схоластикиӣ ва архаистии асрҳои миёна, ҳатто дину қалисо, инкори ошкорои мавҷудияти Ҳудо, барҳам додани муносибатҳои феодалӣ, аз шуури омма берун кардани хурофоту таассуб баромад карда, идеяҳои худро барои ислоҳ ва рафъи камбузидҳои мавҷудаи ҷомеа пешниҳод намудаанд.

Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо шиори асосиашонро ташвиқи илму маориф ташкил медод, ки он воситаи муҳимми муваффақ шудан ба пешрафти ҷомеа буд. Аз ин рӯ, маорифпарварон на танҳо ба нерӯи ақл, балки ба ақлонияти илмӣ, ки ба таҷриба ва санчиш асос меёбад ва аз хурофот озод аст, таваҷҷуҳи хоса зоҳир карданд. Боварӣ ба иқтидори ақли инсонӣ, ба имкониятҳои он, ба рушди илм доштанд, ки шароитро барои беҳтар кардани сифати зиндагӣ, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии иҷтимоӣ ва иқтисодии мардум фароҳам меоварданд. Дар натиҷаи талошҳои пайвастаи маорифпарварон дар ин давраи таъриҳӣ донишҳои илмӣ аз ҷорҷӯбаи маҳдуди гурӯҳи олимон берун шуда, ба масъалаҳои муҳокимашавандай доираи васеъи олимону рӯшнанфирон ва ҷомеаҳои илмӣ табдил ёфтанд.

Ҳамин тавр, бояд қайд кард, ки давлатдории нимасраи Людовики XIV, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ тавассути шиори “Давлат - ин ман” сипарӣ

¹ Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимай дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX). - Душанбе, 2019. - С.5.

² Белопольская И.А. Французское просвещение. Особенности развития, мотивы и образы. http://window.edu.ru/window_catalog/files/r40236/apr01002.pdf

мегашт, дар Фаронса зулму истибодод ва нобаробарии иҷтимоиро ривоҷ дода, норозигии мардум, маҳсусан, рӯшанфикрони кишварро ба вуҷуд овард. Бинобар ин, ин марҳила дар таърихи давлатдории Фаронса давраи рушди мутлақияти низоми сиёсӣ, ки яккаҳокими шоҳро нишон медод, муаррифӣ мешавад.

Дар натиҷаи роҳандозӣ кардани низоми яккаҳукмронии давлатдорӣ, Фаронса ба буҳрони азими сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ рӯ ба рӯ шуда, дар ҷомеа гурӯҳҳои муҳолиф, аввалан, дар муҳити амалдорони рӯшанфикри дарбор, баъдан, дар доираи васеи ҷомеа зуҳур кард, ки дар ниҳоят ба пайдоиши равияи маорифпарварӣ замина муҳайё соҳт.

Яъне, маорифпарварӣ дар Фаронса дар шароити авҷ гирифтани буҳрони феодалиӣ, ки бо инқилоби бузурги Фаронса (солҳои 1789-1794) ҷамъбаст гардид, пайдо шуда, ташаккул ёфт.

Умуман, пайдоиш ва рушди маорифпарварӣ дар Фаронса се марҳиларо дар бар мегирад. Якум, ба марғи Людовики XIV (соли 1715), ки ҳамчун анҷоми фалсафаи классикӣ ҳисобида мешавад, рост меояд. Дуюм ба нашри қисми аввали энсиклопедия (соли 1751) даҳл дорад. Сеюм, ин солҳои 1760-1770-ро дар бар мегирад, ки дар он вақт идеяҳои Жан Жак Руссо дар ҷомеаи Фаронса тарғиб шуда, оқибат ба анҷоми Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонид.¹

Дар марҳилаи аввал ҷеҳраҳои асосии ҷараёни мазкур Шарл Луи Монтескё (1689-1755) ва Франсуа Мари Аруэ Волтер (1694-1778) буданд. Дар меҳвари таълимоти онҳо масъалаҳои мубориза бурдан бо қалисо, оштинопазирии илм ва дин, мубориза ба муқобили зулму ситам ва ба саодат расонидани мардум, идоракуни оқилонаи давлат қарор дошт. Ҳусусан Ш. Л. Монтескё, дар заманаи таълимоти Ҷ. Локк ҳуқуқҳои давлатро такмил ва инкишоф дода, дар асари “Рӯҳи қонунҳо” (1748) принсипи тақсимоти шоҳаҳои ҳокимиятро байни мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ асоснок менамояд.

---

¹ Особенности Просвещения во Франции XVIII в. Основные периоды французского просвещения. <https://leksii.org/7-4697.html> (30.07.2022)

Маорифпарвар дар асари “Мактубҳои форсӣ”- аш (1721) тамоюлгирии тафаккури намояндагони ҷараёни маорифпарварии франсуз ва эътиқодоти ақлию табиии онҳоро таҳлилу баррасӣ мекунад.

Волтер бошад, ақидаҳои сиёсии муҳталиф дошт. Вай таблиғари идеяи монархияи равшанфикрии Аврупо буд. Дар фаъолияти ў муҳолифат нисбат ба таассуб ва мунофиқону рӯҳониён зиёд мушоҳида мешавад. Ҳамеша волоият ва раёсати догмаҳои дину калисоро бар болои давлат ва ҷомеа таҳқир мекард.

Марҳилаи дуюми ташаккул ва рушди ҷараёни маорифпарварӣ ба номи Д. Дидро (1713-1784) ва энсиклопедистҳо иртибот дорад. Дошишнома, ё луғати тафсири улум, санъат ва ҳунармандӣ, ки солҳои 1751-1780 таҳия шуд, аз намунаи аввалини дошишномаи умуниилмӣ буда, дар он мағҳумҳои асосии илмҳои табиатшиносӣ, физикаю риёзӣ, иқтисод, сиёsat, корҳои муҳандисӣ ва санъат шарҳу тафсир карда шуданд. Дар таҳия ва мураттабнамоии дошишномаи мазкур маорифпарварони зерин: Волтер, Кондиляк, Гелветсий, Голбах, Монтескё, Руссо саҳми беандоза дошта, Д. Дидро ва Ж. Даламбер (1717-1783) муҳаррирони масъули он буданд.

Хусусияти фарқунандай марҳилаи дуюм аз давраи аввали пайдоиш ва рушди маорифпарварӣ дар Фаронсаро метавон бо он далел мушаххас намуд, ки дар марҳилаи дуюм гуногуни ба муқобили калисо ва рӯҳониёни мутаассиб бештар тавассути ақидаҳои фалсафиву ахлоқии Дени Дидро, Адриан Гелветсий ва Анри Голбах қишрҳои гуногуни ҷомеа мубориза мебурдан. Дар заминаи ба илмҳои ҷомеашиносӣ таваҷҷуҳи амиқ зоҳир кардан, илмҳои табиатшиносӣ низ инкишоф ёфтанд.

Марҳилаи сеюм ба татбиқи идеяҳои Ж.Ж. Руссо (1712-1778) дар рушди ҷомеаи Фаронса рабт дорад. Ў таблиғари идеяҳои пешқадам, аз намояндагони насли реалистии франсуз ба ҳисоб мерафт. Дар рисолаи худ “Дар бораи шартномаи ҷамъиятӣ, ё принсипҳои ҳуқуқи сиёсӣ” (1762)

идеяи истиқоли халқиро пешниҳод мекунад. Ба андешаи ӯ, давлат ҳокимиятро аз дasti мардум дар шакли фармоиш мегирад ва он уҳдадор аст, ки вазифаҳояшро дар мувофиқа ба иродаи одамон ба ичро расонад. Агар давлат ин ихтиёро халалдор намояд, мардум метавонанд фаъолияташро маҳдуд намоянд, тағиیر диханд ё ҳокимиятро қашида гиранд, зоро яке аз воситаҳои баргардондани ҳокимият метавонад табаддулоти давлатӣ бошад. Маҳз ин андешаҳои Руссо минбаъд зимни инкишофи назария ва амалияи ғояҳои Инқилоби бузурги Фаронса таҳия карда шуданд.

Аз таҳлил ва баёни андешаҳои қаблӣ маълум мегардад, ки масъалаи меҳварии ҳаракати маорифпарвариро дар Фаронса таъмини ҳифзи хуқуқ ва озодиҳои инсон ташкил медиҳад. Ҷараёни маорифпарварии франсузӣ бо арзишҳои нав, тасдиқи хуқуқи табиӣ, бунёди ҷомаеи демократи ва хукуқбунёд алоқамандӣ дошт. Дар робита бо ин, маорифпарварон назди худ мақсад гузоштанд, ки шуури одамонро ислоҳ кунанд ва онро мувофиқ ба меъёрҳои умумии ақл тағиир диханд, то ҳамаи одамонро ба саодати умумӣ бирасонанд.

Новобаста аз он ки ҷаҳонбинии маорифпарварони франсузро тасдиқи табиӣ будани инсон ташкил медиҳад, аммо эътироф мекунанд, ки инсон на танҳо маҳсули табиат аст, балки ба тарбия, ки шавқу ҳаваси табииро маҳдуд мекунад, эҳтиёҷ дорад. Аз ин фаҳмиш ду паҳлӯи масъала мушаххас мешавад: фардияти табиӣ ва қарордоди иҷтимоӣ Зоро новобаста аз муқобил гузоштани ҳолати “табиӣ” ва “тамаддунӣ”-и инсон дар ҷомеаи тамаддунии воқеӣ “инсони табиӣ” дар як вақт метавонад “инсони тамаддунӣ” шавад.¹

Аз ин нуқтаи назар, андешаи маорифпарварони франсуз якмазмуна нест. Он бо ақидаҳои идеалистӣ ва материалистӣ, атеистӣ ва деистӣ омехта мебошад. Хусусан, ақидаҳои фалсафии Ш.Л. Монтескё, А. Волтер ва Ж.Ж. Руссо ҳарактери деистӣ доштанд. Баръакси ақидаҳои

¹ Общая характеристика французского Просвещения. <https://infopedia.su/16x76a6.html> (30.07.2022).

онҳо ақидаҳои маорифпарваронаи Ж.О. Ламетри, Д. Дидро ва А. Гелвитсий чанбай материалистиро соҳиб буданд. Масалан, барои Ш.Л. Монтескё деизм¹ воситаи мувофиқ ҷиҳати берун кардани Ҳудо аз таъриҳ буд, вале ба мисли А. Волтер вай динро иштибоҳ ва фиреб намеҳисобад, балки эътироф мекард, ки дин барои ғанӣ кардани маънавиёти инсон, шинохт ва тартибу низоми ҷомеа нақши мусбат дорад.² Ӯ ҳаёти ҷамъиятиро ҳамчун низоми том тавассути “рӯҳи умумии ҳалқиятҳо” тавсиф дода, менависад, ки бисёр ҷизҳоро аз ҷумла иқлим, дин, қонунҳо, принципҳои идоракунӣ, урфу одат ва ғайра инсон идора мекунад. Ин ҷизҳо дар маҷмӯъ, рӯҳи умумии ҳалқро ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, иқлим, хок ва ҳудуд ба рӯҳияи мардум ва ҳаёти ҷамъиятӣ мунтазам таъсир расонида, ба тағйирёбии қуллӣ мусоидат мекунанд.

Волтер бошад, дар ташаккули ақидаҳои фалсафии ҳуд ба таълимоти Ҷ. Локк ва физикаи Ньютон такя мекунад. Мавҷудияти объективии табиатро эътироф карда, дар навбати ҳуд қайд мекунад, ки онро Ҳудо аз ҳеч ҷиз оғарида. Аммо дар асари ҳуд “Рисола оид ба метафизика” қайд мекунад, ки баъди оғариниш Ҳудо ба ҳаёти табиӣ ва инсон даҳолат намекунад.³

Умуман, назарияи маорифпарварон дар ҳусуи он, ки шоҳ бояд маърифатпеша, донандаи маҷмӯи донишҳо ва қобилияти идора кардани ҷомеаро дошта бошад, дар байнӣ мардум бештар маъруфият пайдо кард. Онҳо ворид кардани тағйироти қуллиро дар тамоми ҳаёти ҷамъиятӣ талаб нақарданд, балки қӯшиданд, ки баробарҳуқуқии ҳамаи одамон дар назди қонун риоя гардад, манфиатҳои мардум ба инобат гирифта шаванд.

¹ Деизм - таълимоти фалсафии динии асрҳои XVII - XVIII, ки Ҳудоро ҳолиқи олам шумурда, вале мудоҳилаи минбаъдаи вайро дар табиату инкишофи ҷамъият инкор мекунад.

² Общая характеристика французского Просвещения. <https://infopedia.su/16x76a6.html> (30.07.2022).

³ Общая характеристика французского Просвещения. <https://infopedia.su/16x76a6.html> (30.07.2022).

Ба андешаи Жан Жак Руссо, ҳисси маънавӣ, ки асоси шахсияти инсонро ташкил медиҳад, ин моҳиятан ҳисси динӣ аст. Бе парастиши Худо вай воқеӣ нест. Дуализми Руссо дар эътирофи новобаста аз шуури инсон вучуд доштани олами материалӣ асоснок карда мешавад. Тибқи таълимоти маорифпарвар, аз азал ду ҷавҳар вучуд дошт: фаъол (Худо) ва гайрифаъол (материя). Ӯ муътакид буд, ки инсон табиатан меҳрубон аст, аммо барои меҳрубонӣ кардан ба ӯ қӯмак зарур аст. Тарбия ва муносибати қӯдакон бо табиат зарур аст, барои он ки ҳисси маънавии хобидаро бедор намояд. Аз ин ҷиҳат, Ж.Ж. Руссо менависад, ки тамаддун, илм ва саноат ба ахлоқи одамон таъсири манғӣ мерасонанд. Бинобар ин, ӯ бозгашт ба табиатро дар ҳама соҳаҳо, аз ҷумла дар соҳаи тарбия ва ҳаёти маънавӣ афзалтар мешуморад. Ӯ пайваста инсонҳоро ба омӯхтани дониш, ақлу зеҳни худро тавассути мутолиаи китобҳои арзишманд рӯшан соҳтан ҳидоят мекунад. Китоби асосӣ бошад, барои Ж.Ж. Руссо ин китоби табиат буд. Зоро маҳз дар табиат хушоҳангӣ мавҷуд аст, ки дар ҷомеа нест. Офариғори табиат Худо аст, вале барои Ж.Ж. Руссо вай аз Худои насронӣ, ки онро Худои ҷанг меномад, фарқ мекунад. Офариғори табиат Худои олам аст. Ӯ аз қалисои насронӣ рӯ гардонида, ба парастиши табиат, таваҷҷуҳ мекунанд ва мутмаин аст, ки тавассути он қалби инсонӣ эҳсоси нармӣ мекунад. Ин андешаҳо ифодакунандай мазмуни асарҳои маорифпарвар мебошанд.

Ҳамин тавр, дар асоси маводи омӯхта ва таҳқиқшуда хусусиятҳои хос ва фарқкунандай ҳаракати маорифпарварии Фаронсаро метавон дар чунин нуктаҳои калидӣ мушахҳас кард:

1) Низоми коргузорӣ ва фаъолияти масъулини ҳамаи ниҳодҳои феодалиӣ, аз монархияи мутлақ то қалисо ҳамчун пуштибони феодализм масъалаи рӯзмаррае ба ҳисоб рафта, рӯирост мавриди танқиди маорифпарварон қарор дошт, баррасӣ гардид. Дар ин самт маорифпарварон қӯшиш кардаанд, ки нисбати беадолатии амалдорон, таассубу хурофоти рӯҳониёну ташкилотҳои динӣ, нобаробарии байни

табақаҳои иҷтимоиро фош карда, ба шакл ва мазмуни қонунҳои ҳаёти ҷамъиятӣ тағйирот ворид намоянд. Ҳусусан, таваҷҷуҳи асосӣ ба ташвиқи илму маориф таваҷҷуҳи ҷиддӣ дода, усул ва роҳҳои маърифати ҳодисаҳои оламро аз ҷониби инсон коркард карданд, ки худро дар таълимоти фалсафии деизм ва материализм инъикос ёфтаанд. Тибқи андешаи намояндағони ин равияҳо, инсон оламро тавассути узвҳои хис эҳсосу маърифат мекунад. Аз ин рӯ, дар асри XVIII дар Фаронса илм дар ҳама соҳаҳо нақши ҳалқунанда бозида, натанҳо тарзи тафаккуру ҳаёти маънавии одамон, балки рафтори ҷамъиятии одамонро дигаргун кард.

2) Таваҷҷуҳ зоҳир кардан ба масъалаҳои ҷамъиятӣ ва соҳтори ҳаёти сиёсӣ. Дар ин давра аз ҷониби олимон ва мутафаккирони франсууз асарҳои гуногун оид ба масъалаҳои марбут ба назарияи давлат ва ҳуқуқ, шаклҳои ҳокимиюти давлатӣ, масъалаи баробарии иҷтимоии одамон дар ҷомеа таълиф ёфта, рӯйи нашр шуданд. Дар робита бо авҷ гирифтани ҳолати инқилобӣ дар тӯли қарни XVIII ва дар арафаи инқилоб барои маорифпарварони франсууз коркарди масъалаҳои марбут ба имконоти барқарор кардани ояндаи кишвар мубрам буданд.

3) Ҳусусияти сеюми фарқунандаи маорифпарварии франсуузро тарғиби идеяҳои Жан Жак Руссо ташкил медиҳад, ки ба таълимоти ӯ оид ба сентиментализм марбут аст.¹ Масъалаҳое, ки маорифпарвар ба онҳо таваҷҷуҳ додааст, алоқаманд ба тарбияи шахсият дар рӯҳияи идеяҳои нав ва пешрафта, таъмини озодӣ ва инсони табиӣ, ки бо олудагиҳои иҷтимоӣ омехта нашудааст ва ҳуқуқҳои худро ҳифз мекунад ва ғайра даҳл доштанд. Ин идеяҳо дар арафаи инқилоби франсууз хеле маъруфият доштанд.

4) Маорифпарварони франсууз баробари баррасии масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ба навиштани асарҳои бунёдӣ оид ба соҳаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ муваффақ шуданд. Аз ҷумла, тавонистанд аввалин

---

¹ Сентиментализм ҷараёнест, ки тасвири ҷанбаҳои эҳсосотро дар мадди аввал мегузорад.

энциклопедияҳои гуногуни соҳавиро ба ҷаҳониён пешниҳод намоянд. Инчунин, онҳо дар доираи мактаби худ фаъолони ҷамъиятӣ, олимон, тарғибарони ақидаҳои пешрафта, рӯзноманигородон, ҳунармандон, нависандагон ва кашшофони соҳаҳои гуногуни илму техникаро муттаҳид карданд, ки ба ҳам омадани онҳо боиси пирӯзии инқилоб ва зиёд шудани тарафдоронашон гашт.

5) Баромади иҷтимоии бештари маорифпарварони франсуз аз оилаҳои косибон буданд. Онҳо тавассути таълим гирифтан дар муассисаҳои динӣ, омӯзиши мустақилона, ҷаҳду талош, сафарҳои пайваста ҷаҳонбиишонро вас гареъ гардонда, ба шахсиятҳои таърихии ҷомеаи Фаронса табдил ёфтанд. Ҳамзамон, бештари онҳо баъди ба синни камолот расидан дар вазифаҳои гуногуни идораҳои давлатӣ фаъолият намудаанд.

6) Воситаи асосии паҳнқунии андешаҳои навҷӯёна ва афкори пешқадамонаи маорифпарварони франсуз тавассути таҳияи асарҳои бунёдӣ ва мақолаву мактубҳо ба роҳ монда шуда буданд. Нақши маҷаллаву рӯзномаҳо дар таблиғи афкори маорифпарварони франсуз ҷандон бориз нест.

Дар кишварҳои Шарқи Наздику Осиёи Марказӣ ин равия нимаи дуюми асри XIX пайдо шуда, саромадон ва бунёдгузорони он Саид Ҷамолиддини Афғонӣ (1839-1897), Абдураҳмон ал-Кавокибӣ (1849-1910), Зайн-ал-Обидини Мароғӣ (1839-1910), Муҳаммад Абдуҳ (1849-1905), Маҳмуди Тарзӣ (1865-1933), Муҳаммад Иқбол (1887-1942), Аҳмади Дониш (1827-1897), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1929) ва дигарон ба ҳисоб мераванд.¹

---

¹ Ниг.: Бертельс Е.Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ//Тр. Тадж. базы АН СССР. - М., 1936; Богоутдинов А.М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа. М., 1951; Раҷабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1964. 307. с; Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1976; Гулмуродзода П. Маорифпарварӣ ва низоми нави ҷаҳон. - Душанбе, 2006; Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикарӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш). - Д., 1994; Мирзоев С. Андешаҳои маорифпарварӣ дар адабиёти се даҳаи аввали асри XX Афғонистон.- Душанбе, 1993; Ашӯров F. Маорифпарварӣ ҳамчун

Имрӯз аз омӯзиш ва таҳқиқи осори маорифпарварон, асарҳои тадқиқотии ба ин мавзӯъ бахшида маълум карда мешавад, ки истилоҳи маорифпарварӣ, дар Шарқ, асосан ба ду маъно шарҳу тавзех дода мешавад: аввалан, маорифпарварӣ ин ҷаҳонбинии нав, назари тоза, идеологияе мебошад, ки ҳадафи асосиаш мубориза бурдан бар зидди муносибатҳои арҳаистӣ, барҳам додани муносибатҳои феодалиӣ, ҷорӣ кардани адолат, риоя доштани принсипҳои баробарӣ, озодӣ, волоияти қонун дар ҷомеа мебошад. Дуюм, маорифпарварӣ - тарғибкунанда ва паҳнкунандаи илму дониш, арзишҳои фарҳангӣ дар байни мардум ва маърифатнок кардани омма фаҳмида мешавад.¹

Аз ин нӯқтаи назар маълум метавон кард, ки мақсад ва ҳадафи маорифпарварон тарғиби илму маърифат, омӯхтани забонҳои хориҷӣ, оғаҳ гаштан аз дастовардҳои техникиӣ аст. Маҳз ба воситай ин идеали асосӣ меҳостанд, ки мардумро аз шуури тақлидии динӣ озод карда, барои барҳам додани муносибатҳои арҳаистӣ, ислоҳи камбудиву норасоиҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсии ҷомеа муваффақ шаванд. Аммо равияе, ки дар ин давраи таъриҳӣ бар хилоғи ғояҳои маорифпарварон ба тарғиби илму маориф, пешрафту дурнамои рушди ҷомеа, танзими баробарии иҷтимоию озодии мардум монеа пеш гузошта, амалинамоии онҳоро намехост - обскурантизм меномиданд. Аз ҷиҳати этиологӣ мағҳуми обскурантизм (мракобесие) аз қалимаи лотинии *obscurans* - гирифта шуда, маънояш муносибати ҳусуматомезона, душманона доштан ба маориф, илм ва пешрафтро дошт. Ҷонибдорони ин идеология, асосан рӯҳониёни мутаассиб ва

ҷаҳонбинии нав. Китоби «Ҷашнномаи Айнӣ (Ҷилди X)» -Д., 2003.; Зиёев И. Ҷаҳонбинии динӣ-фалсафии Муҳаммад Иқбол. Автореферати д.и.ф.- Душанбе, 2005; Самиев Б.Ҕ. Афкори ислоҳоти-иҷтимоии Аҳмади Доњиш. - Душанбе, 2000; Назаров Х. Сайд Джамолиддин Афғани и его общественно-политическая школа. - Душанбе, 1993; Амондуллоев Б.С. Реформаторские взгляды Мухаммада Абдо.-Душанбе, 2019, 134. ва гайра.

¹ Ниг.: Ашӯров Ф. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав. Китоби «Ҷашнномаи Айнӣ (Ҷилди X)». -Д., 2003. - С. 10-11.

ҳампешагонашон буданд, ки аз ҷониби амалдорони идораи давлатӣ дастгирӣ мейфтанд.

Бояд зикр намуд, ки чи дар Аврупо ва чи дар Осиёи Марказӣ мафхуми маорифпарварӣ мазмунан бо қалимаҳои маориф, маърифат ҳамреша буда, маънои илму дониш, шинохт, донистан, фаҳмидан ва бинишро дошт. Ин гуна маънигириро бори аввал файласуфи олмонӣ Иммануэл Кант пешниҳод кардааст. Яъне, рӯшанбинӣ ин берун шудани инсон аз ҳолати ноболиғӣ, ки дар он вазъ ӯ бо гуноҳи худ қарор дорад, мебошад. Ноболиғӣ ин мустақилона, бе қӯмаки дигарон маҳорати истифода бурда натавонистани ақл аст. Ноболиғӣ бо гуноҳи худ ин чунин иллате аст, ки фарогири норасоиҳои хирад не, балки истифода бурда натавонистани он бе ёрии дигарон мебошад...».¹

Баъдан, файласуфи муосири эронӣ Муҳаммад Тақии Ҷаъфарӣ дар тақвияти фаҳмиши И. Кант муфассалтар ба шарҳи мафхӯм таваҷҷӯҳ карда, менависад, ки «рӯшанбинӣ» ё худ «рӯшанфикрӣ» ин фаҳмиши луғавии равшани физикиро ифода намекунад, балки мазмуни он дарк намудан ва фаҳмидани воқеият бе ягон монеа, тарс ва таассуб мебошад».²

Аз ин ду таъриф бармеояд, ки рӯшанбин он фардест, ки қобилияти ақлонии ҳал кардани масъалаҳои пайдошударо бе қӯмаки дигарон дорад. Чунки дарк кардани моҳияти худ ва ашё, ақлонӣ ҳал кардани мушкилоти пайдошуда ба инсон имконият медиҳад, ки аз ҳолати ноболиғӣ ба давраи камолот қадам гузорад, ҳуқуқу озодиҳояшро дар ҷомеа ҳифз кунад.

Дар «Лугати энциклопедии фалсафӣ»³ бошад, ба ҷараёни маорифпарварӣ ҳамчун идеологияи сиёсӣ, фалсафӣ ва фарҳангии давраи таназзули феодализм ва ба вучуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ таъриф дода шудаааст. Аммо дар сарчашмаи дигар, «Энциклопедияи

¹ Ниг.: Иммануэл Кант. Сочинения: в 6 тт. - М., 1976. - С.27.

² Ниг.: Муҳаммад Тақии Ҷаъфарӣ. Шинохт аз дидгоҳи илмӣ ва аз дидгоҳи қуръонӣ. - Техрон. Фарҳангӣ исломӣ. 1360. - С.176.

³ Ниг.: Энциклопедидеский философский словарь. – М., 1972. – С. 540.

советии точик»¹ он ҳамчун ҷараёни адабию фарҳангӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ, ки бо воситаи таблиғи ғояҳои ҳайр, адолат, илму маърифат иллатҳои соҳти муайяни ҷамъиятро барҳам задан, анъанаю майшат ва сиёсати онро тағиیر додан меҳост, шарҳу тавзех ёфтааст.

Ҳамин тавр, маорифпарварӣ ин ҷараёни маърифатӣ-фикриест, ки муқобили мафкураи ҳукмрони замони худ баромада, дар низоми ҷомеадорӣ ғояҳои озодӣ, баробарӣ, ягонагӣ, ҷорӣ кардани адолати иҷтимоӣ, барҳам додани нобаробариҳои иҷтимоӣ, танзими принципи баробарии иҷтимоӣ, инкишофи илму маориф ва арҷгузорӣ ба арзишҳои инсониро таблиғ мекунад.

Равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ, хусусан дар Осиёи Миёна дар заминаи таъсири арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузаштаи точик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони точик ба қишварҳои мутараққӣ, хусусан, Россия ва боздиди онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ ва техникии қишварҳои пешрафта, инчунин оғаҳӣ пайдо кардан ва шинос шудан бо маводи дар рӯзномаву маҷаллаҳо нашршуда ва китобҳои интишордодаи ҳамрайъонашон дар дигар қишварҳои мусулмоннишин, аз ҷумла Афғонистону Эрон, зуҳур кардааст.² Бинобар ин, бояд гуфт, ки маорифпарварии аврупой аз муносибатҳои иҷтимоии доҳилӣ ба вучуд омада, маорифпарварии точик бошад бештар ба омилҳои беруна рабт дошт, яъне бо таъсири қишварҳои дигар ба амал омад.

Пайдоиши ин равияи фарҳангӣ-фикрӣ дар Осиёи Миёна, агар аз як тараф, биниши мардумро нисбат ба соҳтори сиёсии идораи амирӣ, муносибатҳои золимонаю разилонаи амалдорони дарбор ва рӯҳониёни мутаассиб, ҳолати таълиму тадрис дар мактабу мадрасаҳо дигар карда бошад, аз сӯйи дигар, нафраташонро нисбат ба мустамликадорон, ки

¹ Энциклопедияи советии точик. – Д., 1983. – Чилди 4. – С. 198.

² Самиев Б.Ч. Афкори ислоҳоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. - Душанбе, 2000. - С. 71-72.

кишварро ҳамчун манбаи ашёи хом горату хароб мекарданд, зиёд намуд. Аз ин рӯ, тамоюлгирии он чӣ тавре олимони тоҷик З. Раҷабов, F. Ашӯров ва Ш. Абдуллоев таъқид мекунанд, натанҳо ҳусусияти зиддифеодалий, балки ҳарактери зидди мустамликовиро низ доро буд.

Саромади равияни маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна Аҳмади Дониш буда, ҳамназарони ӯ Шамсиддин Шоҳин, Возех, Ҳайрат, Аҷзӣ, Садриддин Айнӣ, Мунзим ва дигарон буданд, ки баҳри озод шудани мардуми кишвар аз зулму таҳди мустамлиқадорон ва феодалони маҷаллӣ тарғиб ва ташвиқи илму маорифро пайгирӣ карданд.

Ин ҷо як нуктаи дигарро бояд ба назар ғирифт, ки давраи мустамлиқавӣ ва воридшавии тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ дар кишварҳои Шарқ, алалхусус дар аморати Бухоро, аз як тараф, ба рушди соҳаи иқтисодии кишвар мусоидат кард ва аз тарафи дигар, барои тағиیر ёфтани шуури динии худи маорифпарварон бе таъсир намонд. Чунки вобаста ба авзоъи сиёсӣ, иҷтимоии ҷомеа бар ивази масоили сабр, қисмат, орзӯ, боварӣ ба Ҳудо ва хушбахтии худ, ба ҳалли масъалаҳои дигар, аз қабили масоили беҳтар кардани соҳаҳои иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангии кишвар, роҳҳои идора ва обод кардани он ва ғайраҳо таваҷҷуҳ зоҳир карданд. Мутаассифона, ҷорӣ ва риоя кардани ин гуна навовариҳо дар шароити сиёсии нимаи асари XIX-и аморати Бухоро, ки дар он давра рӯҳониёни мутаассиб тамоми идораи корҳои давлатиро ба уҳда доштанд, мушкил буд. Аз ин хотир, рӯшанфиронроҳи ҳалосӣ аз ин авзоъро дар такя намудан ба исломи асил дида, талаби ислоҳи исломро ба пеш гузоштанд. Тавре файласуфи тоҷик Ш. Абдуллоев қайд мекунад: дар ягон асари маорифпарварон мо ба танқиди рӯйrosti дин дучор намеоем. Танқиди рӯҳониёни мутаассибу манфиатпеша ва амали онҳо ин танқиди дин нест.¹

Хусусан, Аҳмади Дониш дар асари «Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития» ошкоро авзоъи сиёсӣ-иҷтимоии аморати

¹ Ниг.: Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфирӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш). - Д., 1994. - С. 71.

Бухоро ва тарзи давлатдории амирони манғитияро, ки худро «фиристонидагони Худо дар рӯи замин» меҳисобиданд, зери танқид гирифта, талаби ислоҳи исломро дар ин сарзамин мекунад. Дар асарҳои Возех, Ҳайрат, Саидаҳмад Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Мирзо Сироҷ низ ақидаҳои маорифпарварона аз танқиди дин оғоз нашудааст. Онҳо костагиҳои тарзи давлатдории амирони манғития ва авзоъи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии замони худро фош карда, сипас сабаби асосии пастравӣ ва бемаърифатии шоҳу амалдорон, ва мардумро аз нафаҳмидани асли дин медонанд.

Ҳамин тавр, дар заминаи таҳқиқ ва таҳлили маводи омӯхташуда умумият ва фарқияти пайдоиши равияи маорифпарвариро дар ҷомеаи пешрафтаи Аврупо, аз ҷумла Фаронса ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ба таври зайл нишон медиҳем:

1. Дар Аврупо, аз ҷумла Фаронса, маорифпарварӣ бар зидди муносибатҳои феодалиӣ ва бартараф кардани беадолатӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ ба вуҷуд омада, хусусияти зиддифеодалиӣ қасб карда буд. Аммо дар кишварҳои Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна, он алайҳи барҳам додани муносибатҳои феодалиӣ, низоми идоракуни мустамликавӣ, тағиیر додани соҳти идораи худкомаи амири пайдо шуда буд.

2. Дар муддати наздик ба сад соли фаъолияти маорифпарварӣ дар Фаронса насли онҳо ба чаҳор гурӯҳ тақсим карда мешавад: 1) пешгузаштагон, ки дар охири асри XVII ва аввали қарни XVIII зиндагӣ кардаанд ва маъруфтарин намояндагонашон Пер Бейл ва Жан Меле; 2) насли калонсол, ки фаъолияташон ба солҳои 1710-1740 рост меояд (Ш.Л. Монтескё ва М.А. Волтер); 3) насли миёна (К.А. Гелветсий, П. Голбах, Д. Дидро, Ж. Ламетри ва Ж.Ж. Руссо) фаъолияти онҳо ба солҳои 1740-1780 мувофиқат мекунад. 4) насли ҷавон, ки дар арафаи инқилоби бузурги Фаронса зиндагӣ кардаанд. Ж.А. Кондорсэ аз симоҳои барҷастаи ин гурӯҳ аст.

Дар таърихи мавҷудияти равияи маорифпарварӣ дар аморати Бухоро муҳаққикон маорифпарварони тоҷикро ба ду насл ҷудо мекунанд. Насли аввали маорифпарварон: Дониш, Шоҳин, Возех, Савдо, Сироҷ, Васлии Самарқандӣ, Диљшоди Барно, Туграл ва ғайра буданд. Ба насли ҷадид бошад, Асири, Айнӣ, Мунзим, Ҳайрат ва дигаронро шомил медоранд.

3. Маорифпарварони Аврупо асоси тараққӣ ва муваффақ шудан ба дастовардҳои иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодию фарҳангиро аз рушди илму фарҳанг, аз ҷумла, омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ ва қувваи эътиимодбахши ақл медонистанд. Зимни амалий кардани ин ғояҳо онҳо ба пешрафт ноил гардиданд ва рисолати таърихии худро дар назди мардум ва кишвари худ иҷро карданд.

Ҳарчанд идеали маорифпарварони Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна, нерӯи боэътиимида ақл, рушди илм, ислоҳи мактабу маориф ва ғайра бошад ҳам, аммо бинобар сабаби амиқ решаш гирифтани муносибатҳои феодалий, таассубу хурофот онҳо натавонистанд рисолати таърихии худро назди ҷомеа иҷро намоянд. Танҳо Инқилоби Октябр ва баъдан Инқилоби Бухоро сабаб гардиданд, ки низоми идораи амирӣ сарнагун шуда, шакли нави давлатдорӣ ба вучуд ояд.

4. Агар дар ташаккули афкори маорифпарварони франсуз дастовардҳои фалсафии мутафаккирони давраи Эҳёву замони Нав, вазъи сиёсию иҷтимоӣ, иқтисодию фарҳангии асрҳои XVII-XVIII Фаронса таъсир гузошта бошанд, барои инкишофи афкори маорифпарварони кишварҳои Осиёи Марказӣ арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони тоҷик ба кишварҳои мутараққӣ, хусусан Россия ва боздиди онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ ва техникии кишварҳои пешрафт ва ғайра нақши ҳалқунанда бозиданд. Аз ҷониби дигар, худи Россия аллакай дар Осиёи Миёна ба кушодани мактабҳои нав, роҳи оҳан, корхонаҳои нави

замонавӣ ва ғайра шуруъ намуда, муносибатҳои буржуазиро интиқол медод, ки ҳамаи ин ба мафкураи чомеа бетаъсир намемонд.

5. Ҷунбишҳои озодихоҳӣ ва ислоҳталабии мардум чӣ дар Аврупо ва чӣ Шарқ дар доираи гояҳои пешгузоштаи маорифпарварон сар зада, ҳадафашон дигаргун кардани соҳти идоракуни давлатӣ ба ҳисоб рафта, талаби асосиашон риоя кардани руқнҳои адолати иҷтимоӣ, таъмини баробарии иҷтимоӣ дар чомеа буд.

6. Агар бештари маорифпарварони франсуз рӯйрост ба муқобили дин баромад карда, аз материализм ва атеизм ҷонибдорӣ мекарданд, vale маорифпарварони тоҷик ба дини ислом содиқ монда, кӯшиш мекарданд, ки чомеа бо нигоҳ доштани асолати дин пеш равад. Онҳо динро ба сифати як манбаи ташаккулдиҳандай маънавиёти инсон, ҳамчун маҷмӯи донишҳо меҳисобанд. Аммо амалу кирдори рӯҳониёни муттассиб, хурофоту таассуби динӣ масъалаи меҳварӣ ва интиқодии таълимоти онҳоро ташкил медод. Зоро рӯҳониён намехостанд фармонравоии мутлакро аз даст диҳанд. Ҳамеша ба муқобили рушди илм баромад карда, қашфиётҳои навинро эътироф намекарданд ва ба пешрафти чомеа монеа пеш мегузоштанд.

7. Воситаи асосии таблиғ намудани ақидаҳои навҷӯёна ва афкори пешқадамонаи маорифпарварони Аврупо, аз ҷумла Фаронса, дар байн қиширҳои гуногуни аҳолӣ агар тавассути китобу донишномаҳо, мақолаву мактубҳо ба роҳ монда шуда бошад, дар қишварҳои Осиёи Марказӣ мухимтарин василаи ташвиқу тарғиби ақидаҳои пешқадамона ва маорифпарварона тавассути рӯзномаву маҷаллаҳои гуногун сурат гирифтааст, ки ин тарз дар фарҳанги давраи маорифпарварии Аврупо, ба вижа Фаронса, чандон ҷашмрас нест.

§ 1.2. Мухтасари шарҳи ҳол ва таснифи осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Нависандаи бузурги фаронсавӣ, файласуф, сиёсатшинос, мусиқидон ва педагоги машҳур Жан Жак Руссо 28-уми июни соли 1712 дар Женева, дар оилаи соатсоз таваллуд шудааст. Модараш Сюзанна Руссо хоҳарзодаи кашиши мазҳаби протестантӣ буда, баъди нуҳрӯзагии Руссо зиндагиро падруд мегӯяд. Чи тавре Густав Лансон - яке аз муҳаққиқони машҳури таърихи адабиёти Фаронса, устоди донишгоҳи Сорбон (Донишгоҳи илм ва адабиёти Париж), таҳқиқари андешаҳои воқеии Жан Жак Руссо иттилоъ медиҳад, ў баъди фавти модараш дар тарбияти амакаш бузург шудааст. Падараш Исаак Руссо ба шугли соатсозӣ машғул буда, баъди фориг аз кор фарзандашро ба қироати романҳо парвариш медод ва бо ў то нисфи шаб ба омӯзиш машғул мешуд. Баъди савод баровардан ба хондани китоби файласуфи юнонӣ Плуторак бо номи «Зиндагонии мардони бузург» шуруъ намуда, масти эҳсосоти қаҳрамонӣ мегардад.¹

Дар муқаддимаи китоби “Оид ба қарордоди иҷтимоӣ”, ки аз ҷониби интишороти маркази состсиологияи бунёдӣ аз забони фаронсавӣ ба русӣ баргардонида шудааст, низ чунин маълумот мавҷуд аст, ки Ж.Ж. Руссо аз айёми бачагӣ ба омӯхтани касбҳои гуногун мароқ зоҳир мекард ва ин амал барои донишазхудкунӣ ва ташаккули маънавиёти ў монеа пеш намеоварданд. Вақте фурсат пайдо мекард, ҳатман ба хондани китобҳои гуногун машғул мегардид. Ҳусусан, дар даврае, ки бо падараш зиндагонӣ мекард, якҷоя адабиёти муосир ва бадеиро зиёд мутолиа менамуданд.²

---

¹ Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - Техрон, 1341. - С. 5.

² Об общественном договоре. Пер. с фр. Под ред. Г.Э.Кучкова. - Москва, 1998, 416 с. - С. 15.

Баъди он ки падараш соли 1722 ба хотири муноқиша бо як низомӣ маҷбур мешавад Женеваро тарк кунад,¹ паастории Руссоро, ки нав ба синни даҳсолагӣ расида буд, ба бародараш Бернар voguzor мекунад. Ҷудои аз Руссои хурдсол гарон меафтид ва ў худро ба китобу китобхонае, ки аз бобояш мерос монда буд, машғул медорад. Ин амали ў ҷиҳати ташаккули зеҳнияташ нақши бориз гузоштааст. Ҳусусан, мутолиаи асарҳои Бюффон, Фонтенел, Волтер, Аббат Сен-Пер ва ғайра дар ташаккули афкори фалсафии маорифпарвар таъсири амиқ гузоштанд.

Тибқи маълумоти маъхазҳо, баъди чанд моҳи ҷудоӣ аз падар амакаш Бернард ба хотири гирифтани маълумоти динӣ Руссоро ба назди рӯҳонии протестантӣ Ломбарсия, ки дар қарияи наздикии Женева зиндагӣ мекард, мебарад. Фазои дилкаш ва манзараҳои фараҳбахши ин деха ишқи Руссоро аз он давра нисбат ба дарахтон, саҳро, ба табиат бедор карда, дарташаккули ҳисси зебоиписандии ў нақши муассир мегузоранд. Аммо дар он ҷо муносибати рӯҳониён, тамаллуқкорӣ ва тамаъҷӯи онҳо ба Руссо мақбул намеафтад ва нисбаташон нафрат пайдо карда, бозпас ба Женева бармегардад. Дар Женева ба назди яке аз тафсирнависон адлия меравад, то аз ў ҷизе омӯзад, аммо сатҳи маърифатнокӣ ва саводнокии муфассир низ талаботашро қонеъ намегардонад. Баъдан, хешовандонаш ўро шогирди як ҳунарманди кандакори чӯб мекунанд, вале ҳар рӯз ў Руссоро шиканча медод. Ҷӣ тавре Густав Лансон иттилоъ медиҳад, рӯзе Руссо барои сайругашт ба саҳро меравад. Ҳангоми ғуруб, вақте ба шаҳр меояд, дарвозаҳоро баста мебинад. Ин пешомадро бо ризоият пазируфта, тасмим мегирад, ки барои ҳамешагӣ дӯкони гароварсоз ва хонаи амаки худро тарк гӯяд.²

Ж.Ж. Руссо баъди тарки ҷойи зист муддате дар Сово, ноҳияи ҷанубӣ дар Женева зиндагӣ мекунад. Дар он ҷо бо кӯшиши рӯҳоние бо

¹ Саркитов Н. Биографический очерк. В книге «Об общественном договоре». - М., 1998. - С.16.

² Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода...- С. 5.

хонум де-Варнес шинос мешавад. Хонум, ки аз кеши протестантҳо баргашта, монанди Руссо ба Сово паноҳ бурда буд, дар шаҳри Аннесӣ зиндагӣ ихтиёр карда, протестантҳоро ба оини католикӣ даъват мекард.

Хонум де-Варнес аз Руссо хуб пазироӣ карда, ўро ба бунгоҳи ҳайрияе, ки қашишон дар шаҳри Турн таъсис намуда буданд мефиристад. Дар он ҷо Руссо ба қашиши католикӣ табдил мешавад.

Дар шаҳри Турн Руссоба хотири қасби маош маҷбур шуд шуғли пешхизматиро қабул намояд. Аз хонаи арбоб навореро дуздида, хизматгорро мутаҳам месозад. Баъди ошкор гаштани амалаш ўро ҳамроҳ бо духтари бечора аз кор озод намудаанд. Руссо баъди аз кор озод шудан дар ҷойи дигар навкар шуд. Ин дафъа ба воситаи ҳуши саршор ва иттилооте, ки аз ин ҷо он ҷо гирд оварда буд, мавриди таваҷҷуҳи арбоб қарор гирифт. Лекин Руссо аз зиндагонии манзум мутанаффир буд, барои ҳалосӣ аз он роҳи биёбонро пеш гирифт. Аз шаҳре ба шаҳре мерафт ва маъракагардӣ мекард. Баъд аз муддате ба ёди Аннесӣ ва хонум де-Варнес афтода, ба ин шаҳр меояд. Дар Аннесӣ аз ў ҳуш пазироӣ карда, кӯшиданд барояш шуғле таҳия намоянд. Аввал меҳоҳанд қашиш (рӯҳонӣ) шавад ва ўро ба дабиристони Дефӣ мефиристанд. Баъд, ўро бо омӯзиши мусиқӣ вомедоранд. Руссо қабл аз он ки бо ин фан ошно шавад, ба таълим мепардозад.¹

Ҳамин тавр, Руссо дар он рӯзҳо шефтагияшро нисбат ба адабиёт ва таърих қашғ карда, дар ҳабдаҳсолагӣ ба мазҳаби католикӣ рӯй меовард ва бо мусиқӣ сару кор мегирад. Дар соли 1732 тарки вазифа мекунад, то ба барномаҳои омӯзгорӣ дар ҳавзаи мусиқӣ бирасад. Мусиқии пасонтарҳо дар зиндагии Руссо нақши назаррас мебозад ва ў дар ин давра тавассути навиштани нотаҳои порчаҳои мусиқӣ таъмин намояд.

Баҳори соли 1740 Руссо хонаи де-Варнесро тарк карда, ба шаҳри Лион меравад, ва вазифаи мураббии қӯдакони роҳбари суди Маблиро ба

¹ Ниг: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» Тарҷумаи Ғуломхӯсайн Зиракзода...- С. 7.

уҳда мегирад. Дар вақти фаъолият дар ин вазифа ба бародари Маблӣ муаррихи шинохта Габриел Маблӣ ва файласуфи машхур Кондиляк шинос мешавад. Дар соли 1742 ба Париж меояд ва аз ҳамин сол давраи аввали фаъолияти эҷодии ў оғоз мешавад.¹ Бо саъю қӯшиши зиёд ба толорҳои Париж роҳ ёфта, бо файласуфон ва донишмандони машхур Волтер, Монтескё, Бюффон, Рейнал, Мармонтел, Мариво, Фонтенел, Тюрго, Кондорсе ва ғайраҳо мулоқот мекунад.

Соли 1743 ба муҳлати як сол ба Венетсия, ба сифати муншии сафир граф де-Монтеғ, ки шахси тасодуфӣ ва белаёқат буд, фиристонида мешавад. Ҳамаи корҳоро дар ин муддат худи Руссо ичро мекард ва ба ҷойи эҳтиром пайдо кардан мунтазам танбех мегирифт. Аз ин рӯ, муносибаташ бо граф сард шуда, тарки вазифа карда, ба Париж меояд.

Ж.Ж. Руссо дар соли 1745 бо Тирезо Луфосу шинос гардида, бо ўиздивоҷ мекунад. Аз ў соҳиби панҷ фарзанд гашта, барои тарбият ба ятимхона месупорад, ки баъдҳо ба ин сабаб амиқан ва пайваста мавриди интиқоди нависандагон, ба вижа Волтер қарор мегирад. Руссо дар асари маъруфи «Эътирофот» аз кардааш бо надомат ёд менамояд ки кӯдаконашро ба хотири ҳифозат, аз он чи шояд интизорашонро мекашид, ба ятимхона супоридааст.

Ҳамин тавр, Руссо дар давраи аввали фаъолият ва ташаккули донишҳои фалсафӣ бо Дени Дидро шинос мешавад. Аввалан, Дени Дидро ўро ҳамчун адабиётшиноси ҷавон, ки оид ба мавзӯъҳои марбут ба мусикӣ матн ва оҳанг эҷод мекунад, мешиносад. Баъдан, соли 1749 дар озмуни фарҳангистони Диҷан, шариат намуда дар мавзӯи: “Оё пешрафти илм ва ҳунарҳои зебо ба фасоди ахлоқи умумӣ қўмак кардааст ё ба покизагии он” баромад мекунад ва бар хилоғи дигар иштирокдорон баён медорад, ки саноэъ ва ҳунарҳои зебо башарро бадбаҳт кардааст. Аз

---

¹ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Пер. с французского языка. Под ред. Г.Э.Кучкова. – Москва, 1998. - С. 17.

ин пешниҳоди Руссо назари Дидро нисбати ў дигар шуда, маорифпарварро ҳамчун як ҷавони соҳибсалиқа эътироф менамояд.¹

Бояд зикр кард, ки баъди ин муваффақият, баҳусус таълифоти ў бо номҳои «Хитоба роҷеъ ба маншаъ» ва «Асоси адами мусовоти байни афроди башар» шуҳрати ўро зиёд гардид. Дар ин маврид Г. Лансон чунин иттилоъ медиҳад, ки Руссо факат ду қадам бардошту ба Волтер расид, vale ин шахс, ки табиати бениҳоят мутакаббир дошт ва дар ростӣ ва дурустӣ роҳи муболигаро мепаймуд, баъд аз он ки дар ду китоби номбурда аз назария ва андешаҳои ў тарафдорӣ намуд, дучори хатари азиме шуд. Тасаввур кард, ки агар мутобиқи он назария рафтор накунад, ба шаъну эътибораш садама хоҳад расид. Аз ин таъриҳ дар парҳезкорӣ ва покдоманий ифрат намуда, худро ба воситаи ҳаракатҳои ачибу ғарib машҳур соҳт.²

Баъдан, рафту омади ў ба толорҳои ашроф ва маҷмааҳои адабӣ нафрati ўро аз иҷтимоъ ва тасмими ўро ба гӯшагирӣ шадидтар мекунад. Дигар наметавонист дар ин маҷмаъ зиндагӣ ва фаъолият намояд. Чун тарзи муюшират ба табақаи ашрофро намедонист, худҳоҳӣ табъашро ноҳуш мекард. Аз ин рӯ, барои ин ки ба бетарбиятии ў наҳанданд худро ба ваҳшигарӣ мезад.³

Илова бар ин, ҳанӯз рӯҳан як нафар оворагард буд, ки ба ҳавои озод, осмони кабуд, ба гардиш бидуни мақсади муайян, ба саҳнаи зебои гӯшаи ҷангал ё манзараи дилфиреби гуруби офтоб алоқаи зиёде дошт. Аз ин рӯ, дар давраи шуҳрат ва авҷи ифтихор тасмим гирифт аз Парижи пур аз сару садо, ки мардумро асири қоида карда буд, фирор намояд. Дӯстони файласуфи ў, ки завқи дашту даман ва боғу чаманро надоштанд ва ба зиндагонии пурошуби шаҳр монанди моҳӣ дар об хӯй гирифта буданд, аз ин вазъ намефаҳмиданд ва қӯшиданд ўро аз ин иқдом боз

¹ Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломҳусайн Зиракзода. - С. 10.

² Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломҳусайн Зиракзода. - С. 10

³ Ҳамон асар. - С. 11.

доранд, vale ғақат мұваффақ шуданд, ки биранчонандаш. Хонум Депиній зәни яке аз мустаъцирони молиёт, ки молики қасре буд парки худро бо як хонаи фарангӣ, ки шомили чандин утоқ ва боғча, ҳамзамон ҷашмае ҳам дошт, дар ихтиёри Руссо мегузорад. Манзараи бөг ва атрофи он ақлу ҳуши Руссоро ба ҳуд мафтун кард. Баъд аз он ки мұносибаташ бо хонум ва аҳли хонаводаи ӯ бад мешавад, тарки ин манзил карда, дар қасабаи Манмуроҳ хонаеро ба ичора мегирад. Маҳз дар ин ҷо асарҳои арзишманди ҳуд «Эмил» ва «Қарордоди иҷтимоӣ»-ро ба нашр мерасонад.

Руссо баъди тарк кардани Париж бо дастгирии подшоҳи Пруссия, дар яке аз вилоятҳои Олмон, дар қасабаи Моунте-Тровер зиндагиро ихтиёр менамояд. Аммо дар он ҷо низ мавриди танқиди рӯҳониён қарор гирифта, маҷбур мешавад тарки манзил кунад. Соли 1765 аз Париж ба Англия рафта, дар он ҷо бо таърихнависи маъруф Давид Юм шинос мешавад ва ӯ барояш манзил дар Вутан, яке аз вилоятҳои Дербӣ фароҳам месозад. Руссо дар ин ҷо гиёҳҳои камёбро ҷамъоварӣ карда, гоҳе ба мусиқӣ мепардоҳт ва ё хотираҳои зиндагии ҳудро менавишт, ки баъди маргаш бо номаш мунташир шаванд. Баъди он ки мұносибаташ бо Юм вайрон мешавад, аз Англия ба Фаронса рафта, бо исми соҳта дар шаҳри Три, дар дарбори шоҳзода Конти паноҳ мебарад.

Соли 1770 ба Париж баргашта, дар кӯчаи Плотарир манзил ихтиёр менамояд. Дар он ҷо ҳолати мұносибтареро, ки аҳли маҳал нисбаташ муҳайё карда буданд, дар рисолаи «Муколама»-ош тавсиф менамояд. Мақолае бо номи «Хитоб ба фаронсавиёни тарафдори адолат»-ро низ дар ин вақт навишта, дар кӯчаҳои шаҳр паҳн менамояд. Гоҳ-гоҳе китоби «Эътирофот»-ро дар маҷlisҳои ҳусусии аҳли завқ меҳонд. Вале лаҳзаҳои ҳуши ҳудро ҳангоми гардиш кардан дар манзараҳои табиати шаҳр ва ҷамъ овардани гиёҳҳо медид. Тамоми осори таълифкардаи ӯ дар муддати 13 сол навишта шуданд. Соли 1758 романномаи «La Nouvelle Héloïse» (Элоиззаи нав)-ро ба фарҷом мерасонад, ки ин китоб мұваффақияти

бузургаш мегардад. Минбаъд низ бо вуҷуди таҳдидҳо ва таъқибҳо талошмандона рӯйи китобҳои муҳталиф кор мекунад. Дар соли 1762 асари «Эмил»-ро перомуни тарбия ва парвариши қӯдакон менависад. Дар китоби «Эмил» тавзех медиҳад, ки чӣ бояд кард, то садои табиат - барои Руссо, ҳамзамон садои озодӣ - дар қӯдакон дилгиркунанда нагардад. Асари «Эмил» аз сӯйи нависандагон ва файласуфони ҳамасраш мавриди интиқоди саҳт қарор мегирад ва низ дар парлумони Париж мавриди қазоват. Чоп, нашр ва мутолиаи он дар шаҳри Берн (кишвари Швейцария), дар Голандия ва ҳатто дар Генуя ватани азизи нависанда Женева мамнуъ эълон мегардад. Интишори китоби «Эмил» осоиши Руссоро барҳам мезанад. До нишгоҳи Сорбон ин китобро маҳкум месозад. Парлумони Париж низ дастур медиҳад, ки онро бисӯзонанд ва Руссоро низ тавқиф кунанд, аммо ў дар вақти ҷустуҷӯяш кайҳо аз ин қасаба фирор карда буд.¹

Аз ин таъқибот чанде нагузашта дар Амстердам китоби «*Du Contrat Social ou Princeps du droit politique*» (Қарордоди иҷтимоӣ ё асосҳои хуқуки сиёсӣ) - ро хеле бо арзиш дар ҳавзаи фалсафаи сиёсӣ навишта, ба нашр мерасонад. Солҳои баъд аз 1762 солҳои гурез ва фирори ў буданд. Дар соли 1765 таълифоти ўро зери номаи «*Lettres de la montagne*» (Мактуботи кух) - ро дар Париж ва Амстердам ба оташ қашиданд. Дар ҳамон сол ҳонае, ки барои будубоши муваққатии Руссо дар назар гирифта шуда буд, сангборон мегардад. Ў Швейцарияро тарқ мекунад. Барои муддати қӯтоҳ, пеш аз он ки дар соли 1766 бо Давид Гомел ба Англия биравад, дар Париж мемонад. Ба зудӣ миёни Руссо ва Гомел муноқиша бармехезад. Дар соли 1767 Руссо ба Фаронса бозмегардад. Дар Амстердам китоби шарҳиҳолии «*Confessions*» (Эътирофот) - ро нашр менамояд. Дар солҳои 1770-1771 пулис мутолиаи шарҳи ҳоли ўро мамнуъ қарор медиҳад.

---

¹ Ниг: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 13.

Даҳаҳои солҳои 1750-1770 аз нигоҳи кайфият ва камийят аз пуркортарин солҳои зиндагии Руссо ба шумор меоянд. Аз сӯйи дигар, фосилаи Руссо бо чомеа рӯз то рӯз бештар мегардад. Руссо аз солҳои 40-ум ду роҳро дар баробараш мегузорад: аввалан, метавонад ба роҳи тамаддун биравад ва худро дар иҷтимоъ рушд бидиҳад, дуюм, худро ба замон ва ормонаш бисупорад ва хатари афтодан дар гӯшанишиниро бипазирад.

Руссо роҳи дуюмро интихоб карда, зикр мекунад, ки ягона орзуяш ин аст, ки бāъди фавташ пасомадагонаш номашро бо некӣ ёд кунанд ва арзиши асарҳояшро эътироф намоянд. Нихоят, маорифпарвар дуюми июли соли 1778 ҳангоми кор рӯйи боби панҷуми китоби оғозкардааш таҳти номи «*Les Reveries du promeneur solitaire*» (Хаёлоти сайёҳи) зиндагиро падаруд мегӯяд.

Умуман, ба андешаи Ж.Ж. Руссо дар зиндагонии табиӣ, яъне дар ҳоли таваҳҳуш инсон хуб аст ва мумкин ҳам нест, ки бад бошад. Зоро ҳанӯз дар он зиндагӣ на ахлоқе вучуд дорад, на қонуне, ки ба воситаи он хубро аз бад фарқ кунад. Бар хилофи муқаррапот рафтор намекунад, зоро муқаррапоте таҳия ва ба тасвиб нарасидааст. Ў худҳоҳ аст, зоро фақат аз завқи табиии худ пайравӣ менамояд, ки ба ў дастур диҳад, то худашро хифз кунад. Монанди ҳайвон бегуноҳ аст. Фақат дар рафъи эҳтиёҷоти худ мекӯшад. Бадии ҳеч қасро намехоҳад ва беш аз эҳтиёҷи худ чизе наметалабад. Ҳатто завқи табиӣ ва шавқате дорад, ки ўро ба ҳамнавъони худ мутамоил месозанд. Чунонки ҳар вақт худаш солим ва бениёз бошад, табиатан барои наҷот ва осоиши дигарон иқдом менамояд. Эҳсосоти матбуъ ва дардноке дорад, ки фаъолияти вайро таҳрик намуда, завқи ўро бедор менамояд. Фасод вақте ҳосил мешавад, ки фикр бо эҳсосот тавъям мегардад ва ақл бо завқи табиӣ ҳамроҳ мешавад. Зоро он вақт худҳоҳии табиӣ, ки машруъ ва матлуб аст табдил ба нафъпарастӣ мешавад, ки бечо ва манфур аст. Ба воситаи зиёд шудани эҳтиёҷот, ба сабаби ихтироъи хушиҳои дуруғӣ, ки фақат барои ҷалби

назари дигарон аст, ба воситай пешбинии оянда, ки амале аст мухолиф бо зиндагии табиӣ, танозуъ барои бақо ва бадбахтиҳое, ки натиҷаи он аст, пайдо мешавад. Тафаккур, андеша, нағъпарсатӣ, тавсеаи шаҳвати фардӣ ва ҳирсу тамаъи шаҳсӣ, беш аз ҳадди эҳтиёҷ заиф шудани ҳис, таҳрим ва шафқат, ва тамоми он тағйироте, ки дар инсони табиӣ ҳосил гаштааст, дар ҷомеа ба воситай ҷомеа сурат гирифта ва тавсеа ёфтааст. Бузургтарин фасоди ҷомеа набудани баробарӣ аст.

Дар табиат низ адами мусовот низ ба назар мерасад, вале он адами мусовот ҳеч қасро аз таскини шаҳвати худ монеъ намегардонад, ҳеч қасро аз кор кардан барои рафъи эҳтиёҷоти хештан маоф наменамояд ва ҳамаро некнафс, озод ва хушбахт нигоҳ медорад. Лекин адами мусовоте, ки дар ҷомеа пайдо мешавад эҷоди имтиёзоти табақотӣ мекунад. Зоро ба ҷанд нафар мегӯяд: «ҳама чиз моли шоҳ аст, бидуни ин ки кор қунед», вале ба тӯда мегӯяд: «захмат бикашед, ранҷ бубаред на барои ҳудатон, балки барои дигарон».¹

Аз ин андеша бармеояд, ки ин адами мусовотро мувофиқи ақидаи Руссо арбобони ситамгар ва бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум дуруст мекунанд ва маншиаи ин бемории иҷтимоӣ бошад, моликият аст. Қудрати ашрофият, ҷоҳ ва мақом ҳамаи инҳо аз мусовӣ набудани сарватҳо пайдо мешавад, ки онҳо бастагӣ ба моликият доранд: ба-ин тартиб фасоди ҷомеа бармегардад ба рақобат байни дорандагон ва бенавоён. Ин мавзӯи меҳварии китоби «Хитоба роҷеъ ба маншиаи адами мусовот»-и Жан Жак Руссо аст.²

Дар тафовут аз дигар асарҳои таълифкардаи маорифпарвар «Қарордоди иҷтимоӣ» муҳимтарин китоби сиёсӣ ва иҷтимоии ӯст. Аҳамияти он фақат дар матолиби мундариҷаи он нест, балки бештар ба сабаби таъсире аст, ки дар таърихи башар доштааст. Дар ҳақиқат, инқилоби бузурги Фаронса бештар ба дasti пайравони Руссо анҷом гирифт. Онҳо баъд аз ҳароб кардани аморати кӯҳнаи иҷтимоии

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - С. 16..

² Ҳамин асар... - С. 16-17.

дуҳазорсолаи Фаронса бинои тозаero бунёд карданد, ки пояи он ба рӯйи афкор ва ақидаҳои Руссо гузошта шуд. Баъдан тамоми мамлакатҳое, ки ҳукумати инқилобӣ ё парлумонӣ пайдо карданд дар таҳияи қонуни асосии худ аз аввалин қонуни асосии Фаронса, ки дар асоси «Қарордоди иҷтимоӣ» танзим шудааст, истифода бурданд.

Тағијироти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодие, ки дар Фаронса рух доданд, таъсири худро ба дигар кишварҳо гузошт. Бавижа, дар ҷангҳои Наполеон, конференсияи Вин, наҳзатҳои озодиҳоҳие, ки гоҳо ба истиқлолталаబӣ тавъам буданд (аз соли 1860 ва баъд дар Париж, Австрия, Маҷористон ва баъзе аз кишварҳои дигари Аврупо) маҳз дар заминаи ин инқилоб ба вуқӯъ пайвастанд. Ҷунбишҳои миллии истиқлолталаబон ва вахдатҳоҳони Италия ва Олмон ба ташкили давлати воҳиди Италия ва Олмон овард. Бинобар ин, бо назардошти таъсири китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» дар инқилоби Фаронса бояд иқрор кунем, ки ин китоб яке аз бузургтарин осори фикрии башар аст. Дар он масоили марбут ба таъсиси ҳукумат, ҷомеа, тарзи идораи кишвар, риояи баробарии иҷтимоӣ ва ғайра мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳарчанд дар номи китоб мағҳуми иҷтимоӣ ҷой дорад, вале масъалаҳои баррасиshawанда бештар ҳусусияти сиёсӣ доранд. Дар баъзе мавридҳо муаллиф ба масоили иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ба вижа, муҳимтарин масъалаи иҷтимоӣ ва сабаби ихтилофоти табақотӣ, ки дар китоб зикр ёфтааст, моликият мебошад. Моликият сарчашмаи тамоми наҳзатҳои ранҷбарон, заҳматкашон дониста шудааст. Китоби мазкур манбаи пайдоиши бисёре аз ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, дар сайри таърихи фарҳанги башарӣ ҷойгоҳи хоса дорад.

Ба ақидаи Руссо, инсони табиӣ худи ўст, ҷомеа ва тамаддун инсони табииро аз байн бурдааст. Вале осори ў ба кулӣ маҳв нашудааст. Бинобар ин, Руссо намунаест, ки аз рӯйи он метавон инсони мутамаддин ва ҷомеаи мутамаддинро таҷдид кард. Руссо ин иддаои худро ба воситаи китоби «Эътирофот», ки соли 1731 таълиф кардааст ва охирин шоҳкории

ўст, собит менамояд ва инсони табиӣ, яъне худашро он тавр, ки ҳаст дар назари мо таҷассум медорад. Ин инсон ба воситаи хатоиे, ки табиат ба вай додааст, аз ҳама беҳтар аст, вале ба воситаи фасоде, ки ҷомеа дар вай тавлид намуда, аз ҳама бадтар шудааст. Коғист Руссо зиндагонии худро шарҳ диҳад, то ҷомеаро маҳкум созад ва интиқоми табиатро аз ӯ бигирад. Бояд қабул кард, ки метавон инсони мутамаддинро табдил бо одаме намуд, ки тамоми сифатҳои хуби инсони табииро дошта бошад. Зоро Руссо ин корро карда аст. Дар ҳақиқат, ҷавоне, ки ба воситаи надоштани тарбияти хонаводагиу дабистонӣ ва дар натиҷаи ҷандин сол оворагардӣ ба сифатҳои разила ҳӯ гирифта буд, ба воситаи фитрати нек, ақидае ба Ҳудо ва қӯшиши фаровон тавонист ахлоқи худро ислоҳ намояд.¹

Бо ин маълумоти муҳтасар дар хусуси ҳаёту фаъолият ва эҷодиёти Руссои ғайриоддӣ иктиро намуда, ба баррасии андешаҳои маорифпарваре, ки як аср пас аз ӯ дар Бухоро тавлид шуда, аз ҷиҳати рафтору гуфтору кирдор дар бисёр маврид ба ӯ монандӣ дорад, яъне Аҳмади Дониш мегузарем.

Маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1827-1897) дар шаҳри Бухоро таваллуд шуда, ҳаёти худро то дами марг дар ин шаҳр гузаронидааст.² Вай ба мисли Руссо шаҳр ба шаҳру кишвар ба кишвар нагаштааст. Ба маълумоти адабиётшиноси тоҷик Расул Ҳодизода Аҳмади Дониш дар гузари кӯчаи Сангини Бухоро, дар оилаи марди на ҷандон доро, аммо бомаърифати он давр Мулло Носир ибни Мулло Юсуф таваллуд шудааст.³ Аммо рӯзи таваллуди Аҳмад аз хонаи Мулло Носир милси таваллуди шоҳзодаҳо, ки бинобар сабаби ба дунё

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 22.

² Ниг. Бертельс Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ//Тр. Тадж. Базы АН СССР. – 1936. – Т.3: Лингвистика. – С. 9-28; Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. – Д., 1961; Ҳоди-зода Р. Аҳмади Дониш. – Д.: Ирфон, 1976; Раҷабов З. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. – Д.: Дониш, 1964; Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 1. – Душанбе, 1989 ва гайра.

³ Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. – Душанбе, 1967 – 156 с. – С. 3.

омаданашон аз болои арк табли шодиву хурсандӣ мезаданд, садое баланд нашуд. Вазъ хомӯшу ором, vale хушнудии волидайн аз таваллуди Аҳмад зиёд буд, зоро таваллуди ў ба хонаи сокиту ороми онҳо ҷароғи саодату хушбахтиро фурӯзон кард.

Падари Аҳмад, Мулло Носир ба ҷуз саводи динӣ, ки солҳои 1810-1815 зимни таҳсил аз мадраса пайдо карда буд, он қадар дониши кофӣ аз илмҳои дунявӣ надошт ва дар яке аз масҷидҳои маҳаллаи худ имоматӣ мекард. Рӯзгори худ ва хонаводаашро аз ҳисоби андозаи нафақае, ки ҳар як аҳли маҳалла аз ҳисоби имоматӣ медод, мегузаронид. Аммо модари Аҳмад назар ба дигар занони онвақтаи Бухоро фозила ва доираи маърифатнокиаш нисбатан ғанӣ буд.

Мулло Носир чӣ тавре Р. Ҳодизода зикр медорад “аз ҳамсарии чунин зани фозилу олима хушбахт буд. Ин хушбахтӣ бисёр ногуориҳои зиндагии ҳаррӯзаро ба вай аламангез намекард. Алалхусус, ки ҳамсарии ин зан на танҳо хушнудии маънавӣ, балки барои оила мададгории моддӣ низ дошт”.

Дар оилаи Мулло Носир ба ҷуз Аҳмад ҷанд фарзанде, ки аз ў пеш ва баъд таваллуд мешаванд, бо сабабҳои гуногун мефавтанд. Аҳмад ягона фарзанде буд, ки ўро бинобар сабаби ҷисман заиф будан бо эҳтиёт қалон мекарданд. Аз ин рӯ, чун шашсола шуд, хост ўро ба мадраса барад. Лекин чун волидайн аз вазъи таълим дар мадрасаҳо ва муносибати мударрисон нисбат ба толибилим оғоҳии комил доштанд, Аҳмадро ба мадраса насупориданд ва нахостанд, ки фарзанди ҷисман заифи онҳо зери лату қӯби мударрис қарор гирад.

Аҳмади ҷавон, ки дар ин айём аз асрори олам ҳабаре надошт барои савод пайдо кардан ва маърифатнок шудан дар қатори духтарбачагони маҳалла назди модари худ ба дарсомӯзӣ оғоз мекунад. Вале баъд аз он ки синни ў ба нӯҳсолагӣ мерасад, падараш ўро ба мактаби мардона месупорад. Сипас, баҳри он ки саводи фарзандаш комил гарداد, Мулло Носир Аҳмадро ба мадраса дохил мекунад, то

мисли худаш аз илми динӣ воқиф гашта, дар масцид вазифаи имоматиро ба уҳда гирад.¹

Ин чо чӣ тавре худи маорифпарвар иттилоъ медиҳад, ҳанӯз аз оғози тадрис дар мадраса дар вучуди ў нисбати тарзи гузариши дарс ва омӯзиши қоидаву имлои забони арабӣ ва дигар фанҳои таълимӣ як ҳисси нафрат ва бадбинӣ пайдо мешавад. Зоро, омӯзиши ин предметҳои таълимӣ барои Аҳмад ҷиҳати саводнокшавиаш ягон нақше намегузоштанд. Аз ин рӯ, бехабар аз падару модар ў тарки мадраса карда, вақти худро бар сұхбати одамоне, ки аз саҳифаҳои гузаштаи таъриҳ сухан гуфта, ҳикоятҳои ачибе нақл мекарданд, мегузаронад. Масалан, худи мутафаккир чунин менависад, ки «берун аз мадраса ман вақти худро дар сұхбатхое мегузаронидам, ки нақл аз гузашта мекарданд. Ман шунидани нақлҳо аз пайғомбарон, ҷойҳои муқаддас, шахсони таъриҳӣ ва муборизаи подшоҳонро баҳри ба даст овардани умури давлатдорӣ дӯст медоштам. Аз ин рӯ, аз ин тарзи рафтор борҳо зери таъқиби устод ва падари худ гаштам. Чун аз хона берун мешудам, хамеша маро аз назди сұхбати ҳикоятқунандагони таъриҳ меёфтанд».²

Вақте Мулло Носир аз ин рафтори фарзанд огоҳ мешавад, дубора ўро талқин мекунад, ки ба мадраса дохил шуда, илмҳои динӣ ва ҳамзамон мантиқро азбар кунад. Ниҳоят, муддати таҳсил дар мадраса дар инкишофи фаъолиятии маънавии Аҳмади ҷавон таъсири амиқ мегузорад. Зоро, ў акнун ба худ шароит фароҳам овард, ки ба ҷуз илмҳои динӣ, мустақилона он предметхое, ки дар нақшай таълимии мадраса дохил набуданд, азҳуд кунад. Ҳусусан, ў як маҳорат ва шавқи зиёдеро ба омӯзиши фанҳои нучум, фалсафа, сиёsat, иҷтимоиёт, адабиёт ва таъриҳ аз худ нишон медод. Ба ғайр аз ин, маорифпарвар аз хурдӣ шавқи зиёде ба расмкашӣ ва хушнависӣ дошт. Чуноне худи ў нақл мекунад, ҳанӯз аз

---

¹ Самиев Б. Афкори ислоҳоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. – Душанбе, 2000. – 154 с. – С. 65.

² Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург.- Душанбе: Ирфон, 1976. - С. 14.

ҳафтолагӣ дар деворҳо сурат ва расмҳои зиёде мекашидам. Ҳамчунин, бо забони арабӣ баъзе мисраъҳои шеъриро сабт менамудам.

Бояд гуфт, ки машғул шудани маорифпарвар ба расмкашию хушнависӣ ин як сарчашмаи фаъолияти илмию эҷодии ў буд. Зоро, тавассути нигоҳ бо арзишу бозёфт ва нақшу нигораҳои таърихӣ, ки аз заҳми соҳибқасбони гузашта бунёд ёфтаанд, ҳанӯз дар овони наврасӣ дар қалби ў орзӣ зеб ва шукӯҳу шаҳомат додани кишвараш парвариш меёфт.

Падари Аҳмад Мулло Носир машғул шудани писарро ба расмкашӣ лоиқ намедид. Зоро ин қасбро рӯҳониёни мутаассиби замонаш «ҳаром» мегуфтанд. Вале Аҳмад, ки завқи зиёд ба ин шуғл дошт, тарки он накард. Андешид, ки агар рӯи девор расм қашидан «ҳаром» бошад, пас рӯи коғаз қашидани тарҳи иморатҳову қӯшкҳо ва сабти ҳарфҳо мушкилие надорад. Ҳамзамон, ба шеърнависӣ шурӯъ мекунад. Ин шуғлро низ ҳарчанд пешай олӣ ва санъати баланд аст, падар рад мекунад, зоро вазъи зиндагии шоирону донишмандон дар ин давр сангин буда, дар хорио зиллат зиндагӣ мекард. Намехост писара什 ба чунин вазъ рубарӯ шавад.

Аз нуҳсолагӣ берун аз барномаи мадраса ба омӯзиш ва мутолиаи девони Ҳофиз ва Бедил, сабти ғазалҳо ва бо аксҳо тасвир кардани манзараҳо машғул шудани маорифпарвар минбаъд барои возех шудани ҷаҳонбинии ў такони ҷиддӣ бахшид. Аз ҷумла, ҳондан ва дарк кардани мазмуни байту ғазалҳои гуногун назари ўро нисбати пайдоиши мавҷудоти олам, моҳияти инсон, асрори табиату ҷомеа дигаргун кард. Ҳунари ўро дар санъати ҳаттотӣ такмил бахшид. Дар ин маврид Р. Ҳодизода баҳои воқеӣ медиҳад: «Аҳмади Дониш ҳанӯз аз синни даҳсолагӣ саводи хубе бароварда, ду-се навъи ҳатро ба дараҷаи котибони хушнавис менавишт. Дар як маротиба ҳондан ғазалҳои Ҳофизу Бедилро аз ёд мекард».¹

---

¹ Р. Ҳодизода. Аҳмади Дониш. - С. 12.

Умуман, дар синни наврасӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардани Аҳмади Дониш ба мутолиаи осори классикон, аз ҷумла асарҳои пурарзиши Абунасири Форобӣ, Абӯалӣ Ибни Сино, Насириддини Тусӣ, Ином Фазолӣ, достону девонҳои Фирдавсӣ, Анварӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Бедил ва гайра таҳаввулоти амиқ дар ташаккули афкори пешқадамона ва ислоҳотхоҳонаи Аҳмади Дониш бозиданд.

Ин ҷо бояд ба як нукта таваҷҷуҳ дод, ки падари Аҳмад Мулло Носир чун дигар сарватмандону амалдорон дорои қитобхонаи шахсӣ набуд. Дар хонааш ба ҷуз ҷанд қитобҳои динӣ дигар намуди қитобҳоро надошт. Аз ҳисоби нодорӣ инчунин имкони ҳариди қитобҳо ва барои мутолиа ба писараш дастрас карданро надошт. Вале Аҳмад, ки ҳуд дӯстони зиёди қитобдор дошт, қитоби заруриро барои хондан аз онҳо дастрас мекард. Мутолиаи зиёди қитобҳо ўро андешаманди он кард, ки дониши ҳақиқиро аз ин қитобҳо, на аз қитобҳои дар мадраса таълимдиҳанда метавон ба даст овард.

Ҳамин тавр, то синни 18-20 солагӣ Аҳмад ҳама саъю қӯшиши ҳудро ба азбар кардани дониш дода, ҳам аз зиндагӣ ва ҳам аз олами илм таҷрибаи зиёд андӯхт. Аммо ўро фикру андешаҳои дигар азият медод. Ин ҳам бошад соҳиби шуғли муайян набудан, мустақилона манбаи даромад пайдо накардан ва дастнигари падар будан.

Бинобар ин, назди ҳуд вазифа мегузорад, ки ҳамаи қобилияту дороии маънавии ҳудро ба кор андохта, барои таъмини ҳонавода манфиате ба даст оварад. Зоро ҷамъ кардани пулу мол инсонро дар ҷомеа мутеи дигарон накарда, ба озодона зиндагӣ намудан имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, ў маҳз аз ин синну сол ба фаъолияти меҳнатӣ шуруъ мекунад. Ба вижса, шабҳо бедорхобӣ қашида, бо фармудаи сарватмандон ва пулдорҳо девону достонҳои гузаштагонро бо хати зебо қитобат мекард, онҳоро бо зару лочвард зиннат медод, лавҳаю унвонҳои ациб мекашид ва бо суратҳои мӯҷассам ороиш медод, то завқу ҳаваси

фармоишгарро бештар ба худ ҷалб намояд. Ҳар моҳ аз 24 то 30 ҷузъ китобат мекард, ки аз ин ҳисоб аз бист то сӣ танга пул мегирифт.¹

Дар зиндагии рӯзмарра бошад, кам меҳӯрд, либосҳои ботакаллуф ба бар намекард ва бар нафси худ ҳамеша ғолиб меомад. Машғул шудан ба шуғли ҳаттотӣ ва ороиши китобҳо на фақат дунёи маънавии маорифпарварро ташаккул дод, балки ӯро ба як ҳаттот ва рассоми беҳамто табдил дод. Аз ин рӯ, дар ин давра на фақат дар доираи дӯстону ҳамназарон, балки дар муҳити фарҳангии аморати Бухоро эътибору эҳтироми хосай худро пайдо кард. Дар ин маврид адабиётшиноси тоҷик Р. Ҳодизода барҳақ қайд кардааст: «Дар таъриҳ кам воқеъ шудааст, ки шуои истеъдоди зотӣ ба ҷангу губори замон тамоман аз назари давр пинҳон монда бошад. Ба ҳамин тарик, аз эътибори аҳли замон берун мондани Аҳмад - маҳдум низ мумкин набуд. Ба ҷамъият роҳ ёфтани ӯ ба ҳар тарзе ки бошад, як амри қонунии таъриҳ буд».²

Истеъдоди зотӣ, дониши комили аз илмҳои табиӣ, техникий ва дақиқ дошта Аҳмади Донишро дар муҳити идораи давлатии аморати Бухоро ҳумчун муҳандис муаррифӣ намуд. Бинобар ин, тарҳи биноҳо ва иморатҳои давлатиро ӯ қашида, баъдан бинокорон мувоғиқ ба он тарҳ месоҳтанд. Бад-ин васила амири Бухоро Насрулло ҳанӯз дар давраи ҷавонӣ қобилият ва истеъдоди фавқулодда, фазилату заковати Аҳмади Донишро қадрдонӣ намуда, ӯро яке аз надимони худ интихоб карда буд.³

Дар дарбор бо фармудаи амир Насрулло Аҳмади Дониш асарҳои гуногуни илмию адабиро китобат карда, аз он дастмузди хуб мегирифт, ки дар натиҷа вазъи зиндагии оилаашон беҳтар гашта, аз тангдастию муҳтоҷӣ раҳо мейбад.

Инчунин, роҳ ёфтани ба китобхонаи дарбор ва истифода бурдани китобҳои арзишманди қадимаи камёфт оид ба илмҳои фалсафа, нуҷум, тиббу риёзиёт ба Аҳмади Дониш имконият доданд, ки онҳоро бо завқ

¹ Ниг.: Р. Ҳодизода. Аҳмади Дониш. – С. 24.

² Ҳамон асар. – С. 29.

³ Ниг.: Аҳмади Дониш. Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. Душанбе, 1992. – С. 18-19.

китобат кунад. Ҳангоми китобат дониши худро такмил дода, ҳамвора онҳоро дастраси дигар намояндагони илму адаб мегардонид, то доираи хонандагон зиёд шуда, дар муҳити илмиву фарҳангии кишвар ислоҳоти ҷиддии маънавӣ ворид шавад.

Дигар муваффақияте, ки дар давраи ҳукмронии амир Насрулло барои Аҳмади Дониш даст дод, ин бинобар сабаби фавти Николаи I ва ба таҳт нишастани Александри II, барқарор кардани муносибатҳои дӯстона, рушд додани муносибатҳои тиҷоратӣ бо Россияи подшоҳӣ, ба сифати мирзо шомил гардида (соли 1857) ба ҳайати сафариён буд. Дидаан кардан аз Россияи подшоҳӣ ва шинос гардида бо дастовардҳои илмиву техникӣ, санъати шаҳрсозӣ, низоми идоракунӣ, муносибатҳои байниҳамдигарӣ, эҳтируму қадрдонии инсон ва ғайра тасаввуроти Аҳмади Донишро нисбати муҳити тираю тори амири тамоман дигаргун кард. Ҳост баъди бозгашт ба ватан ин пешравиҳоро ба амир нақл карда, дар низоми сиёсию иҷтимоӣ, иқтисодию фарҳангии кишвар таҳаввулоти ҷиддие ворид намояд. Аммо чун ба Бухоро расид амир Насрулло ўро ба ҳузур напазируфт ва ба ҳимояи марзу буми худ дифоъ аз ҷангҳои афғону ҳимоя аз ниятҳои англисҳо, ки ҳадафи бунёди истеҳқоми ҳарбии худро дар Осиёи Миёна мекарданд, машғул буд. Баъди марги амир Насрулло писари ў амир Музаффар ба таҳти аморат соҳиб мешавад. Дар замони ў низ тавсияву пешниҳодҳои Аҳмади Дониш оид ба амалӣ кардани ислоҳоти сиёсию иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии кишвар татбик намегарданд.

Хусусан, асари арзишманди ў «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», ки дар он роҳу усулҳои идора кардани давлат, риоя кардани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, тартиби таъин ва ҷо ба ҷо кардани қадрҳои идораи давлатӣ, рушд додани соҳаҳои ҳаётбахши ҷомеа ва ғайра нишон дода шудааст, аз тарафи амир Музаффар пазируфта намешавад. Дар натиҷа, низоми кӯҳнашудаи идораи давлатӣ идома ёфта, вазъи зисту зиндагонии мардум вазнин ва муносибатҳои арҳаистӣ ва феодалий беш аз пеш решаш мегиранд.

Аҳмади Дониш ҳарчанд баъди қабул нагардидани андешаҳои пешқадамонаи худ аз ҷониби амирони манғитӣ аз мансабҳои давлатӣ ва муҳити идораи сиёсӣ дур гардид, вале аз эҷод даст накашид. То охири умр дар ҳалқаи дӯстон ва шогирдонаш роҳи раҳоӣ аз зулму истибдодро ҷӯё шуда, ба таври инқилоб тағийир додани ин соҳтори разилонаро пешбинӣ мекунад. Баъди марги маорифпарвар шогирдон ва ҳамасронаш ғояҳои ӯро идома ва такмил дода, дар байни зиёйён ва рӯшанфикрон муқобилони соҳтори идораи амириро зиёд менамояд ва рӯҳияи тараққиҳоҳонро барои расидан ба аҳдофи ниҳоӣ ва вусъат додани инқилоби фикрӣ тақвият мебахшанд.

Аҳмади Дониш дар тӯли ҳаёти худ барои мардуми тоҷик мероси гаронқадру боарзише ба мерос мондааст. Осори таълифкардаи ӯро асосан, аз "Наводир-ул-вақоءъ", «Таърихча» ё худ "Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития", "Рисола дар назми тамаддун ва таъовун", "Меъёр-ут-тадаюн", "ар-Рисола фи аъмол-ул қурра", "Манозир-ул-кавокиб" ва ҷандин дафтарҳои мусавадда ва хотироти ӯ ташкил медиҳанд. Ё худ чӣ тавре муҳаққики тоҷик Б.С. Амондуллоев дар асоси маълумотҳои пешниҳодкардаи С. Айнӣ зикр менамояд, асарҳои «Рисола дар табаддул ва тағайюри давлатҳо аз қирони улвайн», «Таодули ҳамсаи матаҳайириа (оид ба ҳаракати панҷ сайёра: Уторуд, Зӯҳра, Мирриҳ, Муштарӣ ва Зуҳал)» ва «Ҷоемъ-ул-ҳикоёт» маҳсули эҷоди маорифпарвар мебошанд.¹

Асарҳои ӯ, аз ҷумла "Манозир-ул-кавокиб", "Меъёр-ут-тадаюн" ва "Ар-рисола фи-аъмол-ул-қурра" бештар ба масоили динию фалсафӣ, аз қабили масоили пайдоиши оламу одам, муносибати рӯҳу ҷисм, тақдир, ҳаёту мамот ва ғайраҳо бахшида шудаанд. Аммо дар асарҳои дигари ӯ "Наводир-ул-вақоءъ", "Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития" ва "Рисола дар назми тамаддун ва таъовун" афкори

---

¹ Ниг.: Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимай аввали асри XIX ва ибтидои асри XX). Воситай таълимӣ. – Душанбе, 2019. – С. 113.

иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодиву фарҳангии Аҳмади Дониш дар бораи пайдоиши ҷамъият, нақши инсон дар ҷомеа, пайдоиши оила ва вазифаҳои волидайн дар таълиму тарбияи фарзанд, риояи руқиҳои фарҳанги оиладорӣ, масъалаи тарбияи инсони комил ва раҳои фард аз шуури тақлидии динӣ, усулҳои ҷоридошти адолат ва танзими баробарии иҷтимоӣ, тарзҳои идоракуни давлат ва муносибати ҳукumatдорон ба раият, танқиди ҳукumatдорони золим, фаъолияти ҳирсчӯёнаи рӯҳониёни мутаассиб ва дигар масоили ба ҳаёти инсонӣ ва ҷомеа зарур, инъикоси худро ёфтаанд.

Аз ин нуқтаи назар, месазад гуфт, ки чуноне осори гаронбаҳо ва ақидаҳои навҷӯёнаи Ҷамолиддини Афғонӣ ўро ҳамчун падари “ренессанс” дар байни мардуми мусулмони Шарқ машҳур гардонид, ҳамсон осори пурагзиш ва навҷӯиҳои афкор Аҳмади Донишро ҳамчун бунёдгузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ шуҳратёр кард.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлил ва муқоисаи маводи таҳқиқшуда месазад якчанд умумият ва фарқиятҳое, ки дар зиндагиномаи маорифпарварон ва ташаккулёби ҷаҳонбинии онҳо таҳаввулотро ворид кардаанд, пешниҳод намоем:

1) Жан Жак Руссо тарбияи асосиро ҷиҳати ба камол расидан ва шуҳрат пайдо кардан аз падар ва баъдан амакаш гирифтааст. Зоро модараш ҳанӯз аз давраи тифлии Руссо оламро падруд гуфта буд. Дар таълиму тарбия ва ба камолрасии Аҳмади Дониш ҳам падар ва ҳам модар нақши муассир гузоштаанд.

2) Зиндагии ҳар ду маорифпарвар дар давраи авчи муносибатҳои феодалий, ҳукмфармо будани нобаробариҳои иҷтимоӣ, ривоҷ гирифтани зулму истибдод паси сар шудааст. Аз ин рӯ, дар табиати онҳо ҳанӯз аз давраи наврасӣ нисбати тартиби идораи давлатӣ, муносибатҳои амалдорон нисбат ба раият ва риоя нагаштани адолат ва баробарии иҷтимоӣ нафрат ба вучуд омада буд.

3) Ҳам Жан Жак Руссо ва ҳам Аҳмади Дониш сарчашмаи асосии пешрафти чомеаро риояи адолат ва баробарии иҷтимоӣ меҳисобанд ва муътақид буданд, ки волоияти қонун ҳамон вақт риоя мегардад, ки агар ин принсипҳои асосӣ дар низоми идории чомеа иҷро гарданд.

4) Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар тӯли умри худ дар вазифаҳои гуногун, аз ҷумла ба сифати муншиӣ дар сафоратхонаҳо фаъолият кардаанд. Аммо нодонию дар ҷаҳолат мондани сафирон, сатҳи пасти дониши сиёсии онҳо ва надонистани одоби муошират боис гаштааст, ки дар баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои байнидавлатӣ ба ҷойи сафирон худи онҳо масъулиятро ба уҳда бигиранд.

Бинобар ин, пешниҳод мекунанд, ки ба вазифаҳои гуногуни идоракунӣ шахсони бомаърифат, соҳибтаҷриба, кордон, бомаҳорат ва адолатпарвар сафарбар карда шаванд. Соҳибмансаб набояд тавассути пешниҳоди пора, тухфа ва муносибатҳои хешутаборӣ ба вазифаҳои соҳтори идораи давлатӣ шомил шудан, роҳ наёбад. Зоро рушди истисмор, ривоҷ гирифтани нобаробариҳои иҷтимоӣ, бехуда масраф гардидани амволи давлатӣ ва ҳароб гаштани хазинаи кишвар маҳз аз фаъолияти чунин ашхос вобастагӣ дорад.

5) Аҳмади Дониш чун дигар маорифпарварони Шарқроҳи раҳоӣ аз истибдод ва зулм, нодонӣ ва бенизомиро дар роҳандозӣ кардани ҳукумати конституцioniй мебинад. Аммо Жан Жак Руссо омили асосии хушбахтӣ ва пешрафтро иродai умумии мардум мешуморад.

6) Ҳам Жан Жак Руссо ва ҳам Аҳмади Дониш мавҷудияти қазову қадарро эътироф карда, вобаста ба вазъи амали гардидани идеяҳояшон дар чомеа назди худ ду роҳ мегузоранд. Аввалӣ, сайъ мекунанд, ки ба роҳи тамаддун бираванд ва худро дар иҷтимоъ рушд бидиҳанд ва дуюмӣ, ба тақдир ҳавола карда, гӯшанишиниро интихоб намоянд. Дар ин маврид назар ба Руссо мавқеъгирии Аҳмади Дониш нисбати интихоби ин ду роҳ тамоюли пешрафта дорад. Чунки Аҳмади Дониш вақте мебинад, ки андешаҳояш аз ҷониби амалдорони идораи давлатии

манғития өлонибдорӣ намеёбанд, то андозае рӯҳафтода шуда, гӯшанишинӣ карданро барои худ беҳтар мөхисобад. Вале чун мебинад, ки бо гӯшанишинӣ кардан ҳеч суде ба даст намеояд ва барои мардум кореро ба сомон расонида наметавонад, роҳи амал, мубориза ва тарғиби арзишҳои пешрафтаро, ки барои рушди кишвар мусоидат мекунанд, интихоб мекунад. Аммо Руссо роҳи дуюмро интихоб карда, гӯшанишиниро ихтиёр мекунад.

7) Ниҳоят, ақидаҳои ислоҳотҳоҳонаи ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун соҳтани соҳтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам шабоҳат дошта, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат карданд. Яъне ҳар ду маорифпарвар баъди таҷрибаҳои андӯхта тавсия карданд, ки тағйир додани соҳти сиёсии ҷомеа маҳз тавассути инқилоб ба даст оварда мешавад.

§ 1.3. Сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Ақидаҳои маорифпарварӣ ва ислоҳотҳоҳии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш худ ба худ ташаккул наёфтаанд. Омӯзиш ва таҳқиқи осори арзишманд, масъалагузорӣ ва тавсияву пешниҳодҳои маорифпарварон ҷиҳати ҳал кардани масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, нишон додани роҳу усулҳои рушду тараққии ҷомеа маълум менамоянд, ки сарчашмаҳои ғоявии ташаккулёбии андешаҳои онҳо гуногун буда, вале ба ҳамдигар шабоҳат доранд.

Аз ҷумла, барои ташаккулёбии афкори фалсафии Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мутафаккирони барҷаста, ба мисли Гуго Гротсий (1583-1645), Томас Гоббс (1588-1679), Ҷон Локк (1632-1704) ва Ш.У. Монтескё (1689-1755), сафарҳои зиёди ў ба қишварҳои Аврупо, фаъолият кардан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ нақши босазо гузоштанд.

Гуго Гротсий, олим машҳури нидерландӣ, ҳуқуқшинос буда, соли 1625 асари арзишманди худро таҳти унвони «Оид ба ҳуқуқи ҷанг ва сулҳ» ба нашр мерасонад. Муаллиф дар ин асар арзёбӣ менамояд, ки дар шароити ҷомеаи авлодӣ ба таври гайримуташаккил ҳуқуқи табиӣ ҳукмрон буд, ки реша аз худи табиати инсон гирифтааст. Ҳуқуқи табиӣ, ба андешаи Г. Гротсий, он аст, ки чизе, ки ба дигарон даҳл дошт ба онҳо баргардонидан зарур аст. Сарчашмаи ин ҳуқуқ моҳиятан, тибқи ақидаи маорифпарвар, на ин ё он фоида, манфиат ва ё ироди, балки табиати ақлонии инсон ҳамчун мавҷуди иҷтимоӣ мебошад. Ҳамзамон, меъёрҳои он тағйирнаёбанда ва абадӣ мебошанд. Баъдан, нақши асосиро дар ташаккули ин муносибатҳо ҳокимиияти болоии мутлақ, ки дар натиҷаи озодона даст кашидани одамон аз озодии табиӣ ба миён омад, бозид.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки ҳокимиияти болоӣ, ба андешаи Г. Гротсий, на маҳсули ҳуқуқи табиӣ, балки як навъ далели таърихӣ аст.¹

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

Моҳияти ҳокимияти болоиро маорифпарвар аз он иборат медонад, ки ҳокимият, амале, ки ба дигар ҳокимият тобеъ нест бо салоҳиди ҳокимияти бегона наметавонанд барҳам дода шавад. Соҳиби умумии ҳокимияти болой дар маҷмӯъ худи давлат мебошад, вале соҳиби ҳокимият дар фаҳмиши шаҳсӣ метавонад якчанд нафар - мувофиқ ба қонун, урғу одати ин ё он ҳалқи алоҳида бошад. Ҳалқиятҳое, ки зери тасарруф ва идораи дигар ҳалқиятҳо монда, мустақилияти худро аз даст додаанд бо баҳои Г. Гrotсий - дар фаҳмиши имрӯзаи мағҳум худ ба худ давлат намебошанд, танҳо аъзоёни тобеъшудаи давлати мусаххаркарда ба ҳисоб мераванд.¹

Ҳуқуқи табииро ҳамчун ҳуқуқ оид ба молик тавсиф карда, Г. Гrotсий қайд мекунад, ки ҳуқуқ дар мағҳуми васеъ ҳуқуқе аст, ки ба табиати ақлонии инсон, ҳуқуқи табиӣ муқобил нест. Дар асоси консепсияи ҳуқуқи табиии худ маорифпарвар кӯшиш кардааст, ки низоми аксиоматикии ҳуқуқиро тарҳрезӣ кунад, то онҳо дар ҳолатҳои воқеии дохилидавлатӣ ва муносибатҳои байнидавлатӣ алоҳида истифода бурда шаванд. Муқобили фаҳмиши он ки адолат - ин танҳо ба манфиати қудратмандон аст, ҳуқуқ неруе медиҳад, ки маҳз тарс инсонҳоро маҷбур кунад, ки ҳуқуқ эҷод карда, бо канорагирӣ аз зулм баромад кунанд. Дар консепсияи шартномавии худ зикр медорад, ки пайдоиши давлат ва ҳуқуқи дохилидавлатӣ мантиқан натиҷаи ҳастии ҳуқуқи табиӣ мебошанд.²

Жан Жак Руссо ҳарчанд бештари андешаву хулосаҳои Г. Гrotсийро ҷонибдорӣ мекунад, вале дар навбати худ таълимоти ӯро оид ба пайдоиши ҳокимияти болой мавриди танқид қарор медиҳад. Аз ҷумла, қайд мекунад, ки ин таълимот ба манфиати ҳалқ нест ва ба он бадбинӣ дорад.

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

² Ҳамон ҷо: Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

Файласуфи дигар Томас Гоббс ҷамъиятеро, ки ҳеч гуна ташкилот ва моликияти хусусӣ вучуд надорад, таҳлил намуда, ин ҳолатро «ҷанги ҳама» ба «муқобили ҳама» номидааст. Ба андешаи ӯ, ҳама одамон аз рӯи табиати худ кӯшиш менамоянд, ки аз вазъияти вазнини зиндагӣ таввасути шартномаи ҷамъиятий як қисми ҳукуқхояшонро ба давлат дода, иродаашонро ба давлат тобеъ намоянд. Ҳокимијати давлатӣ бошад, қобилияти зеҳни инсонро, ки дар қонунҳои табииӣ ифода меёбанд, истифода барад. Ҳамзамон, ҳокимијат бояд қавӣ ва мутамарказ бошад, агар чунин набошад, ҷамъият ба ҳолати табииаш бармегардад. Вай ҳамаи вазифаҳои давлатиро бо як ибора «некӯаҳволии ҳалқ - қонуни олий»¹ ифода намудааст.

Жан Жак Руссо дар асари худ «Қарордоди иҷтимоӣ» мунтазам аз таълимоти сиёсии Томас Гоббс ёдоварӣ намуда, ақидаҳои ин мутафаккирро оид ба муқобили демократия баромадан ва ба эътибор нағирифтани баробарӣ ва озодии ҳамаи қишрҳои ҷомеа мавриди танқид қарор медиҳад. Аммо ин ақидаҳои Т. Гоббс таваҷҷуҳи Жан Жак Руссоро нисбати ақидаҳои зиддифеодалий ба гегемонияи калисо, умуман, ба таълимоти Т. Гоббс бештар кард. Дар ин маврид маорифпарвар менависад, ки Т. Гоббс бори аввал кӯшиш кард, ки ҳар ду сари уқоб (калисо ва давлат)-ро пайванд кунад, ҳар дуи онҳоро ба ягонагии сиёсӣ, ки бе он на давлат ва на ҳукумат наметавонад тараққӣ кунад, даъват намояд.²

Дар баробари Г. Гrotсий ва Томас Гоббс дар асари «Қарордоди иҷтимоӣ» ва дигар таълифотҳои Ж.Ж. Руссо иқтибосҳо аз осори файласуфи англisis Ҷон Локк бештар ба ҷашм мерасад. Ҷон Локк бар хилофи андешаи Томас Гоббс ҳолати табиии одамонро «ҷанги ҳама ба муқобили ҳама»³ наҳисобида, онро маҷмӯи муносибатҳои озод, баробарӣ, ба ҳам вобаста набудан дар асоси моликият медонад. Барои

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

² Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С. 250.

³ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

таъмини боэйтимоди ҳолати табиӣ қайд мекунад, ки одамон байни худ шартномаи чамъиятӣ баста, ризояти таъсиси давлатро медиҳанд. Ҳамин тавр, агар ба андешаи Томас Гоббс одамон ҳамагӣ ба давлат ҳукуқҳои худро дода бошанд, аз назари Ҷон Локк одамон ҳамон қадар ба давлат ҳукуқ додаанд, ки он битавонад моликиятро амалӣ ва хифз созад. Аз ин мавқеъ, маорифпарвар ба мафҳумҳои қонун ва қонуният таваҷҷуҳи хоса дода, зери ин ду мафҳум он ҳолати ҳукукиро мефаҳмад, ки моҳияти рафтори оқилона ва ба он мувофиқ манфиати ҳамаи одамонро дар бар гиранд.

Ӯ ҷонибдори қонунест, ки устувор ва дерамал бошад. Ҳар қадом ташкилот аз қонун бояд берун фаъолият накунад. Қабули қонунро танҳо вазифаи муассисаҳои намояндагии миллат-парламент медонад. Ба андешаи ӯ, агар ҳукумат бар хилофи уҳдадориҳои худ амал карда, қонунҳоро вайрон намояд, ҳалқ ҳукуқи бекор намудани шартномаи чамъиятиро дорад. Ин нуктаи назар ҳанӯз дар асри X аз ҷониби Форобӣ ба таври зайл зикр шуда буд: «Агар зулму тааддӣ ва қашшоқӣ дар кишвар зиёд шаваду подшоҳ ихтиёран аз сари қудрат наравад, ҳалқ ҳукуқ доранд ӯро зӯран сарнагун созанд».¹

Паҳлуи дигари таълимоти Ҷон Локкро масъалаи таълиму тарбия ташкил медиҳад, ки дар асари ӯ «Баъзе ақидаҳо дар бораи тарбия» инъикос ёфтаанд. Ба андешаи ӯ, ба қӯдакон бояд бо боварӣ таъсир расонид, ақлонӣ муомила кард. Дар баррасии ин масъала андешаи Жан Жак Руссо на танҳо аз Ҷон Локк, балки аз дигар пешгузаштагонаш, аз ҷумла, Монтен, Лабрюйем ва дигарон миёни қиширҳои ҷомеа бартарият пайдо кард. Дар доираи ақидаҳои ахлоқӣ-педагогии худ маорифпарвар тасдиқ мекунад, ки вазифаи муҳим ва аввалиндараҷаи тарбия - ин қӯдаконро ба ҳуддаркунии он чизе, ки онҳо меҳоҳанд ёд гиранд, талқин кардан мебошад. Жан Жак Руссо дар романи «Юлия ё худ Элоизаи Нав» менависад, ки «Худи Локк, Локки ҳаким ҷилои асосии онро фаромӯш

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

кард. Ў бештар дар бораи он мегуфт, ки талаб кардан аз қўдакон чи пайомад дорад, пеш аз он ки чӣ тавр аз онҳо дониста гирифтанро фаҳмад».¹

Ҳамзамон, таҳлили муқоисавии ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Ж.Ж. Руссо нисбати таълимоти фалсафии маорифпарварони дигар нишон медиҳад, ки назар ба дигар мутафаккирони қаблӣ таъсири зиёдро дар ташаккули афкори ўандешаҳои навҷӯёнаи файласуф-сотсиологи франсавӣ Ш.Л. Монтескё расонидааст.

Ш.Л. Монтескё ҳамчун фошкунандаи ашадии деспотизми мутлақи фаронсавӣ дар як қатор асанҳояш, аз ҷумла «Оид ба талаботи қонунҳо», кӯшидааст, то қонуниятҳои инкишофи давлат, асосҳои обективии сиёсат, таъриҳ, ҷуғрофия ва иқтисодиёти кишварҳоро ошкор созад. Аз ҷумла, ўсимои ахлоқии халқ, муҳтавои қонунҳоро ба моҳияти ҷуғрофӣ вобаста медонист. Ин ҷо ҷоиз аст, бигӯем, ки ин андешаҳоро ҳанӯз дар асри X Абӯалий Ибни Сино хеле хуб ифода кардааст. Ибни Сино фарқи характеристи одамонро, пеш аз ҳама, ба шароитҳои табииӣ ва муҳити ҷуғрофӣ, алалхусус, обу ҳоку ҳаво, набототу ҳайвонот, ки дар ташаккули инсон нақши калон мебозанд, вобаста медонист.²

Ибни Сино нақши муҳити табииро асоси ягона надониста, нишон медиҳад, ки таъсир ба ҷамъият бевосита набуда, балки бавосита, яъне бо ёрии характеристи одамон сурат мегирад. Зеро тибқи назари Ибни Сино инсон дар танҳоӣ зиндагӣ наменамояд, бо ҳамкорӣ ва мубодила ва муомилаи иқтисодӣ эҳтиёҷдорад. Аз ҷунин андешаҳо бармеояд, ки ҳанӯз Ибни Сино дар пайдоиши давлату ҳокимијат ва қонунҳо нақши иқтисодиётро муҳим медонист. Ҳамин ақида аз ҷониби Монтескё дар асри XVII ҷунин ифода ёфтааст: «Қонунҳо бо ҷизҳое, ки халқҳои гуногун барои ҳаёташон чун василаи зиндагӣ ба даст меоранд, зич пайвастанд»³.

¹ Ниг.: Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. Том 2. - С. 489.

² Султонзода С. Таҳаввули моддаи ғайризинда ба моддаи зинда дар таълимоти Ибни Сино // Паёми Дошишгоҳи милии Тоҷикистон. - №2, 2020. – с. 129-136.

³ Charles de Secondat de Montesquieu. De l'esprit des lois. Tome 1. Paris, Éditions Gallimard, 1995. – p. 24.

Ш.Л. Монтескё се шакли идоракуни давлат: чумхурияйӣ, монарҳӣ ва деспотиро аз ҳам ҷудо намуда, шакли деспотиро комилан рад мекунад. Маорифпарвар шаклҳои давлатро ба масоҳат вобаста доноста, таъкид мекунад, ки барои давлатҳои хурд шакли ҷумхуриӣ, барои давлатҳои масоҳаташон на он қадар бузург монархия ва барои давлатҳои қалон деспотизм мувоғиқ аст. Барои давлатҳои масоҳатҳои қалон дошта шакли федеративиро муносибатар медонад. Тибқи андешаи ӯ, ҳокимият байни қувваҳои сиёсӣ бояд тақсим карда шавад, то низоъ ба вучуд наояд.

Ж.Ж. Руссо тарзи давлатдориро бо каме фарқият аз Ш.Л. Монтескё ба ҷунин шакл шарҳ додааст: «Давлати демократӣ барои давлатҳои хурд, аристократӣ барои давлатҳои миёнана ва монарҳӣ барои давлатҳои қалон мувоғиқ аст».¹

Жан Жак Руссо ҳолати табиии инсонро, ки ҳама баробар зиндагӣ мекунанд, беҳтарин доноста, онро давраи тиллоӣ меномад. Ҷунки дар он замон моликиятии ҳусусӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ дар байни одамон вучуд надошт. Дар ин маврид ӯ дар байни моликиятии ҳусусӣ ва давлатӣ фарқият гузошта, сарчашмаи онро аз созиши ҷамъияти мечӯяд. Ӯ таълим медиҳад, ки ҷунин фарқият ба ду ҳолати нобарорӣ - нобаробарии молу мулкӣ, ки аз моликиятии ҳусусӣ баромадааст ва ҳокимияти давлатӣ, ки ин нобаробарии иқтисодиро боз амиқтар мегардонад, пайдо шудааст.

Ж.Ж. Руссо дар тафовут аз андешаи пешгузаштагони худ роҳҳои ҷунин соҳтори сиёсиро, ки инсонҳо ба ҳам пайваст шуда, ҳолатҳои табииӣ ва озодиашонро аз даст надиҳанд, ҷустуҷӯ намуда, назарияни истиқоли ҳалқро пешкаш менамояд. Ба андешаи вай, истиқоли ҳалқ вучуди дастҷамъиест, ки шахси алоҳида ҳамчун намоянда буда наметавонад. Ин ҳокимиятест, ки аз ҷониби иродай умум амалий мегардад. Вай бар он ақида буд, ки асоси ҳуқуқ ва озодии шаҳрвандонро на танҳо соҳтори давлатӣ, балки нобаробарии беандозаи иқтисодӣ ҳам барҳам доданаш мумкин аст. Ж.Ж. Руссо барои ҳамин даъват менамуд, ки баробарии

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 97.

хукуқī бо баробарии моликиятī мустаҳкам карда шавад. Вай дуруст дарк кардааст, ки баробарии моликиятī имкон надорад.¹ Ин ақидаро Абӯалī Ибни Сино 7 аср пеш аз Ж.Ж. Руссо чунин байён намуда буд: «Хирадмандон медонанд, ки агар ҳамаи мардум подшоҳ ва шахриёр бишаванд, ҳамагī аз байн мераванд. Ва агар ҳамаашон ранҷбар ва коргар ва тобеъ ва раият бишнаванд, подшоҳу султон дар байн набошад, ҷумлагī фонӣ ва ҳалок мешаванд. Ҳамчунон, агар ҳамагī дар тавонгарӣ ва баробарӣ бо яқдигар бошанд, касе кор намекунад. Ва агар ҳамагī фақиру муҳтоҷ бошанд, аз фақру фалокат ва бечорагī ҷон месупоранд. Пас тафовути аҳволу ихтилофи иқтидор сабаби бақои зиндагии одамизодагон мебошад».²

Дар ҳар сурат, асари барҷастаи Ш.Л. Монтескё «Оид ба талаботи қонунҳо» яке аз тадқиқотҳои бунёдӣ доир ба шароитҳои асосӣ ва кафолати озодии сиёсӣ ба ҳисоб меравад, ки таваҷҷуҳи Ж.Ж. Руссоро ба худ ҷалб кардааст. Кафолати беҳтарини озодии сиёсиро Ш.Л. Монтескё дар тақсим ва баробарвазн будани ҳокимият: қонунбарор, иҷроия ва суд мебинад. Ӯ тасдиқ мекунад, ки чунин тақсимбанҷӣ на танҳо кафили пурраи амалинамоии озодии сиёсӣ, балки шарти ҳалқунандаи афзалиятдоштаи бартараф кардани зулму ситами идораи сиёсӣ мебошад.

Ба ҷуз аз андешаҳои мутафаккирони пешгузашта, сафарҳои тӯлонӣ ба кишварҳои гуногуни Аврупо дар ташаккули афкори фалсафии Руссо нақши муассир гузоштанд. Ҳусусан, ба даст овардани маълумот тавассути сафарҳо тариқи пиёда аз Аннеси ба Лион, аз он ҷо ба Женева ва аз Женева ба Лозанн, аз Лозанн ба Фрибур, аз Фирбур ба Невшател, аз Навшетал ба Берн, аз Берн ба Швейтсария, аз Швейтсария ба Золотурн ва аз он ҷо ба Париж, аз Париж ба Шамберӣ ва ғайра тасаввуроти маорифпарварро нисбати ҳаводиси тарбияву ҷамъиятӣ дигаргун кард. Агар аз як тараф, диққати ӯро зебогиҳо ва манзараҳои

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 77-78.

² Абӯалī ибни Сино. Осори муNTAXАБ. - Д., 1980. – С. 13.

дилкаши табиати ин мінтақаңы ба худ өзіншілдік карда бошад, аз тарағи дигар, мұнисибати самимің ва гарми мардум таассуроти үро нисбати тарзи зиндагін дигаргүн мекунад. Чунки дар ҳар як кишвар мардум нисбат ба сайёх ва ё мусоғир мәхмөннавозии беҳад доштанд. Ҳамаи дороиашонро барои мәхмөн пешкаш мекарданд. Ж.Ж. Руссо низ бо мардум ба меҳрубонің ва эҳтиром сұхбат мекард. Бинобар ин, онҳо тамоми мушкілоте, ки нисбаташон ҹамъқунандагони андоз, нозирони обу замин ва дар маңмұң амалдорони маҳал ба вұчуд меоварданد ба Ж.Ж. Руссо мегуфтанд. Аз ин чиҳат, дар табиати үй нисбати зулмқунандагон ва амалдорони нолоиқ нафрат пайдо мешавад.¹

Фаъолият кардан дар вазифаҳои гүногуни давлаты, аз ҹумла, ба сифати мұншің дар сафоратхонаи Венетсия нигоҳи үро нисбати кормандони мақомоти давлаты пурра дигаргүн кард, ки инро низ метавон ба сифати сарчашмаи ташаккули афкори ислоҳотхөхий Жан Жак Руссо пазирифт. Ҳарчанд кор кардан барои Руссо мушкил набуд, vale беадолаты ва истибдоди амалдорон үро маңбур намуд, ки аз ин мұхити носолим худро дар канор гирифта, тарки вазифа қунад. Тавре С.Н. Южаков қайд мекунад Руссо дар Венетсия күшиш карда буд, ки асаре дар бораи камбузидои ташкилотҳои ҹомеаи замонаш нависад. Зеро аз шиносой бо умур идораи давлатии Венетсия мушоҳида кард, ки шакли идораи монархій решай асосии рушди истибдод ва поймол шудани ҳуқуқи дәхқонон ва дигар қищрҳои поёни ҹамъият гаштааст.²

Мактуби қүшода ба Даламбер оид ба намоишҳои театртый қадами дигари нав дар ташаккули маснади адабии Руссо гардид. Ин асар ба муқобили лоиҳаи соҳтмони театр дар Женева, ки бунёди ин ҹойи фароғаты ва идонаи ҹомеаи аврупоро мазҳаби калвинизм ичозат намедод, равона карда шуда буд. Руссо низ алайҳи ин бунёдкоры дар шахри худ бармехезад. Муқобилияти үй алайҳи Волтер, ки ҷонибдори соҳтмони ин лоиҳа буд, маҳз аз ин давра шурӯъ мегардад. Оид ба

¹ Южаков С.Н. Жан Жак Руссо. Его жизнь и литературная деятельность . – С. 22.

² Ҳамон чо. – С. 22.

муқобилият нишон додани Руссо нисбати сохтмони театр ва напазируфтани рушди тамаддунро дар чомеа дар зербобҳои баъдӣ ба тафсил нишон медиҳем.

Оид ба сарчашмаҳои гоявии ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мутафаккирони гузашта ва Аҳмади Дониш аз тарафи муҳакқиқон ва файласуфони ватанию хориҷӣ асарҳои тадқиқотӣ ва ҷандин мақолаҳои илмӣ навишта шудааст. Омӯзиш ва таҳлили ақидҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш нишон медиҳанд, ки ў дар баррасии масъалаи одоби давлатдорӣ ва усулҳои риоя доштани адолати иҷтимоӣ, симои сарвари сиёсӣ ва муносибати амалдорон ба раият ва ғайра ба асарҳои "Кимиёи саодат" ва "Насиҳат-ул-мулук"-и Муҳаммад Ғазолӣ ва "Захират-ул-мулук"-и Алии Ҳамадонӣ такя кардааст. Ҳусусан, олимони тоҷик X. Назаров дар мақолаи худ "Афкори сиёсии Мир Сайд Алии Ҳамадонӣ"¹ ва Ш. Абдуллоев дар мақолаи "Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ"² оид ба робитаи ғоявӣ доштани ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ ва Алии Ҳамадонӣ сухан ронда, таъсири онҳоро дар ташаккули ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш қайд намудаанд. Файласуфи тоҷик М. Султонов низ дар мақолаи худ "Мир Сайд Алии Ҳамадонӣ ва Аҳмади Дониш роҷеъ ба усули салтанат" монандии ақидаҳои Муҳаммад Ғазолиро бо Алии Ҳамадонӣ таҳлил ва муқосиа карда, таъсири онҳоро ба шаклгирии афкори иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмади Дониш нишон додааст.

Ба муносибати таҷлили ҷаҳонни 150-солагии Аҳмади Дониш адабиётшиноси тоҷик Р. Ҳодизода атрофи нақши Аҳмади Дониш дар таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии ҳалқи тоҷик сухан гуфта, робитаи наздики идеявӣ доштани рисолаи "Захират-ул-мулук"-и Алии Ҳамадонӣ ва "Наводир-ул-вақоءъ"-и Аҳмади Донишро тасдиқ кардааст.³

¹ Назаров X. Политические воззрения Али Ҳамадони//Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 46.

² Абдуллоев Ш. Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ //Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 13.

³ Р.Ҳодизода. Аҳмади Дониш. – Д., 1976. – С. 238-241.

Ҳамин тавр, аз таҳлили асарҳои "Кимиёи саодат" ва "Насиҳат-ул-мулук"-и Ғазолӣ, "Захират-ул-мулук"-и Алии Ҳамадонӣ ва "Наводир-ул-вақоеъ"-и Аҳмади Дониш аён мегардад, ки ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ роҷеъ ба масъалаҳои: давлатро бояд шоҳи одил, донишманд, пуртаҷриба ва дурандеш роҳбарӣ қунад; дар дастгоҳи идораи давлатӣ шахсони қобилиятнок, доно, адолатҳоҳ, масъулиятнок ва маърифатпеша ба вазифаҳои муҳталиф сафарбар карда шаванд, чун сарчашмаи ташаккули тафаккури сиёсии Дониш баромад намудааст.¹

Роҳҳо ва усулҳои дар амал тадбиқ намудани адолат ва ҳифзи адолати иҷтимоӣ ва амсоли онҳо дар таълимоти Алии Ҳамадонӣ ва баъдан Аҳмади Дониш таъсири амиқ гузоштаанд. Аммо аз мутолиаи асари "Наводир-ул-вақоеъ", ки дар он бевосита худи Аҳмади Дониш маълумоти медиҳад, номи Мир Сайд Алии Ҳамадонӣ ва асари ў "Захират-ул-мулук" дар ягон ҷой зикр карда намешавад. Маорифпарвар дар рисолаи мазкур ҷиҳати тақвияти фикр беш аз ҳама аз порчаҳои шеърӣ, андешаҳои фалсафии Абдулқодири Бедил истифода бурдааст.

Инчунин, дар баъзе мавриҷҳо аз ашъори Фирдавсӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Умари Хайём, Абдураҳмони Ҷомӣ истифода бурдааст. Дар ҷанд маврид аз ҳакими юнонӣ Афлотун ёд мекунад, ки ин огоҳӣ доштани ўро аз осори Афлотун нишон медиҳад. Вале номи Муҳаммад Ғазолӣ дар китоби мазкур ёд карда шуда, Аҳмади Дониш воқиғ будани худро аз осори мутафаккир тасдиқ мекунад.

Ҳамин тавр, аз мутолиа ва муқоисаи мазмун ва муҳтавои рисолаи Муҳаммад Ғазолӣ "Насиҳат-ул-мулук" ва рисолаи Аҳмади Дониш "Рисола дар назми тамаддун ва таовун" маълум мегардад, ки ҳукумат доштан ва идора кардани он кори басо мушкил ва заҳматталаб буда, аз иҷрои он на ҳамаи инсонҳо баромада метавонанд. Бинобар ин, таъқид медорад, ки агар подшоҳ адлгустар, маърифатпеша ва нерӯманд бошад, қишвар обод гардида, тамоми соҳаҳои ҳаётбахши он рӯ ба рушд

---

¹ Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. – Душанбе: Ирфон, 2011. – С. 48-49.

мениҳанд ва ҷомеа аз ҳама гуна хатарҳо эмин мемонад. Аммо дар сурате, ки сарвар (подшоҳ) камтаҷриба, золим ва ҷоҳил бошад, он гоҳ пояи адл аз қишвар барканда шуда, фисқу фасод решаш мегирад, мардум дар зери ранҷу шиканҷа ва азобу машаққати амалдорон гирифтор мешаванд. Ҳамчунин, дигар қишварҳое, ки ҳоҳони тасарруфи онро доранд, дар муҳлати на ҷандон тӯлонӣ метавонанд ҳудуди онро тасхир қунанд.

Муҳаммад Ғазолӣ қайд мекунад ки "Волӣ нахуст қадри вилоят бидонад ва хатари он низ бидонад, ки вилоят неъматест, ки ҳар ки ба ҳаққи он қиём кунад саодате ёбад, ки варои он ҳеч саодате набувад".¹ Ин матлабро Аҳмади Дониш дар шарти ҳафтуми нигоштаи ҳуд роҷеъ ба давлатдорӣ ва риоя кардани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ баён намуда, менависад, ки: "Ҳоким бояд аз хатари ҳукumat ва вилоят ғофил набошад ва яқин донад, ки мансаби аморату ҳукumat олотест, ки бад-он саодату некномии дунё ва охират қасб метавон кард. Ва ҳам шақовату гирифторӣ ва бадномии абадӣ ҳосил тавон намуд. Ва имрӯз, ки зимоми ихтиёර дар дasti ӯст, ҷаҳд кунад, то давлати дунявиро гирифтори ухравӣ насозад ва мусораати наҳчи савобу мулозамати роҳи маъдалатро ғанимат шуморад. Пас, он ки тавфиқ ёбад, ки ба ҳаққи он қиём кунад, саодате ёбад, ки варои ин саодат набувад ва агар тақсир кунад, дар шақовате афтад, ки пас аз қуфр ҳеч шақоват чунон набувад".²

Ин шарти аввали тавсиядоштаи мутафаккирон ҳарчанд аз ҷиҳати шакл аз ҳам тафовут дорад, вале мазмунан ба ҳам мувофиқат мекунад. Зоро ҳар ду мутафаккир кӯшиш ба ҳарҷ додаанд, ки ду тарафи бо ҳам мухолифи мабодии давлатдорӣ - саодат ва шақоватро нишон диҳанд. Чунки вақте зимоми идораи давлатӣ ба дasti сарвар аст, ӯ метавонад ҳам қишварро обод ва адлро ороста созад ва ҳам дар қишвар зулм ва фасодро ба вуҷуд оварда, боиси абадан ба бадномӣ гирифтор шудан гардад.

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. – Душанбе, 1993. – С. 10-11.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. - Душанбе, 1989. Кит. 2.- С. 122.

Шарти дуюме, ки мутафаккирон дар боби услуби давлатдорӣ муҳим меҳисобанд, ин такя кардан ба уламои бодиёнат ва дурӣ чустан аз уламои ҳарис мебошад. Масалан, Муҳаммад Ғазолӣ зимни тавсияи ин матлаб дарҷ менамояд, ки “Ҳоким ҳамеша ташна бошад ба дидори уламои дин ва ҳарис бувад ба шунидани насиҳати эшон ва парҳез қунад аз дидори уламои ҳарис бар дунё, ки ўро сано гӯянд ва ришва диҳанд ва хушнудии ў талаб қунанд, то аз он мурдори ҳаром, ки дар дasti вай аст, чизе ба макру ҳилат ба даст оваранд. Ва олими диндор он бувад, ки бад-ӯ тамаъ надорад ва инсофи вай бидиҳад”.¹

Андешаи Аҳмади Дониш роҷеъ ба масъалаи мазкур чунин аст, ки султон бояд аз уламои тамаллуқпеша, ва дунёталаб дурӣ чуста, ба уламои воқеъбин, ҳақиқатхоҳ, ки баёни ҳақиқатро ба молу сарват иваз намекунанд ва дар ичрои амали худ хайрҳоҳу дурандешанд, ҳамкорӣ қунад. Эшонро иззату эҳтиром дошта, дар роҳи барқарорию ободии мулк, таҳияи қарору қонунҳо тибқи раводиди эшон хукм қунад. Чунончӣ: “Ҳоким бояд ҳамеша ташна бошад ба дидори уламои бодиёнат ва ҳазар қунад аз онҳо, ки ўро ришва диҳанд ва бар вай сано гӯянд ва хушнудии вай талабанд, то аз он мурдору ҳаром, ки дар дasti вай аст, чизе ба макру ҳила ба даст оваранд. Ва олими диндор он бувад, ки ба вай тамаъ накунанд. Ва аз уламову машоих он, ки ба султон руҷуъ қунад, вайронқунандай дин аст, аз эшон дурӣ ҷӯяд. Ва дар ҳар асрӯ аҳд заъфи дин аз майли уламои сӯъ аст ба дарбори салотин, ки роҳи ҳақро ба ҳушомад билӯшонанд ва рахнаҳо дар қавоиди дин андозанд”.²

Шарти сеюмро Муҳаммад Ғазолӣ ба таврзи зерин баён кардааст: “Ҳоким бад-он қаноат накунад, ки худ аз зулм даст бидорад, вале гуломону чокарон ва гумоштагону ноибони худро мухazzаб дорад ва бо зулми эшон ризоият надиҳад, ки ўро аз зулми эшон бипурсанд, чунон ки аз зулми вай бинапурсанд.³ Яъне, Ғазолӣ дар асоси ин пешниҳод арзёбӣ

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 15.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С. 124.

³ Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 19.

карданӣ мешавад, ки ҳоким бад-он қаноатманд нашавад, ки худ зулмкунанда, ҷоҳил ва золим нест, балки вазифаи муҳими дигаре, ки дар назди ӯст, иборат аст аз он, ки ҳамвора ҷаҳд кунад, то ноибон ва чокароне, ки ҳамназари ӯ мебошанд, бар худ зулмро раво дид, раиятро дар зери азобу шиканча нагузоранд.

Аҳмади Дониш талаботи ин асли ахлоқиро дар қоиди нуҳумини бо адл ороста намудани салтанат инъикос дошта, назар ба Муҳаммад Ғазолӣ ошкоротар ва бепарда менависад, ки ҳоким бояд аз хиёнати нуввоб ва зулми уммол ғофил набошад. Нагузорад, ки шахсони гургисрате, ки дар дастгоҳи ҳукумат ичрои вазифа мекунанд, бар мардуми меҳнаткаш ва дигар табақаҳои ранҷбари ҷомеа зулму таҳдидро раво бинанд. Муҳимияти ин усул ҳамчунин дар он падид меояд, ки агар аз ягон тараф, ноиб ё коркуни ягон дастгоҳи ҳукумат нисбати мардум хиёнате содир кунад, подшоҳро зарур аст, ки тибқи қонунҳои амалкунанда баон шаҳс ҷазои мувоғиқ дихад, то аз ин амал дигар соҳибрутбаву олимақомҳо ибрат гиранд. Ҷунончӣ: "Ҳоким бояд аз таҷассуси хиёнати нуввоб ва зулми уммол ғофил набошад ва гургисратони золимро бар раёи мазлум мусаллам накунад... Ва бад-он қаноат накунад, ки худ зулм намекунад, аммо ғуломону чокаронро ба адл хонад ва ба зулми эшон ризоият надиҳад, ки вайро аз зулми эшон пурсанд ва эшонро низ аз зулми вай".¹

Дар баёни шарти ҷаҳорум чӣ Муҳаммад Ғазолӣ ва чӣ Аҳмади Дониш мӯътакид гаштаанд, ки подшоҳ бояд дорои сифатҳои поки ахлоқӣ бошад, на балки дар тинати худ кибру ғуурӯр ва қасдгириро нисбати омма ва дигар ашхос парвариш дихад. Аз ҷумла, Муҳаммад Ғазолӣ менависад, ки "Волӣ ғолиби он бошад, ки мутакаббир бувад ва аз такаббур ҳашм ғолиб шаваду вайро ба интиқом даъват кунад. Ва ҳашм ғул ва адвои ақл аст"². Дар баёни ин шарт низ Аҳмади Дониш нисбат ба Муҳаммад Ғазолӣ то андозае ақидаашро возеҳтар ва вобаста ба авзоъи

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С. 124.

² Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 24.

сиёсии замони зиндагии худ воқеитар баррасӣ намуда, менависад: "Он, ки аз кибру нахват эҳтиroz кунад ва мутавозеу ҳалим бувад, на чандон ки аз такаббури ў касе бад-ӯ дучор натавонад шуд. Ё аз ҳилми муфрит ҳар ноаҳле бар ў ҳуҷумовар шавад, ки агар кибр бар подшоҳ ғолиб бошад, аз он ҳашм ҳезад ва ҳашм ўро бар интиқом даъват кунад. Ва ҳашм пӯшанда ва барандаи ақл аст".¹

Шарти панҷуми барқарории адолат дар идораи салтанат тибқи раводиди Муҳаммад Ғазолӣ чунин аст, ки "ҳоким дар ҳар воқеае, ки ўро пеш меояд тақдир кунад, ки худ раият аст ва дигаре волӣ. Ва ҳар чӣ ба худ написандад, ҳеч мусулмонро написандад ва агар биписандад, ғишиш ва хиёнат карда бошад дар вилоят."² Ин аслро Аҳмади Дониш аз ҷиҳати шакл ва мазмун бе тағиیر қабул дошта, навишта буд, ки "Дар ҳар воқеае, ки раоёро пеши ҳоким афтад, подшоҳ ҳудро дар воқеа аз раоё тасаввур кунад ва дигареро бар худ ҳоким донад. Ва дар ҳол ҳар ҳукм, ки аз дигаре бар худ раво намедорад, мисли онро аз худ бар дигаре раво надорад ва агар дорад, хиёнат карда бошад."³ Таҳлил ва муқоисаи ин асл шаҳодат медиҳад, ки ҳам Муҳаммад Ғазолӣ ва ҳам Аҳмади Дониш кӯшидаанд, ки баробарии маънавӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҳамаи одамонро новобаста аз вазифа ва мавқеи ишғолкардаашон дар ҷомеа нишон дижанд.

Шарти шашуми бо адл ороста гардонидани кишварро ҳар ду мутафаккир дар он диданд, ки подшоҳ бояд ҳангоми ифои вазифа, он шахсоне, ки ба хотири ичрои ҳочат ё талабе ба назди ҳоким меоянд, бояд бе интизории тӯлонӣ қабул кунад ва арзу шикоят, талабҳояшонро бипурсад. Агар дар ин вақт подшоҳ саранҷоми коре ё амале бошад, бояд, ки ҳама гуна корро як сӯй гузошта, дар мадди аввал ба талаби ҳочатмандон пардозад. Тавсияи ин усул аз назари Муҳаммад Ғазолӣ чунин аст: "Ҳоким бояд, ки интизори арбоби ҳочатро бар дарбори хеш

¹ Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 126-127.

² Муҳаммад Ғазолӣ. Ҳамин асар. - С. 24.

³ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С. 118.

ҳақир нашносад ва ба ҳар гуна навофил машғул нашавад, ки гузоридани ҳоҷот аз ҳама навофил фозилтар аст."¹ Аҳмади Дониш ҳарчанд бо баррасии ин шарт шаклан ақидаи Муҳаммад Ғазолиро тағиyr додааст, вале мазмунан ҳар ду пешниҳод яканд. Яъне, "Интизори арбоби ҳочатро бар даргоҳи худ раво надорад ва то мусулмонеро ҳочате бошад, ба ҳеч ибодати нофила машғул нашавад, аз авроду азкор, ки гузоридани ҳоҷот аз ҳама навофил афзал бошад."²

Мазмун ва муҳтавои усули ҳафтуми риоядошти адолатро Муҳаммад Ғазолӣ дар он дидааст, ки "Он ки хештанро одат накунонад, ки ба шақоват машғул шавад, бад-он, ки ҷомаҳои некӯ пӯшаду таъомҳои хуш ҳӯрад, балки бояд дар ҳама чизҳо қаноат кунад, ки бе қаноат адл мумкин нашавад."³ Яъне, подшоҳ дар ҳалли ҳама гуна корҳо нафси худро бояд нигоҳ дорад ва талоши таъомҳои хуш ва пӯшидан ҷомаҳои ботакаллуфро накунац. Ба ҷизе, ки ба ӯ муҳайё мешавад, ба он бояд қаноат кунад. Ба пешниҳоди Муҳаммад Ғазолӣ мувоғиқ будани нуқтаи назари худро Аҳмади Дониш дар баёни ин шарт таъкид дошта, тавсия медиҳад, ки "Дар ҳӯрдану пӯшидан иқтидо ба сирати хулафои рошидин кунад. Ва нафси худро бо таъомҳои хуш ҳӯрдан ва ҷомаҳои ботакаллуф пӯшидан одат накунонад, ки бе қаноат адл мумкин набошад."⁴ Яъне, мазмун ин аст, ки тарзи зиндагии хулафои рошидинро бояд ҳар як ҳоким барои худ намуна бидонад. Дар аснои идораи ҳукумат нафсро бо талоши таъомҳои болаззат ва либосҳои ботакаллуф одат накунонад. Дурандеш ва қаноатпеша бошад, то пояи адл дар кишвар мустаҳкам гардад.

Шарти ҳаштуми барқароргардии адолатро Муҳаммад Ғазолӣ бо ҷунин мазмун баррасӣ менамояд: "Он ки ҳама корҳо тавонад ба рифқ кунад на ба дуруштӣ..."⁵ Муҳтавои ин асл ҷунин аст, ки ҳоким бояд ҳангоми иҷрои вазифа дағалию дуруштиро нисбати ноибону чокарон ва

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 25.

² Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 94.

³ Муҳаммад Ғазолӣ. Ҳамин асар. - С. 25.

⁴ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С. 119.

⁵ Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 25.

гумоштагони худ роҳ надиҳад, ҳамеша кӯшиш кунад, ки ба ҳамаи аъзоёни гурӯҳҳои ҷамъиятий як хел муносибат кунад. Баёни ин шарт аз тарафи Аҳмади Дониш чунон, ки баъдан зикр менамоем, то андозае назар ба усули пешниҳоддоштаи Муҳаммад Ғазолӣ соддатару фахмотар аст. Ба мисли: "Дар ҳукм сухан ба мудоро гӯяд ва бе мучиб дуруштӣ накунад ва аз шунидани ҳуҷҷати бисёр малул Nagarداد. Ва сухан гуфтанро бо заифону масокин нанг наҳисобад".¹ Таҳлили ин усул, агар аз як тараф, нишондиҳандай он бошад, ки подшоҳ бояд рукнҳои одоби ҳукм: илтифот, роҳ надодан ба дағалгуфторӣ ва дуруштӣ, сабру тоқатро риоя намояд, аз тарафи дигар, муносибати баробар доштани ӯро (подшоҳро) нисбати тамоми аҳли табақаҳои ҷомеа нишон медиҳад.

Дар баёни шарти нуҳум Муҳаммад Ғазолӣ ба ҷунин асос такя мекунад, ки "Он ки ризои ҳеч кас талаб накунад бар хилоғи шаръ, ки ҳар ки аз муҳолифати шаръ нохушнуд ҳоҳад шудан, он нохушнудӣ онро зиён надорад."² Аҳмади Дониш ин усулро то андозае тағири шакл дода, менависад: "Он ки ризои ҳеч кас талаб надорад бар хилоғи шаръ ва дар аҳқом сустию мудоҳана накунад. Ва бидонад, ки пайваста нимаи ҳалқ аз ҳоким нохушнуд бошанд. Зеро ки ҳасмро бо ҳақ ҳушнуд натавон кард. Ва ҳусули ризои ҷамеи ҳалқ аз ҳокими одил мумкин нест. Ҷун ҳукми ҳоким бе майлу ғараз бувад, аз ҳашми ҳалқ наяндешад. Ҳаққ ҷалла ва ъало аз ӯ розӣ гардад ва ҳалқро ҳам аз ӯ розӣ гардонад".³

Барои ҳам Муҳаммад Ғазолӣ ва ҳам Аҳмади Дониш баровардани ҳукм аз тарафи подшоҳ бояд ба қонунҳои шариат мутобиқ бошад. Подшоҳ бояд ҳангоми баровардани ҳукм ба қонун такя кунад, ҳарчанд шахсони гунаҳкор аз ҳукми ӯ нохушнуд мешаванд. Ин ҷо, чи тавре аз андешаҳои Аҳмади Дониш маълум мешавад, подшоҳ наметавонад, ки бо баровардани ҳукм тамоми мардумро ҳушнуд гардонад, вале ӯро муҳим

¹ Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 119.

² Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 26.

³ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С. 121.

он аст, ки аз қонун берун набаромада, ба заифӣ роҳ надиҳад, ҳарчанд гурӯҳе аз аҳли чомеа аз подшоҳ нохушнуд мегарданд.

Шарти даҳумро Муҳаммад Ғазолӣ чунин баён намудааст: "Он ки ҷаҳд кунад, то ҳама раият аз ӯ хушнуд бошанд, бо мувофиқати шаръ ба ҳам".¹ Аҳмади Дониш бо баррасии ин матлаб арза медорад, ки "Подшоҳ бояд ба эҳсону шавқат худро маҳбуби дилҳо гардонад, то сипоҳу раият аз ӯ хушнуд бошанд".²

Ҳамин тавр, ба даст овардани дили раият, хушнудӣ ва дастгрии аскария ба подшоҳ он гоҳ мұяссар мегардад, агар ӯ дар вучуди худ меҳру шавқатро парвариш дода, кибру наҳватро аз худ дур кунад. Воқеан, зимни таҳлили андешаҳои иҷтимоию сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ ва Аҳмади Дониш роҷеъ ба усулҳои бо адл ороста гардонидани кишвар ва роҳҳои барқарор доштани он муайян мегардад, Аҳмади Дониш дар ташаккули ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ таваҷҷуҳи хоса додааст. Зеро, замони зиндагии Муҳаммад Ғазолӣ, чун давраи зиндагии Аҳмади Дониш давраи нобаробариҳои иқтисодию сиёсӣ ва ҳуқуқӣ буда, дастгоҳи идораи ҳукumat ба дӯши ашҳоси нолоиқу бетаҷриба ва золиму нофармон буд, ки эшон баҳри оромио осудагии мардум, роҳҳои рушду нумӯи соҳаҳои гуногуни кишвар ҷаҳд намекарданд. Мекӯшиданд, ки танҳо умри худро хуш гузаронида, фориғбол аз ҳама гуна корҳои ватанию дунявӣ бошанд.

Ҳарчанд ин ду мутафаккир дар шартҳои пешгузоштаи худ вобаста ба авзоъи сиёсӣ-иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқии даврони худ мушкилиҳои низоми иҷтимоиро бартараф карда натавонистанд, вале хизмати назаррасу пуарзиши онҳо дар он падид меояд, ки эшон сайъ намуданд, ки ҳокимон, ноибон ва амалдорони дастгоҳи ҳукumatро бо тавсияи андешаҳои ахлоқию маънавии худ ба адлу инсоф, раиятпарварӣ, ободии кишвар ва осоиштагии мардум, тақвияти раҳму шавқати инсонӣ даъват

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Ҳамин асар. - С. 26.

² Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 121.

намоянд. То ки ҳокимон ва амалдорони ҳукумат дар ичрои амали хеш ҳалиму бурдбор ва дурандеш бошанд. Зеро чӣ Муҳаммад Ғазолӣ ва чӣ Аҳмади Дониш таъкид намуда буданд, ки подшоҳ ва халифаҳои онҳо фиристодагони Худованд дар рӯи замин мебошанд. Аз ин рӯ, риояи адолат, устувор доштани пояҳои он ва осоиштагии мардум вазифаҳои муқаддаси ҳар як ҳоким бошад.

Аҳмади Дониш ҳарчанд ба таври кофӣ аз иллатҳои ҷомеа ва сабабҳои ақибмонию ба гӯши торикӣ афтодани аморати Бухоро хуб оғаҳӣ дошт, аммо роҳҳои бартараф кардани онҳо, амалӣ намудани идеали худро пайдо карда наметавонист. Ҷунки ворид кардани ислоҳот дар соҳтори идораи давлатӣ барои Аҳмади Дониш барин озодфиқр гайриимкон буд. Зеро рӯҳониёни мутаассиб ва шахсони нолоиқ, ки зимоми вазифаҳои давлатиро ба ихтиёри худ доштанд ва бар зидди таблиғу ташвиқи ҳамагуна ақидаҳои пешқадамона мебаромаданд, пешорӯи ў монеаҳо эҷод мекарданд. Бо вучуди ин, камбудиву норасоиҳои ҷомеа вичдони ўро азоб медоданд. Ҳол он ки риояи адолати иҷтимоӣ, ҳимояи қонун ва назму тартиби мушаххаси умури давлатӣ ба ҳар як амалдор имкон медод, ки ҳама гуна мушкилиҳои ҷомеаро ислоҳ кунанд. Мутаассифона, дар соҳтори давлатии аморати Бухоро ба ин ҷиҳати масъала ҳеч кас аҳамият намедод.

Ҳамин тавр, Аҳмади Дониш ҳарчанд дар муҳити сиёсии аморати Бухоро мақом ва нуфузи худро пайдо карда натавонист, vale ҳисси қунҷковӣ, ошкорбаёнӣ ва маърифатпешагии ў нишон дод, ки танҳо ақли солим ҷомеа ва раиятро аз ҳама гуна мушкилот метавонад раҳоӣ бахшад. Воқеан, тавре аз мазмун ва моҳияти рисолаи сиёсии мутафаккир маълум мегардад аз назари маорифпарвар мағҳумҳои ақл ва давлат аз ҳам ҷудонопазиранд. Тасдиқи ин маъниро ҳанӯз навиштаоти оғози рисола нишон медиҳанд. Масалан, Аҳмади Дониш мефармояд, ки "Агар тартибу низоми давлат ва қонунҳои он ақлонӣ ба амал татбиқ нашаванд, аз ҷунин давлат ободӣ, осоиштагӣ ва пойдориро интизор шудан

гайриимкон аст”¹. Ин гуна вазъи ичтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии баамаломада дигар сарчашмаи ташаккули афкори маорифпарварӣ ва ислоҳотхоҳии Аҳмади Дониш гардид.

Манбаи дигари ташаккули афкори пешқадамонаи Аҳмади Донишро натиҷаи сафарҳои секаратина ба Россияи подшоҳӣ ташкил медиҳанд. Зоро тайи сафарҳо на танҳо ў барои худ бетаҷрибагӣ, камсаводӣ ва ноуҳдабароии амалдорони идораи давлатии Аморати Бухороро ошкор кард, балки дастовардҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии кишвари Рус тасаввuri ўро нисбат ба низоми ҷомеадорӣ ва тарзи зисту зиндагонӣ дигар кард. Бинобар ин, баъди сафарҳо андешаи Аҳмади Дониш нисбат ба низоми амирӣ дигаргун гашта, талоши ислоҳ кардани тамоми соҳторҳои идораи давлатии Аморати Бухороро пеш мегузорад.

Ҳамзамон, чи тавре аз китоби якуми “Наводир-ул-вақоєъ” маълум мегардад, Аҳмади Дониш аз ҳолати таҳияи китобҳое, ки дар он давра дар Эрону Истанбул ва Аврупо ба нашр мерасиданд, огоҳӣ дошт. Дар ин маврид қайд мекунад, ки ҳамасола дар ин минтақаҳо беш аз панҷсад китоб² оид ба илму фанҳои гуногун рӯи нашрро мебинанд, вале дар Аморати Бухоро, аз сабаби он ки бозори фазлу ҳунар ба аворизи дохилӣ ва ҳориҷӣ қасоду нороиҷ буд, ба навиштани китоб таваҷҷуҳ дода намешавад. Ҳукumatдорон дар талоши ҷоҳу мансаб ва ба тобеи худ даровардани бекигариву хонигарихо машғул буданд. Аз ин ҷиҳат саҳв нест, ки маводи тозанаши муаллифони аврупой ва эронию турк дар ташаккули афкори маорифпарварии Аҳмади Дониш бетаъсир монда бошанд.

Аҳмади Дониш ба ҷуз аз осори тозанаши дар Аврупо, Эрону Истанбул ба нашр расида, инчунин бо ақидаҳои фалсафии мутафаккирони Юнони Қадим, аз ҷумла Афлотун, ошнӣ доштааст. Зоро маорипарвар дар китоби “Наводир-ул-вақоєъ” ҷандин маротиба

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ... - С. 111-118.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит. 1. – С. 21.

номи Афлотунро ёдоварӣ мекунад. Аз ҷумла, дар мавриде ҷиҳати тақвияти фикр менависад, ки Фалотун саркардаи юнониён буд ва дар тадбири ҳифзи ҳаёт қӯшишҳо намуд....¹

Тавре ишора рафт дар ташаккули афкори маорифпарварии Дониш на фақат ошноии ӯ бо фарҳанги пешқадами Рус, осори дар Эрону Истамбул нашршуда, мутолеаи фалсафаи Юнони Қадим таъсиргузор будаанд, балки қабл аз ҳама андешаҳои ҷавҳарии вай дар хусуси илму фарҳанг сарчашма аз ҳикмату фалсафаи асримиёнагии тоҷик мегиранд. Тавре муҳаққики тоҷик М. Тағоймурод таъкид менамояд сарчашмаи асосии рушди афкори маорифпарварии Дониш дар пайравӣ ба илму маорифи замони Эҳёи Аҷам рӯйи кор омадааст. Ба қавли муҳаққики номбурда афкори маорифпарварии Дониш дар пайравӣ ба ғояҳои маорифпарваронаи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Форобӣ, Ибни Сино, Тӯсӣ ва дигар мутафаккирони гузаштаи тоҷик рушду камол ёфтаанд.² Бинобар ин, метавон ба ҷунин ҳулоса расид, ки Дониш бо илму фалсафа ва фарҳанги гузаштагони худ хуб мусаллаҳ гардида буд, вале шиносоӣ бо фарҳанги дунявии Рус, ки реша дар илму фарҳанги Аврупо дорад, ҷаҳонбинии ӯро ба қуллӣ тағийир дода, ӯро ҳамчун маорифпарвари событқадам муаррифӣ намуд.

Ҳамин тавр, ҳулосаи боби мазкурро метавон бо мушаххаснамоии ҷунин андешаҳо ҷамъбаст намуд, ки он фарогири омӯзиш ва таҳқиқи заминаҳои асосии пайдоиш, муайян кардани умумият ва хусусиятҳои фарққунандаи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна мебошад.

Ҳамзамон, дар ин боб маълумоти мушаххас оид ба шарҳи ҳол ва осори таълифкардаи маорифпарварон дода шуда, сарчашмаҳои ғоявии ташакқулёбии афкори маорифпарварии онҳо илман асоснок карда шуданд:

¹ Аҳмади Дониш. Ҳамин асар... - С. 129.

² М. Тағоймурод. Рушди фалсафаи маориф дар осори маорифпарварони замони Эҳёи Аҷам // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2017. - №3/1. – С. 134-139.

1) Метавон хулоса кард, ки ҷараёни маорифпарварии франсуз дар заминаи дастовардҳои фалсафии мутафаккирони давраи Эҳёву замони Нав, инчунин вазъи сиёсию иҷтимоӣ, иқтисодию фарҳангии асрҳои XVII-XVIII-и худи Фаронса ба миён омадааст. Маорифпарварии кишварҳои Осиёи Марказӣ бошад дар зери таъсири арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони тоҷик ба кишварҳои мутараққӣ, хусусан Россия ва бозди迪 онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ ва техникии кишварҳои пешрафт ва ғайра ташаккул ёфтааст. Ҳамчунин, таҳти таваҷҷӯҳи Россияи подшоҳӣ қарор гирифтани кишварҳои Осиёи Миёна, кушодани мактабҳои нав, бунёди роҳҳои оҳан, корхонаҳои нави замонавӣ ва муносибатҳои васеи тиҷоратӣ ва ғайраҳо, ки ҳамаи ин ба мафкураи ҷомеа бетаъсир набуд ва равшанфикрон низ аз ин ҳодисаҳо дар канор буда наметавонистанд.

2) Ақидаҳои ислоҳотҳоҳонаи ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун соҳтани соҳтори идории ҷомеа ба ҳам шабоҳат дошта, барои ба вучуд омадани чунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд. Ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузурги Фаронсаро марбут ба таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо медонанд. Барои ба амал омадани Инқилоби Бухоро дар Осиёи Миёна низ таъсири ақидаҳои маорифпарварон, баҳусус Дониш аз аҳамият ҳолӣ нестанд, ҳарчанд ин инқилоб ба дasti Россия амалий гардида буд.

БОБИ П. ТАМОЮЛГИРИИ АНДЕШАҲОИ ГУМАНИСТИИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ: ТАҲЛИЛИ МУҶОИСАВӢ

§ 2.1. Баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Системаи фалсафии Жан Жак Руссо мураккаб ва гуногунҷанба буда, фарогири масъалаҳои марбут ба оғариниш, ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ, хусусан пайдоиши ҷомеа, шаклҳои идоракуни давлат, интиқоди арзишҳои тамаддуни, низоми таълиму тарбия, шинохти инсон ва тавассути он ҳимоя кардани ҳуқуқу озодиҳои худ мебошад. Аз ҷумла, концепсияи алтернативии ӯ оид ба фахмиши моҳияти инсон ва диалектикаи ҳаёти иҷтимоӣ нақши муассир дар рушди афкори фалсафии марҳилаҳои баъдинаи рушди афкори гуманистӣ бозид.

Мутолиа ва таҳқиқи осори арзишманди маорифпарвар далолат ба он мекунанд, ки ҷаҳонбинии фалсафиаш омехтаи андешаҳои намояндагони ҷараёнҳои гуногун: дуализм, сенсуализм, идеализм ва дар самти ақидаҳои динӣ бо фидеизм (назарияи зиддиилмӣ, ки ақидаи диниро ягона меъёри ҳақиқат мешуморад) пайваст мешавад.

Жан Жак Руссо ҳастии объективии олами материалиӣ, мавҷудияти ду мабдаъ - рӯҳ ва моддаро эътироф мекунад. Ақидаи метафизикиро оид ба материя ҳамчун ҷавҳари бечон, ки худ ба худ ягон ҳаракат надорад ва таҳти таъсири қувваи беруна ҳаракати механикӣ мекунад, инкишоф додааст. Ҳаракатро на ҳамчун тағйироти умумӣ мефаҳмад, балки зикр мекунад, ки он дар натиҷаи таъсири механикӣ ба амал меояд. Яъне, аз ин таъриф бармеояд, ки файласуф масъалаи ҳаракатро на аз назари материалистӣ, балки идеалистӣ шарҳ дода, қайд мекунад, ки ким кадом қувва оламро ба ҳаракат медарорад ва табиатро зинда мекунад. Масалан, ӯ менависад: «Ман фикр мекунам, ки оламро қувваи иқтидорманде идора мекунад».¹

---

¹ Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании. - СПб, 1913. – С. 265-269.

Мұхаққиқи франсавӣ Густав Лансон доир ба тамоюлгарии ақидаҳои фалсафии Жан Жак Руссо ибрози андеша карда, қайд мекунад, ки афкори маорифпарвар нисбат ба мухолифинаш комилан гуногунсамт буда, чаҳонбинии ӯ дар заманаи се ҳукм шакл мегирад: 1) табиат инсонро нек халқ кард, вале чомеа ӯро бадкирдор тарбия намудааст; 2) табиат инсонро озод оғариd, вале чомеа онро ғулом гардонидааст; 3) табиат инсонро хушбаҳт эҷод кард, вале чомеа ӯро бадбаҳт ва бечора намудааст.¹

Воқеан, ин се ҳукме, ки муҳаққиқ ба онҳо мароқ зохир кардааст, ба ҳам робитай мустақим дошта, баёнгари як ҳақиқат нисбати фаҳмиши моҳияти инсон ва муайян кардани мақому манзалати ӯ дар олам мебошад.

Аз нигоҳи Жан Жак Руссо, пайдоиши фасод дар байни инсонҳо аз омезишёбии фикр бо эҳсосот ва ақл бо завқи табиӣ вобастагӣ дорад ва он вақт ҳудҳоҳии табиӣ раво ва матлуб аст, ки ба нафъпрастӣ табдил меёбад, ки бечо ва қобили қабул намебошад. Ҳамзамон, бо воситаи зиёд шудани эҳтиёҷот, ба сабаби ихтироъи хушиҳои дурӯғӣ, ки фақат барои ҷалби назари дигарон маъмул шудааст, ба воситаи пешбинии оянда, ки амале аст мухолиф бо зиндагии табиӣ, низоъ барои бақо ва бадбаҳтиҳое, ки натиҷаи он нафъпрастӣ, тавсеаи шаҳвати фардӣ ва ҳирсу тамаъи шахсӣ, беш аз ҳадди эҳтиёҷ заиф шудани ҳис ва ғайра мебошанд, пайдо мешаванд. Ин тағииротҳое, ки дар инсони табиӣ ҳосил мегардад, дар чомеа ба воситаи худи чомеа сурат гирифта, тавсеа меёбанд.

Жан Жак Руссо муҳити табии ташаккули инсонро бо муҳити иҷтимоӣ муқоиса карда, мавҷуд будани нобаробариро бузургтарин фасоди чомеа меҳисобад. Аммо қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробарихо мавҷуд мебошанд, вале ин нобаробариҳо ба ҳеч кас барои таскини шаҳвати худ монеъя намешаванд, ҳеч касро чиҳати кор кардан барои рафъи эҳтиёҷоти хеш маҳрум намекунанд ва ҳамаро некнафс, озод

---

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарчумай Ғуломхусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 16.

ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд.¹

Аз таҳлили ин андешаҳо маълум мегардад, ки ин нобаробариҳоро дар ҷомеа арбобони ситамгар ва бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум ба вучуд меоваранд ва сарчашмаи бемории иҷтимоӣ маҳз моликият аст. Яъне, қудрати ашрофон ва ҷоҳу мақоми ҳамаи онҳо аз нобаробар тақсим намудани сарватҳо ба вучуд меоянд ва онҳо вобастагии зич ба моликият доранд. Моликият сабаби пайдо шудани нобаробариҳо гардида, рақобати байни дорандагон ва бенавоён, байни қиширҳои аҳолиро ривоҷ медиҳад.

Ж.Ж. Руссо ҳанӯз аз овони ҷавонӣ дар озмуне доир ба мавзӯи «Дар чӣ гуна тамаддун як ҷомеаро аз равнақи адабиёт ва ҳунарҳои зебои он андоза мегиранд» ширкат варзида, дар посухҳои худ ба саволҳои пешниҳодшуда ҷомеаро усулан фосид ва маъюб меҳисобад. Яъне, ба андешаи ӯ, ҷомеа ҳар чи қадар бештар тараққӣ кунад фосидтар мешавад. Ҳар андоза мутамаддинтар бошад, ҳаробтар аст. Он маҳсуле, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, беҳтарин далели ҳаробии одамиён аст, зеро аз фасод пайдо шуда, фасодро зиёдтар мекунад. Адабиёт ва ҳунарҳои зебо робитаи наздике бо шаъну шуқӯҳ доранд. Барои ин ки адабиёт ривоҷ ёбад бояд муҳите лозим аст, ки ҳашаматро биписандад ва биталабад.²

Дар робита бо гуфтаи қаблӣ дар таълифоти дигари худ таҳти унвони «Номаи хитоб ба Даламбер роҷеъ ба намоишот» маорифпарвар ақидаашро тақвият бахшида, менависад, ки дар адабиёт он қисмате, ки бештар аз ҳама бо дарачаи тамаддун вобастагӣ дорад, намоиш аст. Ин намоиш тамоми ҷомеаро саргарм медорад ва беш аз ҳар чиз мардумро ба гирди ҳам омадан ташвиқ мекунад. Намоишнома тақлиде аст аз ахлок, одоб ва русуми ҷомеа, ки сифатҳои лозимаи зиндагонӣ, яъне одоби муоширатро ба мо меомӯзонад. Бинобар ин, ҳеч як шуъбаи адабиёт ба

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - С.16-17.

² Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - С. 18.

андозаи намоиш хатоҳо, фасод ва чиноятеро, ки аз ҷомеа пайдо мешавад ривоҷ намедиҳад. Эҷоди тамошохона дар Женева ба ҷуз ташвиқгари фасоди иҷтимоӣ барои як миллати содда ва беолоиш ҷизи дигаре нест.¹

Ин ҷо бояд зикр кард, ки мазмун ва моҳияти ин ду хитобаи Ж.Ж. Руссоро бозгардонидани инсон ба зиндагии табиӣ ташкил медиҳад. Аммо, бо вучуди ин, маорифпарвар мӯътақид аст, ки воқеияти иҷтимоӣ тақозо мекард, ки ҳалқ дигар майли ба қафо баргаштанро надорад. Ихтилофи байни зиндагонии табиӣ ва зиндагии мутамаддин ба андозае зиёд шудааст, ки бозгашт ба зиндагии табииро сабаби бадбахтии башар мешуморид. Зоро «инсони табиӣ ва инсони мутамаддин ба андозае аз ҳабси эҳсосот ва тамоюлот бо ҳам тафовут доранд, ки он ҷӣ сабаби саодати аввалий мешуд, сабаби фалокати дуюмӣ гашт».²

Маорифпарвар дар китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» низ оид ба ин мавзӯй ибрози андеша карда, зикр менамояд, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ моро бадбахт мекунад, балки таназзул ҳам медиҳад. Зоро инсони мутамаддин аз баъзе ҷиҳат аз инсони табиӣ бартарӣ дорад.³

Ж.Ж. Руссо ҳаргиз инсонҳоро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд, балки пешниҳод менамояд, ки азамати фикру такомули ахлоқии одами тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол ҳушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ў баргардонад. Тавре маорифпарвар менависад: «Инсон озод ба дунё омадааст, вале дар ҳама ҷо занҷирбанд аст».⁴ Амалий кардани озодӣ ва саодатмандии инсонро маорифпарвар бо ду роҳ нишон медиҳад: аввал, бо воситаи таҷдиди фард ва дуюм, бо воситаи таҷдиди ҷомеа. Таҷдиди фард ба андешаи маорифпарвар ба воситаи омӯзиш ва тарбия анҷом мегирад. Аммо таҷдиди ҷомеа бошад, аз устувории оила, пай бурдани асл ва иллати пайдоиши он мӯяссар мешавад. Яъне, тамоми одамон қаблан баробар ва озод зиндагӣ мекарданд ва аз як тараф, бо бастани

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. - С. 18.

² Руссо Ж.Ж. Хитоба роҷеъ ба адами мусовот», китоби дуюм. - С.18.

³ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ, китоби аввал, қисми 8.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 8.

қарордод чихати ташкил кардани чомеа иродаи фардии худро таҳти ихтиёри иродаи ҳама, ки дар ин маврид таъминкунандаи саодати куллии одамон ба ҳисоб мерафт, қарор доданд. Аз тарафи дигар, ба ихтиёри иродаи умумӣ даромадани иродаи фардӣ дар чомеа ҳуқуқи одамонро баробар гардонид.

Ж.Ж. Руссо хонаводаро ячейкаи ибтидоии ҷамъияти табиӣ меҳисобад, вале дар ин маврид қайд мекунад, ки дар ин иҷтимоъ ҳама фарзандон, то вақте ки даври падар ҷамъанд, барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад, риштаи табиии байни онҳо пора мешавад. Падар худро аз мусоидати фарзандон маъоф шуморида, фарзандон худро аз итоати падар бениёз медонанд ва ҳама бо истиқлол зиндагӣ мекунанд. Агар боз хоҳанд, ки ба иттиҳоди худ идома диханд ва бо якдигар зиндагӣ кунанд аз рӯйи ихтиёර аст, на маҷбури.¹

Аз ин ақида бармеояд, ки давом ва бақои хонавода натиҷаи ризоияти афрод ва як амри қарордодӣ аст, на табиӣ. Падар дар хонавода аввалин намунаи ҷомеаҳои сиёсӣ ба сифати раис ва фарзандон монанди афроди ҷомеа мебошанд. Танҳо ихтилоф байни хонавода ва мамлакат ин аст, ки дар хонавода муҳаббати падар ба фарзандон бузургтарин лаззат ва беҳтарин подоши заҳмати ӯст. Лекин сарвари қишвар раияти худро дӯст намедорад ва фақат лаззат фармонғармой аст, ки саодати ӯро ҷуброн мекунад.²

Ҳамин тавр, аз назари Ж.Ж. Руссо, пайдоиши ҷомеа ба хотири ҳимояи аъзёни худ таъсис дода мешавад. Ҳадафи ягонаи он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Бинобар ин, ҷомеае, ки он дар асоси бастани қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракунии он ба истибдоду зулмроҳ дода намешавад.

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 10.

² Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 10-11;

Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - С. 37.

Дар низоми давлатдорӣ бошад, маорифпарвар шакли идоракуни монархӣ-конституциониро ташвиқ мекунад. Аммо тавсия медиҳад, ки подшоҳ тавассути раъйи мардум ба ин вазифаи пурмасъулият интихоб карда шавад, на аз ҷониби гурӯҳи хурди амалдорони давлатӣ.

Ҳамзамон, ӯ ҳеч як соҳтори ҳукуматро бад намехисобад ва фақат тарзи идоракуни маъмурини соҳторҳои давлатӣ ва муносибати онҳоро ба раият мавриди танқид қарор медиҳад. Масалан, зулмро якчанд амалдорони ҳукумат содир карда, бо ин роҳ соҳиби сарвату моликият мегарданд, ки дар зиндагӣ эҳтиёҷ ба ҷизе надоранд, вале корро тӯдаи одамон ба хотири зиндагии осудаи ин чанд нафар мекунанд. Ин аст ду паҳлуи масъалаи иҷтимоӣ, ки дар таълимоти маорифпарвар инъикос ёфта, тозагӣ доранд ва дар байни файласуфони қарни ҳаждаҳум ҳеч қасро намебинем, ки масъалаи мазкурро ба чунин шакл возех матраҳ карда бошад.

Ё ҳуд дар фасли сеюми китоби «Қарордоди иҷтимоӣ», дар боби ҳаққи зӯр Ж.Ж. Руссо менависад, ки ҳеч як инсони зӯрманд ва муқтадир то он ҳад қавӣ намешавад, ки битавонад ҳамеша фармонраво бошад, қудрати худро табдил ба ҳақ намояд ва итоати зӯрмандонро ба сурати вазифа дароварад. Яъне «Зӯр як неруи ҷисмоние беш нест. Бинобар ин, осори он арзиши ахлоқӣ надорад. Ҳеч кас ба майли ҳуд ба зӯр таслим намешавад. Таҳаммули зӯр пайдошаванд аз иҷбор ба воситаи эҳтиёjt ва муҳофизати коре аст. Бинобар ин, итоат дар муқобили зӯрро ҳаргиз наметавон ҳақ номид».¹

Яъне, мувофиқи муҳтавои ин андеша, тамоми афроди башар озод ва баробар ҳалқ шудаанд ва ҳеч як аз онҳо бар дигарон бартарӣ надошта, ҳақ надоранд бар ҳамнавъони ҳуд тобеъ шаванд. Зӯр эҷоди ҳеч ҳақе намекунад. Танҳо ҷизе, ки метавонад асоси қудрат бошад, қарордодҳоест, ки ба ризоияти байни афрод баста мешаванд.

---

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - С. 40.

Воқеан, то замоне, ки мардум монанди рӯзҳои аввали хилқат ба таври мустақил ва инфиродӣ зиндагонӣ мекарданд, табиӣ аст. Дар ин вақт онҳо бо ҳам душман набуданд, зоро байни онҳо робитае ба қадри кифоят событ ва мавҷуд набуд, ки сулҳ ё ҷангро эҷод намоянд. Ҷанг натиҷаи робитаи байни миллат аст, на афрод. Ҷанг ба маънни воқеии он на дар ҳолати табиӣ байни афрод вучуд дорад, на дар ҳолати иҷтимоӣ. Зоро дар ҳолати табиӣ, яъне дар зиндагонии инфиродии аввалии инсон ин қисм ҷанг маънӣ надошт, чунки моликияти доимӣ пайдо нашуда буд. Дар зиндагонии иҷтимоӣ низ чунин ҷангे дида намешуд, барои он ки ҳама чиз таҳти итоати қонун буд.¹

Кашмакашҳо, низоъҳои хусусӣ ва ҷангҳои тан ба тан ё дуэлҳоро, ки байни афрод рӯй медоданд, наметавон ҷанг номид, зоро сурати расмӣ ва қонунӣ надоштанд. Ҷанг муборизаи байни ду фард нест, балки муборизаи як давлат бо давлати дигар аст ва ашхос дар он тасодуған ва ба таври ғайримустақим бо ҳам душман мешаванд, зоро ба унвони як сарбози тарафе мечанганд, на ба унвони як фард алайҳи фарди дигар. Масалан, дар замони Ж.Ж. Руссо низоми вазифавӣ маъмулан расмӣ нашуда буд. Сарбозон табақаи муайяне аз мардум буданд, ки ба таври довталаб ва барои муддати тӯлонӣ вориди хидмат мешуданд. Ҳатто гоҳе иттифоқ меафтод, ки нафарони бегона дар мамлакати дигар сарбоз шаванд. Чунончи, ҷавонони Швейцария дар артиши Фаронса хидмат мекарданд. Барои ин сарбозон ҷанг як навъ шуғл буд ва бо сарбозони мамлакате, ки бо он дар ҷанг буданд душманиӣ надоштанд. Аз ин нуктаи назар, далелҳои Ж.Ж. Руссоро метавон ба таври зайл тафсир намуд: набояд ҷангро бо кашмакашиҳои мусаллаҳе, ки байни афрод рӯй медиҳанд иштибоҳ гирифт. Зоро имрӯза байни ашхос ғайр аз рӯ ба рӯ шудани ду неру чизи дигаре нест ва медонем зӯр эҷоди ҳақ намекунад. Ба фарзи ин ки аз ҷанг ҳақе сар зад ин ҳақ мутааллиқ ба ҷанг, ба маънни воқеӣ аст ва он иборат аз кашмакашӣ, ки бар тибқи усули муайяне байни

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. *Du contrat social*. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 17.

ду миллат ба вүкӯл мепайвандад. Дар ин навъ, чанг афрод бо ҳам низоъе надоранд ва баъд аз тамом шудани разм нафари ғолиб ҳақ надорад бар чон ва моли нафари мағлуб осеб расонад. Зеро ин афрод барои давлат чанг мекунанд ва дар дasti ў асбобе беш нестанд. Ҳамзамон, давлати ғолиб ҳам ҳақе барои чону озодии афроди мағлуб надорад, зеро ин давлат бо давлати душман муқобил аст, на ба нафарҳое, ки барои он давлат мечанганд. Илова ба ин, чанг маъмулан дар сари умури моддӣ сар мезанад, на масоили маънавӣ ва ахлоқӣ. Бинобар ин, давлати ғолиб наметавонад ғайр аз тақозои моддӣ чизи дигаре аз давлати мағлуб дошта бошад. Масалан, метавонад қисмате аз хоки ўро ба даст оварад ё бо ў аҳдномаи бозаргонӣ бандад ва ғайра. Вале агар бар ҳукуки иҷтимоӣ ва ахлоқии ў дастандозӣ намояд, зулм карда бошад. Бинобар ин, ҳаргиз чанг ҳақе ба таваққуф намедиҳад, ки озодии дигаронро инкор намояд.

Ж.Ж. Руссо дар баррасии ин масъала изҳори андеша намуда, тасдиқ мекунад, ки ин амал аз қадим миёни мардум роиҷ буд ва миллати ғолиб ҳамеша онро риоя мекард. Чунончи эълони чангро ба як давлат медиҳанд на бар раияти он давлат. Бегонае, ки бе эълони чанг ба подшоҳе ё ба кишвари ў метозад ва раиятро горат мекунад, мекушад, асир менамояд, хоҳ шоҳ бошад, хоҳ шахси дигар аз роҳзанон фарқе надорад. Мумкин аст, подшоҳ дар мавқеи чанг он чиро, ки дар кишвари душман мутааллиқ ба оммаи миллат аст, тасарруф кунад, вале агар одил аст, ба чону моли афрод коре надорад ва ҳукуки башарро муҳтарам мешуморад, зеро ҳаққи худи ў низ асосёфта бар ҳамон усул аст.¹

Ҳамин тавр, мақсадии ниҳоии чанг барои давлати ғолиб тибқи хулосаҳои маорифпарвар ба тасарруфи худ даровардани давлати мағлуб аст. То он замоне, ки мудофикундандагон дар даст силоҳ доранд чанг, куштор идома мекунад. Чун сарбозони давлати мағлуб силоҳи худро ба замин гузошта, таслим мешаванд, дигар душман ё олати дasti душман нестанд, яъне инсони оддӣ ҳастанд ва касе ҳаққи куштани онҳоро

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - С. 45.

надорад, зеро ҹанг ҳеч гуна ҳаққе, ки барои анҷоми манзури ниҳоӣ лозим набошад ба касе намедиҳад. Тасарруфи як қишивар низ ба ғолиб ҳақ намедиҳад, ки мардумро бандай худ созад, зеро ҳаққи тасарруф асосе ҷуз зӯр нест. Лекин ғуломе, ки дар ҹанг асир мешавад ё миллате, ки пас аз ҹанг таслим мегардад, ҳеч вазифае ҷуз итоати он ва соҳиби худ надорад, он ҳам то замоне, ки иҷборӣ кор мекунад. Зеро душмани ғолиб ӯро авғ накарда аст, балки ҷонашро ба баҳонаи озодӣ ба вай фурӯхта аст ва метавон гуфт муомилаи пурсуде анҷом додааст, зеро аз қуштани ӯ истифода намекард, вале аз бандагии ӯ муuntaфеъ мешавад. Бинобар ин, арбоб ғайр аз зӯрӣ ҳеч нуфуз ва бартарие бар бандай худ надорад ва ҳолати ҹанг монанди пешина байни ҳардуи онҳо барқарор ва робитаи эшон тобеи он аст. Бо будани ҳаққи ҹанг аҳдномаи сулҳ маънӣ надорад. Рост аст, ки тарафайн бо ҳам қарордод бастанд, лекин ин қарордод ҳолати ҹангро аз байн намебарад, балки онро идома медиҳад.

Барои Ж.Ж. Руссо миёни мутеъ соҳтани гурӯҳи одамон ва идора кардани як ҷомеа тафовути бисёр аст. Мумкин аст дастае аз мардум, хоҳ төъдодашон кам бошад, хоҳ зиёд, ба тадриҷ ба итоати як нафар дароянд, вале онҳоро намешавад миллате донист, ки раёсати як нафарро пазируфтаанд, балки ғуломоне ҳастанд, ки ба як арбоб тааллук доранд. Ин мардум бо иҷбор даври ҳам ҷамъ шудаанд, вале байни онҳо робитае вучуд надорад. На манфиатҳои умумиро мешиносанд ва на ҳайати ҳокимаи миллӣ доранд. Арбоби ин қавм, агар нисфи дунёро ҳам гирифта бошад, як фарди оддӣ беш нест, мақоми расмӣ надорад ва манфиатҳои ӯ аз манфиатҳои дигарон ҷудост.

Ба андешаи Ж.Ж. Руссо, қарордоди иҷтимоӣ ҳақиқатан таърихе надорад ва назарияе беш нест. Шакке нест, ки ҳеч вақт афроди ҷомеаҳои аввалия қабл аз ташкили ҷомеа расман бо ҳам машварат намуда, қарордоде набаста бошанд. Аммо мавқеъеро, ки як ҷомеаи инсонӣ ночор аст барои худ ташкилоте созмон бидиҳад, дар назар бигирем, мебинем қарордоди иҷтимоӣ танҳо тарҳе аст, ки бо ҳақ ва ақл, яъне бо манфиатҳои аслӣ ва табиати воқеии инсон тарҳрезӣ карда шудааст.

Бинобар ин, инсон баъд аз пайвастан ба қарордоди ичтимоӣ монанди пеш озод аст, аммо озодии амалаш аз гузашта низ зиёдтар аст ва монанди собиқ фақат аз ақли худ итоат менамояд, лекин ин озодӣ аз озодии пешин тафовут дорад, зоро табиӣ нест, балки қарордодӣ аст.¹

Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеч истисное аз қулли ҳуқуқҳои табиии худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеч қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди ичтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад, ба кор набаранд. Вақте мардум аз қулли ҳуқуқҳои табиии худ сарфи назар, мекунанд комилан, бо ҳам баробар мешаванд. Он вақт чун тамоми эшон ночоранд бори вазифаҳои умумиро ба таври мутасовӣ таҳмил кунанд, ҳеч қадом алоқае надоранд он борро ба беш аз мизоне, ки барои саодати умум лозим аст, вазнин намоянд.

Умуман, тамоми имзокунандагони қарордод дорои ҳуқуқи баробар мебошанд ва ҳайати ичтимоӣ ҳар як аз онҳоро аъзои миллат мешиносад ва ба онҳо ҳақ медиҳад, ки дар маъракаҳои умумӣ раъии худро изҳор доранд. Хулюса, тибқи қарордоди ичтимоӣ ҳеч як аз афрод наметавонад қонунҳои ҳукуматро вайрон карда, аз итоат ба онҳо сарпечӣ қунад, вале ҳайати умумӣ ҳақ дорад, ҳар қонунеро, ки салоҳ бидонад, ба эътибор нагирад ва ҳатто қонуни асосиро.

Дар таълимоти худ Ж.Ж. Руссо зиндагонии ахлоқиро, комилан, тобеи зиндагонии ичтимоӣ медонад. Ба ақидаи ӯ, қабл аз қарордоди ичтимоӣ дар ҷомеа қонунҳои ахлоқӣ вучуд надорад ва фақат завқи табиӣ, шаҳвати нафсонӣ ва худҳоҳӣ бар инсон ҳукмфармо аст, вале баъд аз ақди қарордод усули ахлоқ, адолат, таклиф, ҳақ ва тааққул дар ҷомеа падидор мешавад. Рост аст, ки инсон дар ин зиндагонии тоза аз қоидаҳои ҷанде, ки дар ҳолати табиӣ барояш мавҷуд буд, маҳрум мешавад, вале бар ивази онҳо манфиатҳои зиёде ба даст меоварад. Фаҳмишаҳ тавсия мейбад, эҳсосоташ поктар ва рӯҳаш бузургтар мешавад. Агар гоҳ-гоҳе ифрот ва тафритҳое, ки дар зиндагонии ичтимоӣ

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 30-31.

муртакиб мешавад, ўро ба дарацаи пастар аз аввал таназзул намедод, чо дошт, ки ҳамвора рўзи муборакеро, ки зиндагонии табиии ў мавқуф шуда буд, ид гирад ва соати фархундаеро, ки ҳайвони бешуурро табдил бо инсони бофаҳм карда буд, ба некӣ ёд кунад.¹

Аз баррасӣ ва таҳлили ақидаҳои маорифпарвар маълум мегардад, ки инсон ҳайвоне дар миёни ҳайвонот нест, балки ягона ҳайвоне аст, ки метавонад бо шинохти озодӣ хешро аз ҳайвонот фарқ кунонад. Одам зарурат надорад хешро аз табиат бираҳонад, то инсони ҳақиқиро кашф карда бошад, балки ба табиат бештар рӯй биоварад. Агар ў бихоҳад одами табииро бозбишносад, коғӣ аст худашро биковад. Аз инсони табиӣ, инсони иҷтимоӣ ва аз инсони иҷтимоӣ шаҳрванд тарбия карда мешавад.

Дар маҷмӯъ, яке аз масъалаҳои марказӣ оид ба масъалаи озодии инсон ва ҳамкориҳои иҷтимоиро Ж.Ж. Руссо пайдоиши нобаробарӣ меҳисобад. Ба вучуд омадани моликияти хусусӣ инсонро маҷбур мекунад, ки аз озодиҳои худ, ки табиатан ва вобаста ба фаҳмиши худ бегона нашудаанд, дур шавад. Ин чунин маънӣ дорад, ки дар табиати худи инсон тағиироти куллӣ ворид шудааст. Нобаробарии одамон маҳсули як қатор табаддулотҳоест, ки табиати инсон ба вучуд меоварад. Масалан ғуломиро барқарор кунад, зулм ба табиат намояд, барои он ки ҳукуқи ғуломиро абадӣ намояд, бояд табиатро дигаргун созад.

Дар робита бо ин зарурати барқарории баробариро Ж.Ж. Руссо ҳамчун талаботи сиёсии замон пешниҳод мекунад ва онро аз натиҷаҳои таҳқиқи бавучудой ва дарацаи амиқрафтаи нобаробарӣ, қонунияти инкишофи он ва анъанаҳои таъриҳӣ оид ба худидоракунӣ асоснок мекунад. Ҳамзамон, нобаробариҳои иҷтимоӣ ва табииро аз ҳам фарқ карда, зикр мекунад, ки табиат инсонҳоро мутафовит ба вучуд меоварад, аммо ин тафовутҳо на аз нобаробариҳои иҷтимоӣ, ки сабаби он моликияти хусусӣ мебошад, вобастагӣ доранд.

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - С. 55.
89

Ү се сабаби ба вучуд омадани нобаробариҳоро муайян менамояд. Нобаробарии ҷамъиятӣ, ки таърихан ба вучуд омада, ба пайдоиши моликияти ҳусусӣ марбут аст. Аз назари мутафаккир, моликияти ҳусусӣ ҳангоми гузариши инсон аз ҳолати табиӣ ба ҷамъиятӣ пайдо мешавад, ё ҳуд маҳсули тамаддун аст.

Ташаккули иттиҳодияҳо, ки онро маорифпарвар натиҷаи қарордоди иҷтимоӣ меномад, баромади озодро дар муносибатҳои қарордодӣ, баробарии ҳар як шахс ва қабули қонуни асосӣ аз тарфи онҳо, ки манфиатҳои умурро ҳимоя мекунанд, талаб мекард. Умумияти манфиатҳо, мувоғиқи маълумоти Ж.Ж. Руссо, сарчашмаи воқеӣ аст. Ҳар як аъзои ассотсиатсия озодона худро ва нерӯи худро ба манфиати коллектив мебахшад. Шароити баробар барои ҳама боис мегардад, ки як қас ба ҳама тобеъ шавад ва ҳама ба як қас не. Ҳар як қас ҷузъи ҷудонашавандай ҳама мегарданд. Дар ин маврид тавассути қабули санади муттаҳидкунанда як қатор умумиятҳои «Ман» пайдо мешавад ва ӯ ҳаёт ва иродай худро озод эҳсос мекунад.

Барои Ж.Ж. Руссо нисбат ба П. Голбах мабдаъи иродай умумӣ ҳалқ аст. Ҳалқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро оид ба мувоғиқат кардан ба иродай умумии онҳо, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз ҳусусиятҳои хос ва фарқунандаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон дар он аст, ки ӯ дар қабули қарору қонунҳо новобаста аз он ки онҳо фоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, ба ин назар аст, ки бояд раъий ҳалқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъий ҳалқ, онҳо гайривоқеӣ буда, танҳо фармоиш маҳсуб мейбанд. Барои он ки иродай умумӣ қонун шавад, зарурат ба ҳамовозӣ нест, вале шарт аст, ки ҳамаи шаҳрвандон имкони додани овози худро дошта бошанд. Аз тарафи дигар, Ж.Ж. Руссо бетағиҳир фахмиши иродай умумиро ҳамчун ягонагии ҷудоинопазир, том, фарқунанда аз дигар ироваҳо дастгирӣ мекунад. Ба андешаи ӯ, «на он қадар зиёд тафовутҳо байни иродай шахсӣ ва иродай умум мавҷуд аст. Дуюмӣ ифодакунандаи манфиатҳои умумӣ ва аввалий манфиатҳои шахсӣ

мебошад».¹ Соҳаи амали онҳо низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Иродай шахсӣ наметавонад иродай умумиро муаррифӣ кунад ва иродай умум дар навбати худ табиати худро тағиیر медиҳад, агар он ба мақсадҳои шахсӣ равона карда шавад.²

Дигар паҳлӯи ҷаҳонбинии Ж.Ж. Руссо, ки бо мавзӯи инсон ва иродай ў иртиботи бевосита дорад, муносибати ў бо дин ва эътирофи Ҳудо ташкил медиҳад. Дар боби ҳаштуми китоби ҷаҳоруми «Қарордоди иҷтимоӣ» маорифпарвар ба таври муҳтасар ба ин мавзӯ мароқ зоҳир карда, ақидаи маъмулро дар бораи он ки «Дин - афюни ҳалқ аст» қабул надорад. Баъдан, идеологияи расмии феодалий-клерикалий, дини насрониро, ки алоқа бо ташкилотҳои сиёсӣ пайдо карда, дастовардҳои илмиӣ, ҳаёти шаҳрвандиро эътироф намекард, танқид мекунад. Ў мавҷудияти Ҳудоро ҳамчун нахустсабаб, муайянкунандаи ҳамаи тартибот эътироф мекунад. Дар доираи илоҳиёти христианий зикр мекунад, ки рӯҳ ҷовидонӣ аст ва дар олами охират онро ҳаёти дигар аст. Барои он ки рӯҳи одамон дар олами охират хушбахт бошад, бояд ҳаёти воқеиву, меҳрубонона дошта бошанд. Дини ҳақиқӣ ҳамон дин аст, ки ба зулм, истибдод роҳ надиҳад.³

Ҳамин тавр, Ж.Ж. Руссо ба дорматикаи феодалий-клерикалий ва ҷаҳонбинии атеистӣ шакли нав - «дини шаҳрвандӣ», дини қарордоди иҷтимоиро муқобил мегузорад. Ба андешаи ў, дини ҳеч ҳалқе ҳақ надорад, ки дигар динҳоро истисно кунад, ҳамаи динҳоро бояд эътироф кард, агар онҳо ба қарзи шаҳрвандон зиддият эҷод накунанд.⁴

Дар қатори таҳқиқи масъалаҳои марбурт ба қашфи тағиироти мунтазами табиату ҷомеа масъалаи инсон ва муайян кардани мақоми он ҳамчун ҷузъи таркибии табиат қарор дорад, ки дар таълимоти фалсафии Аҳмади Доғониш, аз ҷумла асари арзишманди ў «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаи калидиро ташкил медиҳад, ки баррасӣ ва ҳалли дигар

¹ Руссо Ж.Ж. Трактаты. - С. 170.

² Ҳамон мавод. - С. 173.

³ Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. Т.1. - С. 581.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 203.

мушкилотҳои ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ, иқтисодию фарҳангии ҷомеа маҳз аз ин меҳвар маншъ мегиранд.

Аҳмади Дониш дар баррасии масъалаи ҳостишиносӣ ва муайян кардани нахустсабаби оғариниши мавҷудот мисли гузаштагони худ ҳастии Ҳудовандро эътироф мекунад, аммо оғарида шудани инсонро маҳсули чор унсур мешуморад. Чи тавре дар ин маврид олимӣ шинохтаи тоҷик А. Ҷевонакулов зикр менамояд, аз нигоҳи Аҳмади Дониш, инсон маҳсули ҷаҳоргона: об, оташ, ҳаво, хок ва маволиди сегона:¹ маъданиёт, наботот ва ҳайвонот аст. Яъне, инсон ҳулосаи аркон ва маволид аст.²

Хулқу ҳӯ ва феълу атвори инсон бошад, аз дарки воқеии ҳикмати маъмули гузаштагон «нурӯ зулмот» шакл гирифта, ташаккул меёбад. Инсоне, ки моҳияти воқеии амалҳои ҳайру шарро дуруст пайгири мекунад, ба дараҷаи «инсони комил» мерасад. Инсони комил дар навбати худ зоҳиркунандай ҳақиқати нурӯ зулмат аст. Ин фаҳмишро Аҳмади Дониш ба таври зайл ифода доштааст: «Пас лозим омад вучуди шахсе, ки мураккаб бувад аз нурӯ зулмат. Ва он шаҳс инсони комил аст, ки зоҳиркунандай ҳақоики нурӯ зулмат аст».³ Аз ин бармеояд, ки дар ин маврид Дониш такя бар таълимоти монавия дорад.

Аз таҳлили андешаҳои фавқ маълум мегардад, ки аз назари маорифпарвар ҷисми инсон мураккаб, омехтаи «ақли шарифа» ва «нафси қасифа» аст. Агар ақли шарифа инсонро барои содир кардани амалҳои нек ҳидоят намояд, пас нафси қасифа талқинкунандай амалҳои зишт мебошад. Бинобар ин, барои он ки ақли шарифа ба нафси қасифа ғолиб ояд, мутафаккир инсонҳоро даъват ба он мекунад, ки ба омӯхтани илм ва тақмил додани дониш машғул шаванд. Дар ин маврид мутафаккир менависад, ки «инсон пайваста дар ҷустуҷӯи маърифату илм бошад ва

¹ Маволиди сулса - мурод аз ин маъдан, наботот ва ҳайвонот мебошад. Маволиди сегона низ меноманд, ки пайдоишро аз давраи маъданиёт, наботот ва ҳайвонот дониста, инсонро натиҷаи оҳирини он мешуморад.

² Ҷевонакулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон//Дар китоби Наводир-ул-вақоєъ. Қисми 2. – Душанбе, 1989. – С. 3.

³ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Қисми 2. – Душанбе, 1989. – С.111.

тан ба коҳилию ҷаҳл надиҳад, ки маърифат аз ҳоҳиши рӯҳ аст ва коҳилӣ аз ҳоҳиши нафс. Маърифат ҳоҳиши тан аст ва коҳилӣ осоиши бадан».¹

Умуман, Аҳмади Дониш инсонро таркиби мураккаби табиат ва ҷузъи инкишофёфтai он шуморида, ҷомеаро маҷмӯи фаъолияти бомақсадонаи онҳо баҳри таъмини шароити зиндагӣ ва қонеъ қардани талаботи биологиию иҷтимоӣ ташреҳ медиҳад. Ҳусусан, ӯ мақоми инсонро чунин муайян кардааст: «Ашрафи махлукот одамӣ аст ва дигарон дар ҳақиқат барои ӯянд ва аз ҷиҳати ӯ ва ба сабаби ӯ. Ва ӯ маҳдуми оламиён асту дигарон ходими ӯ»². Сабабгори «ашрафи махлукот» ва «маҳдуми оламиён» будани инсон дар табъи он ниҳон мебошад. Табъи одамӣ ҳаргиз аз комёбихои башар қонеъ набуда, ҳамеша аз паи ҷустуҷӯи қашфиёт аст. Табъ бо роҳнамоии ақлу хирад барои камолот ва кушодани асрори табиат мекӯшад. Яъне «Тибоъи ҳалқ баъд аз ҳусули ҷаҳор аркон низ мутамаккину сокин нашавад ва ҳамеша дар талаби роҳати зиёдатӣ бошад».³ Агар инсон дар тули зиндагӣ аз муваффақиятҳои худ қонеъ шуда, аз паи ҷустуҷӯ ва такмили дониши худ нашавад, ба сатҳи рӯшанбинӣ намерасад. Ба вижа, «Ноқис аз қаноат ба саҳл дар нуқсон бимонад ва комил чун ба саҳл сар фурӯ наоварад, ба камол расад».⁴

Ба ақидаи маорифпарвар, инсон қудрат ва иқтидори бузург дорад. Ин қудрату ҷуръат ба ӯ имконият медиҳад, ки фаъолияти худро барои ҳалли масъалаҳои ҳалталаб равона кунад. Дар иртибот бо ин Аҳмади Дониш ба ҳар як шаҳс муроҷиат карда, менависад «агар ба вичдони худ мулоҳиза фармой, донӣ, ки чӣ миқдор ҳикмату маслиҳат дар буняи қолаби ту рехтаанд ва ҳазор талотуми баҳру тӯфон аз вуҷуди ту ангехта».⁵

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Қисми 2. – Душанбе, 1989. – С.113.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С.112.

³ Ҷевонакулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.4.

⁴ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. – С.112.

⁵ Ҷевонакулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.3.

Ё худ маорифпарвар иқтидори қобилияти ақлу хирад ва тафаккури инсонро ба ҳадде қоил аст, ки ў бо ин васила аз ичрои ҳама гуна мушкилиҳо баромада метавонад. Масалан, барои тасдиқи ин фикр зикр мекунад, ки «Дар вақти ҳашму ғазаб шерро ба ҷои гурба гузорӣ ва ҳангоми раъфату раҳмат мӯри нотавонро ба мижгон бардорӣ».¹

Барои баррасии ин матлаб ин ҷо бояд ба як нукта таваҷҷуҳ дихем, ки нисбати шинохти инсон ва муайян кардани нақши он дар рушди ҷомеа дар таърихи фарҳанги исломӣ ду фирмқаи ба ҳам муқобил: қадария ва ҷабария ба вучуд омада буд. Қадария озодӣ ва комилхуқуқии инсонро аз фаъолияти амалиӣ, аъмолу атвори ў медид. Аммо ҷабария хилофи аъмолу атвори инсон баромада, барору нобаробарии зиндагиро ҳамагӣ ба тақдир ҳавола мекард. Дар ин маврид, чӣ тавре аз муҳтавои «Дар боби қазову қадар»-и асари «Наводир-ул-вақоэъ»-и маорифпарвар аён мегардад, ў аввалан ҷонибдорӣ аз ақидаҳои фирмқаи ҷабария мекунад. Хусусан, баъди бозгашт аз сафарҳои кишвари Россияи подшоҳӣ, ки меҳост тағйироти ҷиддие дар низоми давлатдорӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии аморати Бухоро ворид кунад, вале ин кӯшишҳояш барояш натиҷае намедод ва амирону амалдорони дарбор тақлифҳои ўро намепазируфтанд ва ҳавола ба тақдир карда, дар гӯшай хилват нишастанро барои худ сазовор мешуморад. Аммо, баъдан, мебинад, ки ба тақдир ҳавола карда, ором нишастан аз камоли ақл нест, бефаъолиятӣ, танбалӣ ва коҳилиро мазаммат карда чунин менависад: «...касе, ки нишаста нон меҳоҳад ва хобида фароғат мекунад, аблahu нодон ва коҳилу ҷоҳил бошад ва фалак ба фалокату нақобати ў ҳукм кунад».²

Аз ҷониби дигар, осори Дониш дар хусуси вазъи ояндаи ҷирмҳои осмонӣ дар асоси ҳаракати ситораҳо, ба мисли кусуфи Офтобу гирифти Моҳ, инчунин тақдири ояндаи одамон, хусусан ҷанде аз амирони Бухоро далолат бар он мекунанд, ки мутафаккир ба мазҳаби ҷабрӣ бовар дорад.

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоэъ. Китоби 2. – С.112.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоэъ. Китоби 2. – С.264-265.

Инсон ҳамчун мавҷуди зинда имкониятҳои зиёди фикрию ҷисмонӣ, дорад то ин ки муҳитро тағиیر диҳад ва шароитро барои ҳаётгузаронӣ муҳайё намояд. Дар ин маврид маорифпарвар қайд мекунад, ки «Одамӣ ба тадбир мурғ аз ҳаво фуруд орад ва ба тазвир моҳӣ аз дарё барорад ва ба чанголи қаҳру ҷалодат пӯстин аз китфи бабр барканад, синаи кон аз зарби тешааш сӯрох-сӯроҳ аст ва дили баҳр аз расоии шасташ шикофи фароҳ. Сафҳ биниҳад, то ба самовот барояд ва манҷанак кунад, то ба курраи қавоқиб барояд». ¹ Агар хулоса карда бигӯем «ҷисми инсон ҳумест, ки қаловаи андеша аз вай бо ҳазор ранг берун ояд».²

Умуман, Аҳмади Дониш маскан, либос, нон ва занро омилҳои асосии бақои инсон меҳисобад. Маскан барои он зарур аст, ки инсон дар он барои ҳифзи молу ҷон зиндагӣ мекунад. Тавассути либос ҳудро аз осеби гармиву сардӣ эмин медорад. Нон барои он зарур аст, ки қавоми бадан бад-он рост истад ва зан ба хотири он интиҳоб мекунанд, ки осоишу оромиш кунад, фарзанд орад ва наслашро идома диҳад. Аз ин рӯ, ободии мулк аз фаъолияти фарди алоҳида мӯяссар намегардад. Он аз иттифоқу муттаҳидии афрод барои расидан ба ҳадаф ва саодат, ки дар маҷмӯъ ҷамъиятро ташкил медиҳанд, вобастагӣ дорад. Дар ин маврид маорифпарвар дуруст қайд мекунад, ки «кори зироату иморат, масалан, бе вучуди ҷамъе қасир сурат нагирад».³

Рушди ҷомеа аз истеҳсоли дуруст ва самараноки неъматҳои моддӣ вобастагӣ дорад, аммо пайдоиши моликиятро чун Ж.Ж. Руссо, Дониш омили асосии ба вучуд омадани нобаробариҳои иҷтимоӣ, поймолшавии ҳуқуқи инсон, риоя нагаштани руқнҳои адолати иҷтимоӣ ва ривоҷ гирифтани зулму ситам миёни аҳолии қиширҳои гуногуни ҷомеа меҳисобад.

Дар боби муомилаи султон бо умаро ва сипоҳ ва услуби аскардории «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» Аҳмади Дониш

¹ Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.4.

² Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.4.

³ Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.5.

барҳақ зикр мекунад, ки давлат бе раият ороста нагардад ва бе аскар амну суботи он таъмин нагардад. Мураттабии низоми аскардорӣ аз зару мол вобастагӣ дорад ва зару молро давлат аз раият ба даст меорад. Иттиҳоду якмаромии мардум, ки ҳадафашон ободии кишвар аст эҳтиёҷ ба таъмини замин, обу мол дорад. Яъне, «подшоҳӣ сурат нагирад, то лашкар ороста ва мураттаб нагардад. Ва лашкари ороста муюссар нашавад, магар ба зару мол. Зару мол ба даст наояд, то раияти мавфур ҷамъ набошад. Раият ҷамъ нагардад, то мамлакат ободон набошад ба қурби кӯҳ ва ҷавози дарё ё ҷашма ва корез».¹

Аҳмади Дониш баъд аз баррасии масъалаи инсон ва муайян кардани мақоми ӯ дар олам, сабабҳои таъсиси ҷомеа оид ба одоби давлатдорӣ, тарзи ҷо ба ҷо гузоштани маъмурини идораи давлатӣ, баррасии масъалаҳои марбут ба соҳаҳои ҳаётбахши ҷомеа, дар маҷмӯъ, рушд ва пешрафти кишвар изҳори андеша қарда, нисбат ба ақидаҳои Ж.Ж. Руссо, ки бозёфтҳои тамаддуниро сабаби бадбаҳтии мардум меҳисобад як қадам пеш гузошта, ба таври дақиқ ва ба воқеият наздиктар панҷ омилро сабаби асосии ҳал кардани нобаробариҳои иҷтимоӣ, риояи адолат ва тараққии ҷомеаи маданий мешуморад, ки истифодаи онҳо шарт ва ҳатми мебошанд. Ин омилҳоро ба таври зайл зикр медорем: 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набошанд; 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромад тавонанд; 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, ҷашмаву корезҳо таъмин бошад.²

Ин омилҳо, ҳақиқатан, дар рушди ҷомеаи маданий арзиши воқеӣ доранд. Яъне, агар подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат набошад, ҳамсаюғон аз заифҳолию нотавонии ӯ стифода бурда, ба мулки ӯ тамаъ мекунанд. Зулму ситами амалдорони идораи давлатӣ бошад, ин зулму

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 2. – С.130.

² Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 2. - С.130 - 131.

ситами худи султон аст. Зеро худи подшоҳ ин маъмуринро ба вазифаҳои масъулиятнок таъйин кардааст. Ҳамзамон, агар дар кишвар ба соҳаи тандурустӣ аҳамияти хоса зоҳир карда нашавад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромад натавонанд, дар натиҷа, мардум аз мариизҳои гуногун фавтида, одамони дигар аз дохилу ҳориҷ аз сабаби бими беморию марг кам ба кишвар меоянд. Мардумони кишвар бояд маърифатнок, ҳалиму доно, меҳрубон ва меҳмоннавоз бошанд, то таваҷҷуҳи сайёҳон, тоҷирон ва дигар соҳибкасбони кишварҳои ҳориҷро барои ташриф овардан ба кишвар, сармоягузорӣ кардан дар рушди соҳаҳои он ҷалб намояд. Инчунин, агар дар кишвар обҳои ҷорӣ, ҷашмаву корезҳо зиёд бошанд, мардум тарки манзил накарда, ба пароканда шудани ҷамъият намеоваранд ва дар ҷойи дигар зиндагӣ карданро ихтиёр намекунанд. Парвариши анвоъи дараҳтон, кишту заръ зиёд гардида, билохира, вазъияти иҷтимоию иқтисодии мардум беҳтар мегардад.

Аҳмади Дониш оид ба мубрамияти омили панҷум, ки марбут ба масъали об ва таъмини он ба аҳолӣ мебошад аҳамияти хоса дода, барои тақвияти гуфтаҳои қаблӣ бо далел қайд мекунад: «Набинӣ, ки мардуми ҷиболу қуро аз туркон ҳар сари чанд ғоҳе ба ҳар замине ба андак об ва алаф ҷамъияте пайдо мекунанд ва кишту зарье. Чун амири зобит надоранд ва мадҳали об ва ҳифзу забтро муроот натавонанд кард, лоҷарам ба андак фурсате ҷамъияти онҳо мутафарриқ шуда, ба замине ва қӯҳи дигар интиқол менамоянд, ки андаке обу алаф дорад».¹

Аз ин андешаи Аҳмади Дониш як нуктаро месазад ба асос гирифт, ки қабилаҳои турк, ки дар он замон маърифати комил надоштанд ва аз санъати идоракуни давлат огоҳ набуданд, барои бартараф кардани мушкилоти пайдошуда роҳи ҳал намечустанд, балки аз бетаҷрибагӣ пайваста тарки манзили зист ихтиёр карда, ҷойи зисти мувоғиқ мекофтанд, ки ин омил боиси пароканда шудани ҷамъияти онҳо мегашт.

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 2. - С.131.

Пас, подшоҳ, агар ҳоҳад, ки мардум осудаҳолона зиндагӣ кунанд, эҳтиёҷоти онҳо таъмин бошад, аҳолӣ барои пешрафти ҷамъият фаъолона кор кунанд, бояд ба риояи ин панҷ омил таваҷҷуҳ кунад.

Тавсияҳои маорифпарвар дар бораи чи гуна сифатҳоро доштани подшоҳ амалдорони дастгоҳи сиёсӣ бо раият ҳангоми роҳандозӣ кардани услуби идоракуни чомеа чи гуна муносибат намоянд ва қадом корҳоро икро кунад, хеле ҷолиб ва арзишманд мебошанд. Аз ҷумла, мутафаккир подшоҳро ба сарчашма монанд меқунад ва дигаронро ҷӯйе ҷанд, ки аз сарчашма ҷорӣ мешаванд. Агар оби ҷашма ширин бошад, оби ҷӯйҳо ширин, агар баръакс талҳ аст.¹

Ин андеша чунин маъно дорад, ки агар подшоҳ адлгустар ва дорон ахлоқи ҳасана бошад, амалдорон ва раият аз ӯ ибрат мегиранд. Дар натиҷа, дар чомеа адолат густариш ёфта, баробарии иҷтимоӣ риоя мешавад. Ё ҳуд чи тавре подшоҳро забон якест, гуфтор бояд як бошад. Зоро «забон ҷосусуи дил аст» ва «дил манбаи муҳаббату адован»² мебошад.

Хулоса, агар подшоҳ дурӯй кунад, он гоҳ ҳалқ низ дурӯй меқунад. Дӯстон байни ҳуд ниғоҳ варзида, душманон муттаҳид мешаванд, то кор аз даст равад. Аз ин хотир, подшоҳро зарур аст, ки адибон, шуаро ва воқеанигоронро хуб тарбия кунад ва барои муаррифии қишвар аз ақлу зеҳни онҳо истифода барад.

Ҳамзамон, аз нигоҳи маорифпарвар ҳиммат ва ҳайбат ду хислати асосие мебошанд, ки подшоҳ онҳоро бояд доро бошад. Ҳиммат барои сарҷамъии аҳли қишвар нақши созгор дорад ва ҳайбат боис мешавад, ки душманони муттаҳидшуда парешон гарданд. Бинобар ин, Аҳмади Дониш барҳақ менависад, ки «Бо дӯстон ҷафо кардан чунон аст, ки бо душман вафо намудан».³

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. - С.146.

² Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. - С.146.

³ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. - С.147.

Дигар сифате, ки маорифпарвар шоиста буданашро ба подшоҳ талқин мекунад, ин эҳтиром доштани сафирон ва расулон ва дар ҳаққи малики он кишвар, ки сафирону расулонро фиристонидааст боадабона, бе кинаву адоват номи онҳоро ба забон овардан аст. Бо лутфу меҳрубонӣ иззати онҳоро ба ҷо оварда, бо ҳадяву инъомҳо онҳоро хушнуд намояд. То нисбати давлат ва шахсияти ў ҳарфҳои ношиста баён накунанд. Ҳамзамон, сафирон ва расулони худро, ки ба кишварҳои хориҷ мефиристад, хуб интихоб намуда тавонад ва онҳо бояд табиатан доно, соҳибтаҷриба ва ҷаҳондида бошанд. Зеро сафирон ва расулонро Аҳмади Дониш «ба манзалаи забони подшоҳ»¹ муаррифӣ менамояд.

Сифатҳои дигари ба подшоҳ муносибро дар услуби мулкдорӣ маорифпарвар дар бахшояндагӣ, каримӣ, саҳоватпешагӣ, донишмандӣ, таҳаммулпеша ва нексиришт будан мебинад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад: «Подшоҳ сояи худост. Одати соя он аст, ки мутобиати соҳиби соя кунад. Пас, ҳамчунон Ҳудованди субҳонаҳу бар аҳволи бандагон иттилоъ дорад, подшоҳ низ дар аҳволи раоё мутталеъ бошад. Ва ҳамчунон ки Ҳудованди қуддус ҳар яке аз бандагонро ба василае рӯзӣ медиҳад, подшоҳ низ бояд ҳар қадом аз раияро ба воситаи мансаб ва иҷрои хидмат, ки лоиқи он бошад, рӯзӣ муқаррар гардонад. Ва ҳамчунон ки Ҳудованд сатторулуюб аст ва ҳалим, подшоҳ низ гуноҳи бандагон бипӯшад ва бурдборӣ кунад ва ба ҳар чизе наранҷад, то вакте ки худ пардаи худ бидарад ва исрор кунанд ва муставчиби уқубат гардад. Ва ҷунон ки Ҳудованд амин аст, амонати мардум нигоҳ дорад ва рози ҳар як ба дигаре нагӯяд ва ба маҳорими мардум ба хиёнат нанигарад. Ҷунон ки Ҳудой карим аст, кариму ҷуд пеша кунад, то муҷиби таълифи қулуб шавад. Ҷунон ки Ҳудованд бо вучуди қудрат ғафур аст, бояд, ки подшоҳ низ дар ҳини иқтидор авғ кунад...».²

Дар умури идоракуни чомеа бошад, Аҳмади Дониш салтанатро ба сурати шахсе нисбат дода, мұттақид мешавад, ки он низ аз ҷаҳор поя

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 2. - С.148.

² Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 2. - С.152.

(сутун) иборат аст. Тахти он адолату инсоф аст. Пояҳои он сипоҳу раоё ва зару об мебошанд. Агар аз ин чаҳор поя яке нуқс пайдо қунад, сеи дигар устувориро аз даст медиҳанд ва дар низоми ҳукуматдорӣ халал ворид шуда, зулму истибдод решаш мегирад. Чунки «сипоҳ бе зар фаъолият накунад, зар бе раият ҳосил нашавад, раият бе об зар надиҳад ва об бе ҳукму амр наояд. Сипоҳро бо зӯр кор фармоянд, мол аз раият ба зулм ситонанд ва дар натиҷа дар низоми идоракунӣ ҳарачу мараҷ пайдо шуда, ҷамъият пароканда шавад».¹

Аз ин фаҳмиш бармеояд, ки аввалан, барои он ки ҷомеа пароканда нашавад, зулму ситам решаш нагирад, подшоҳро зарур аст, ки дар услуби давлатдорӣ ба суботи ин чаҳор поя аҳамият диҳад. Донад, ки обҳои ҷорӣ аз кучо сарчашма мегиранд ва маҷрову мадхали онҳоро муҳофизат қунад. Агар таҳқиқ қунад, ки ҳаҷми об барои бунёди шаҳр басандагӣ намекунад, аз паси бинои он нашавад. Ва пайғирӣ қунад, ки аз наздикии шаҳр дарёҳо ҷорӣ мебошанд, тадбир барои кандани каналҳо андешад, то шаҳр аз оби нӯшоқӣ ва об барои қишлоғ заръ басандагӣ намояд. Зоро таъмини аҳолӣ бо об имконият барои қишлоғ заръ медиҳад. Пардоҳти андоз аз замин ва зироати парваришкарда ҳазинаи давлатро ғанӣ мегардонад. Таъмини аскар бо зару мол онҳоро уҳдадор мекунад, ки дар иҷрои вазифаи худ масъулияtnок бошанд. Акси ҳол, дар сурати иҷро нагардидани ин талабот, барҳамхӯрии ҷамъият пешрӯ моеяд.

Дуюм, вазифаи подшоҳ дар умури идоракунӣ иборат аз он аст, ки ба сари мардум нозирону расионро маъмур қунад, то онҳо фаъолияти аҳли ҳирфа ва зореъинро зери назорат гирифта, низоъҳои байни онҳоро ҳал қунанд, амволашонро аз нестшавӣ, аз дуздону роҳзанон ҳифз намоянд. Даҳлу ҳарчи ҳукуматро мунтазам ба ҳисоб гирад. Маоши аскарон ва аҳли қаламро сари вақт пардоҳт қунад. Аз ҳисоби ҳазинаи давлатӣ барои барҷомондагону маъюбон нафақаи муайян чудо намояд ва баробарии иҷтимоиро дар ин самт риоя дорад.

---

¹ Ниг.: Аҳмади Донош. Наводир-ул-вақоєъ. Китоби 2. - С.131.

Таъсиси дорулмашвара ва ба сифати аъзо шомил кардани намояндагони табақаҳои гуногуни чомеа ба он дигар усули демокартии идора кардани давлат аст¹, ки Аҳмади Дониш фаъолияти онро муҳим арзёбӣ медорад. Зеро дар дорулмашвара масъалаҳои мавриди баррасӣ ва ҳал қарор мегирифтанд, ки аз ҷониби намояндагони қишрҳои гуногуни аҳолӣ пешниҳод мешуданд ва ҳадафи онҳо баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ, рушди соҳаҳои муҳталифи қишвар маҳсуб меёфтанд.

Фалсафаи ислоҳоти иҷтимоӣ ва маорифпарварии Аҳмади Дониш моҳиятан дунявиӣ буда, ў бештар ба масъалаҳои таълиму тарбия, худшиносӣ, камолоти инсон, қасбазхудкунӣ таваҷҷуҳи хоса медиҳад. Ба ин хотир, фалсафаи ў берун аз анъанаҳои таърихию фалсафии классикон шакл нагирифтааст. Тахқиқи воқеии асарҳои ў нишон медиҳад, ки маорифпарвар баҳри нишон додани тарз ва усулҳои идораи давлатӣ, роҳҳои барқароргардии чомеа, осоиштагии мардум, риояи меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, маърифатнок кардани мардум, ҷо ба ҷо гузории қадрҳо, таъсиси машваратхона, масъалаи бунёди хазинаи давлатӣ, таъсиси фонди нафақа, ёрдампулӣ ба шахсони ғайриқобили меҳнат ва амсоли инҳо такя ба анъанаҳои классикон мекунад. Баъдан, Аҳмади Дониш бо вучуди идома додани анъанаи классикон дар таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии мардумони Осиёи Миёна, хусусан мардуми тоҷик як қадаме пеш гузошта, бунёдгузори равияи маорифпарварӣ дар ин минтақа гардид.

Ҳамин тавр, давраи мустамликовӣ ва воридшавии тарзи муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ дар қишварҳои Шарқ, алалхусус дар аморати Бухоро, агар аз як тараф, боиси то андозае тараққӣ кардани соҳаи иқтисодии қишвар гардида бошад, аз сӯйи дигар, дар шуури динии худи маорифпарвар бетаъсир намонд. Ҷӣ тавре аз асарҳои мутафаккир маълум мегардад, вобаста ба авзои сиёсӣ бар ивази масоили сабр, қисмат, орзу, боварӣ ба Худо ва хушбахтии худ, ба ҳалли масъалаҳои

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоэъ. Китоби 2. - С.152.

дигар, аз қабили масоили беҳтар кардани соҳаҳои иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангӣ, роҳҳои барқарор ва обод кардани кишвар ва гайраро гузоштааст. Мутаассифона, ҷорӣ ва риоя кардани ин гуна навовариҳо дар шароити сиёсии нимаи дуюми асри XIX аморати Бухоро, ки дар он давра рӯҳониёни мутаассиб тамоми вазифаҳои асосии идораи давлатиро бар ухда доштанд, мушкил буд. Аз ин хотир, маорифпарварроҳи начот аз ин авзоъро дар такя намудан ба ақоиди исломӣ дида, талаби ислоҳи исломро ба пеш мегузорад. Тавре дар боло ишора намудем, дар ин хусус Абдуллоев Ш. менигород: “Дар ягон асари маорифпарварон мо ба танқиди рӯирости дин дучор намоем. Танқиди рӯҳониён мутаассибу манфиатпеша ва амали онҳо ин танқиди дин нест”.¹

Агар ин ақидаро аз ҷиҳати илмӣ таҳдил қунем, маълум мешавад, ки маорифпарвари тоҷик барномарезии худро на аз танқиди дин оғоз кардааст, балки бо танқиди соҳтори сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии кишвар ва дигар нобаробариҳои иҷтимоӣ, ба танқиди ақидаҳои таассубангез ва ҳурофотии рӯҳониён, ки аз номи ислом баромад менамуданд, гузаштааст.

Хусусан, асарҳои Аҳмади Дониш, Фитрат, Аҷзӣ, Мирзо Азими Сомӣ ва дигарон фарогири ин матлабанд. Аз ҷумла, тасдиқи ин далелро дар асари Аҳмади Дониш «Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» ва «Таърихи амирони манғития»-и Мирзо Азими Сомӣ метавонем баръало мушоҳида намуд. Дар ин рисолаҳо рӯирост ва ошкоро авзоъи сиёсӣ-иҷтимоии аморати Бухоро ва тарзи давлатдории амирони манғития, ки худро «фиристонидагони Ҳудо дар рӯи замин» меҳисобиданд, ба зери танқид гирифта, талаби ислоҳи исломро дар ин сарзамин мекунанд.

Дар асарҳои Фитрат низ ақидаҳои маорифпарварона аз танқиди дин оғоз нашудааст. Фитрат рӯирост костагиҳои тарзи давлатдории амирони манғития ва авзоъи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии замон, муносибати рӯҳониёнро ба аҳли дигар қиширҳои ҷомеа фош карда, сипас, сабаби асосии пастравӣ ва бемаърифатии шоҳу амалдорон ва мардумро аз

¹ Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш). - Д., 1994. - С. 71.

нафаҳмидани асли дин медонад. А. Мухиддинов мазмун ва мундариҷаи асари Фитрат «Давраи ҳукмронии Амир Олимхон»-ро таҳқиқ карда, менависад, ки «Уламои дин ин тарзи идораи давлатиро мутобиқ ба шариат бар фармудаи Худо ва пайғамбар дониста, тамоми мардумро ба он маҷбур мекарданд, ки амали подшоҳро рад нақунанд, вале касе, ки аз фармудаи подшоҳ саркашӣ мекард, онро гунаҳкор ҳисобида, ба зери зулму таҳдид гирифтор менамуданд».¹

Аз ин рӯ, аз мутолиаи сарчашмаҳо ва бардошти натиҷаҳо, таҳлил ва таҳқиқи асарҳои илмӣ-тадқиқотии анҷомёфтai мӯхаққиқони ватанию ҳориҷӣ метавон маълум намуд, ки дар мадди аввал дар пайдоиш ва ташаккули арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии Аҳмади Дониш ақидаҳои арзишманди мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсии кишвар ва сафарҳои ҷандинкарата ба Россияи подшоҳӣ ва таъсири фарҳанги дунявии он нақши асосӣ гузаштаанд.

Ҳамин тавр, маорифпарварон инсонро ҳамчун ҷузъи ҷудоинопазири табиат меҳисобанд. Ба андешаи онҳо, пайдоиши ҷомеа маҳз аз фаъолияти бомақсадонаи одамон ҷиҳати ба саодат расонидани умум, риояи баробарӣ, адолат ва ҳифзи ҳукуқу озодиҳои инсон вобаста аст. Аз ин рӯ, нерӯи мутаҳаррики ҷомеа инсон ба ҳисоб меравад. Вазифаи сарвар ва амалдорони давлатӣ бошад, мӯхайё кардани шароит барои ҳаётгузаронии онҳо, таъмини адолат, баробарии иҷтимоӣ ва ҳифзи амният дар байни ҳамаи қишлоҳои ҷомеа мебошад.

Тавре аз андешаҳои дар боло пешкашнамудаи мутафаккирони мавриди омӯзиш қарордошта маълум мегардад, ҳарчанд онҳо дар шароити иҷтимоии фарқунанда ва давраҳои гуногун умр ба сар бурда, ба ҳамдигар таъсири бевосита нарасонидаанд, вале тарзи фикрронӣ, норозигӣ ба мушкилиҳои иҷтимоӣ, пешниҳоди роҳҳои ҳалли масъалаҳо дар таълимоти онҳо ба ҳам хеле монанд аст. Ҳамзамон, дар масъалаҳои риоя кардани адолати иҷтимоӣ, таносуб байни шоҳу раият, роҳҳои ба даст овардани

---

¹ Фитрат. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. - Д., 1991. - С.4.

моликият ва истифодаи оқилонаи он ба фоидай давлату раият ва ғайра андешаронии Аҳмади Дониш ба фикрронии Ж.Ж. Руссо саҳт монанд аст.

§ 2.2. Моҳияти фалсафии консепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва хусусиятҳои фарқунандай он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш

Бо сабаби мушкилоти хонаводагӣ Жан Жак Руссо аз давраи кудакӣ таълими мунаzzам нагирифтааст. Аммо бо роҳнамоии падар аз давраи наврасӣ ба мутолиаи осори фалсафию адабӣ шурӯъ намуда, ба кишварҳои гуногуни Аврупо мунтазам сафар кардан, хизмат намудан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ ва касбҳои муҳталиф ҷиҳати пайдо кардани даромад, шиносой бо рӯшанфирони франсуз ва ширкат варзиdan дар озмуни баҳсҳои илмӣ ўро ба яке аз ҷеҳраҳои рӯшанбини франсуз табдил дода, идеяҳояш аз ҷиҳати ғоявӣ заминаҳои инқилоби асри XVIII Фаронсаро ба вуҷуд оварданд.

Инчунин, файласуф таваҷҷуҳи хоса ба масъалаҳои сиёsat, театр ва мусиқӣ зоҳир карда, дар ин соҳаҳо низ асарҳои арзишманд таълиф кардааст, ки саҳми дигари ўро дар рушди донишҳои илмии замони худ нишон медиҳанд.

Дар ин миён таълифоти маорифпарвар оид ба муайян кардани мақсад, вазифа ва методҳои тарбия нақши муҳимро дар рушди афкори педагогии мутафаккирони охир асри XVIII ва ибтидои қарни XIX бозиданд, ки аз шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардани маорифпарвар дарак медиҳанд. Ҳусусан, дар нимаи дуюми асри XVIII осори дар мавзӯи тарбия таълифкардааш дар Россия паҳн гашта, маъруфияти маорифпарварро миёни ҳаводорони осораш зиёд менамояд. Нависандагони рус, аз ҷумла Л.Н. Толстой дар охир умри худ дар зери таъсири андешаҳои Ж.Ж. Руссо ташаккул ёфтани ақидаҳои педагогии худро эътироф мекунад.¹

Ё худ муҳаққики рус О.И. Герасимова ишора мекунад, ки Ж.Ж. Руссо мағҳуми «гуманизм»-ро таҳлил карда, ба масъалаҳои меҳварии педагогика: инкишофи инсон ҳамчун шахсият, нақши тарбия дар ҳаёти иҷтимоӣ, тарбия ҳамчун роҳ барои муваффақ гаштан ба хушбахтӣ,

¹ Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. - Саратов, 2009. - С. 26.

баробарӣ, бародарӣ, таносуби қобилияти табиӣ ва кошифӣ ва ғайра таваҷҷуҳи хоса зохир кард, ки минбаъд барои рушди афкори педагогӣ саҳми назаррас гузоштанд.¹

Таассубу хурофот, нуқс ва нобаробариҳои иҷтимоии рушдкардаи замони зиндагии худро маорифпарвар самараи соҳти давлатдории феодалий мөҳисобад. Дар робита бо ин, низоми тарбияи замони худро, ки ба ташаккул ва тарбияи инсони табиӣ мувофиқ намебошад, мавриди танқид қарор медиҳад. Аз ин нуктаи назар, масъалаи калидии афкори педагогии ўро консепсияи тарбияи табиӣ ташкил медиҳад. Ин консепсия дар заминаи андешаи мутафаккир, дар бораи он ки марҳилаи аввали инсоният «ҳолати табиӣ» - ҳолате, ки одамон озодона ва мувофиқ бо табиат зиндагӣ мекарданд, пайдо шудааст. Аммо зарурати қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоӣ-иқтисодӣ одамонро маҷбур соҳт, ки ба ҳам муттаҳид шуда, доир ба пайдоиши моликияти хусусӣ, қонунҳо, нобаробарии молу мулк, ки зулм ва беадолатӣ аз он сарчашма мегиранд шартномаи ҷамъиятӣ бибанданд.

Ба назари Руссо, даст кашидан аз ҳолати табиии худ одамонро ба шавқмандии носолим, ба монандӣ ҳарисӣ, шӯҳратпарастӣ, молпарастӣ гирифтор кард. Ҳар қадар тамаддуни инсонӣ рушд кард, ҳамон қадар дур шудан аз ҳолати табиӣ зиёд шуд. Бо вучуди ин, Ж.Ж. Руссо таъкид мекунад, ки одамон монанд ба ҳолати табиӣ метавонанд низомеро ба вучуд оваранд, ки баробарҳуқуқиро таъмин кунад, даст кашиданро аз дабдабаю шукӯҳ ба танзим дарорад ва дар табиат маскан гирифтани одамонро созгор намояд.

Дар робита бо ин, Ж.Ж. Руссо ба дигаргун кардани низоми идоракуни чомеа таваҷҷуҳ намуда, ба чунин андеша меояд, ки соҳти ҷамъиятиро метавон бо ду роҳ тағйир дод: тариқи инқилоб ва тавассути маърифатнок кардани омма. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки тарбия

---

¹ Герасимова О.И. Консепсияи гуманистии тарбия дар осори фалсафӣ-педагогии Жан Жак Руссо. Автореферати диссертатсия. - Нижний Новгород, 2007. - С.10.

такягохи ҳамагуна шакли идоракунӣ мебошад. Аз тарбияи дуруст бехатарии давлат ва ҳаёти осудаю озодонаи аҳолӣ вобастагӣ дорад.

Маорифпарвар ақидаҳои педагогии худро, асосан, дар асари «Эмил ё оид ба тарбия»-аш арзёбӣ намуда, идеяи бартараф кардани тасаввуроти назарӣ ва сунъиро оид ба инсони комил пешниҳод мекунад. Масъалаи марказии асари мазкур Шахсияти «инсони табиӣ» аст, ки ӯ дурандеш, аммо орзукунанда ва ҷӯянда мебошад. Аз ин бармеояд, ки аввалан, дар маркази таваҷҷуҳи файласуф ташаккули инсон ҳамчун шахсият қарор мегирад. Дуюм, ӯ дар концепсияи тарбияи табиии худ ба масъалаи шахсият аз назари антропологӣ муносибат мекунад.

Ҳамин тавр, аз омӯзиши асари мазкур маълум мегардад, ки дар маркази концепсияи тарбияи табиии маорифпарвар кӯдак ҳамчун инсон қарор гирифта, ҳадафи асосии тарбия ин инкишофи озоди шахсият дар шароити табиӣ мебошад. Бинобар ин, барои маорифпарвар табиати кӯдак муқаддас ва беҳамто аст, вале мураббӣ ҳангоми ба роҳ мондани раванди тарбия бояд ба он ҷиҳати масъала аҳамияти ҷиддӣ дихад, ки кӯдак чи қадар тӯлонӣ намуди табиӣ, такрорнашавандай худро ҳифз мекунад. Чунки, ба андешаи Ж.Ж. Руссо, «Табиат меҳоҳад, ки кӯдакон бояд кӯдак бошанд, пеш аз он ки бузург мешаванд».¹

Дар доираи консепсияи тарбияи табиии худ Ж.Ж. Руссо қайд мекунад, ки дар кӯдак табиатан нишонаҳои зиёди қобилият нуҳуфтааст. Вазифаи бузургсолон аз он иборат аст, ки дар ташаккул ва такмили истеъоди кӯдак як қатор корҳои танзимкуниро ичро намоянд. Аз ҷумла, мутафаккир чунин қайд мекунад: «Мо заиф таваллуд мешавем - барои мо қувва зарур аст, мо муҳтоҷ таваллуд мешавем, барои мо дастгирӣ лозим аст, мо бефоида ва пуч таваллуд мешавем, барои мо ақлу фаҳм даркор аст. Ҳамаи он ҷизеро, ки мо дар давраи таваллуд надорем ва бе онҳо мо

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В двух томах/Ж.Ж.Руссо/под ред. Г.Н. Джибладзе. - М.: Педагогика, 1981. - С. 55-56.

наметавонем супориши калонсолонро ичро намоем, тарбия дастрас менамояд». ¹

Тарбияи кӯдак дар ин маврид бояд характери табиӣ касб кунад. Ӯ бояд табиӣ дониш гирад, ки ба таҷрибаи шахсиаш восbastagӣ дошта бошад. Ӯро зарур аст, ки мунтазам қобилияти табиии худро нишон дода, ба такмили онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Дар натиҷа, Ӯ аз мавҷуди табиӣ, бетаҷриба ва иҷтимоинашуда ба инсони комил, шахсияти озод ва ҳаматарафа инкишофёфта табдил меёбад.

Чи тавре қаблан ишора карда шуд, Ж.Ж. Руссо вазъи низоми тарбияи кишвари худро омӯхта, қайд мекунад, ки он ба инкишофи кӯдакон ёрӣ намедиҳад, баръакс ба онҳо таъсири манғӣ мерасонад. Ба ҷойи тарбияи анъанавӣ Ӯ тарбияи кӯдакро дар оғӯши табиат, дур аз ҷомеа, маданият ва санъат тавсия медиҳад. Бинобар ин, фаҳмиши табиӣ ва муносиб ба табиати тарбияи Ж.Ж. Руссо аз тавзехи Я.А. Коменский фарқ мекунад. Ӯ тасаввур мекунад, ки муносиб ба табиат тарбия кардан ин риоя кардани рафти табиии инкишофи худи кӯдак аст. Аз андешаҳои фавқ бармеояд, ки принсипҳои муайянкунандай тарбияи гуманистии Ж.Ж. Руссо ин принципи тарбияи озод ва табиӣ ё худ ташаккули «инсони табиӣ ва озод мебошад». ²

Принципи тарбияи озод - принципи аввалини гуманизми маорифпарвар буда, мазмуни он ин аст, ки бояд инсон чӣ тавре ки ӯро табиат соҳтааст, озод буданро омӯзад. Принципи дуюм - тарбияи табиӣ мебошад. Мувоғики ақидаи Ж.Ж. Руссо, он ба марҳилаҳои табиии ҳаёти инсон - давраҳои синнусолӣ, қобилият ва талаботи кӯдак дар дараҷаҳои гуногуни рушди синнусолии Ӯ даҳл дорад.

Аз тавсияҳои маорифпарвар бармеояд, ки рушди инсон бояд озод ва табиӣ сурат гирад то он мазмун ва характери тарбияро муайян намояд. Тарбияи озод ин гуманизими некбинона аст, зоро он арзишҳои умумииинсонӣ, дастовардҳои олии рушди ҷомеа, фарҳанг ва тамаддунро

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения...- С. 25.

² Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения...- С. 56.

муттаҳид менамояд. Тарбияи табиӣ бошад, бояд дар доираи ба эътибор гирифтани хислатҳои табиии кӯдак ба роҳ монда шавад.

Баъдан, дар баробари ду принсипи гуманистии тарбия: тарбияи озод ва тарбияи табиӣ, инчунин маорифпарвар се намуди саломатӣ: ҷисмонӣ, меҳнатӣ ва ахлоқӣ (иҷтимоӣ)-ро, ки бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд, дар ташаккули шахсияти комил муҳим мешуморад. Онҳо низ асоси концепсияи тарбияи табиии маорифпарварро ташкил медиҳанд. Саломатии ҷисмонӣ ва ахлоқии инсон аз таъсири се омили муҳим: рушди ҷисмонии хуб дар давраи аввали кӯдакӣ, муҳити солими иҷтимоӣ ва тарбияи дуруст, ки аз табиат, аз муҳити иҳотакардаи одамон ва аз ҷизҳо сарчашма мегиранд, вобастагии амиқ доранд. Масалан, тарбияи табиат ба рушди ботинии қобилияти кӯдакон, инкишофи узвҳои ҳисси онҳо мусоидат менамояд; тарбияи одамон - қобилияти табиии кӯдаконро ташаккул дода, ба онҳо маҳорати ҳис ва дарк кардани ашёи олам, иллати пайдо шудани ҳодисаҳоро меомӯзонад. Дар натиҷаи тарбия аз ҷизҳо кӯдакон маърифати худро зиёд мекунанд, зарур ва нафъовар будан ва ё набудани ашёҳоро дарк карда, дар раванди ҳаётгузаронии худ аз онҳо истифода мебаранд.

Ба таври дигар, инсон аввалан, тавассути табиат тарбия ва ташаккул меёбад. Яъне, табиат натанҳо барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон, балки инкишофи ҷисмониаш мусоидат менамояд. Дуюм, муҳимтар аз табиат дар ташаккули инсон саҳми омили иҷтимоӣ назаррас аст. Зоро тавассути муносибат ва ҳамкориҳои беруна бо дигар субъектҳои ҷамъиятий инсон аз давраи кӯдакӣ тарзи истифодаи дурусти ташаккулро, ки аз табиат мегирад, меомӯзад. Файр аз ин, ў натанҳо ба мавҷуди табиӣ, балки иҷтимоӣ мубаддал мегардад. Сеюм, ҷизҳо барои инсон таҷрибаи инфиродӣ, имконияти маърифати оламро медиҳанд. Ҳамчунин, яке аз омилҳое мебошад, ки барои аз кӯдаки бетаҷриба ба инсони ҳаматарафа такмилёфта табдил ёфтани, мусоидат менамояд. Аз ин бармеояд, ки Жан Жак Руссо табиати кӯдакро идеалий меҳисобад. Яъне,

кұдак озод, донишдұст, ростқавл, раҳмдил ва меҳрубон таваллуд мешавад. Мұхити иҳотакарда бошад, ноодилона, зишт ва пуртаззод аст. Бархұрди табиати идеалій ва чизҳои зишт таъсири манфій ба кұдак мерасонанд. Аз ин рұ, ұро мебояд аз ин мұхит чудо нигоҳ дошта шавад.

Агар ин андешаро бо ақидаи қаблій муқоиса намоем, маълум мегардад, ки аз назари маорифпарвар одамон ва чизҳо барои ташаккули инсон таъсири манфій мерасонанд. Пас, андешай он ки тавассути таъсири мұхит инсон ба инсони иҷтимоишуда табдил меёбад ва чизҳо барои маърифати ҳодисаҳо ба инсон имконият медиҳанд, бархұрди ақидаҳоро ба вучуд меоварад. Бо вучуди ин ихтилофи назарҳо, Ж.Ж. Руссо омили асосии тарбияро табиат мешуморад. Одамон ва чизҳо танҳо барои тарбияи кұдак имконият фароҳам месозанд.

Дар мағмұғы, Ж.Ж. Руссо хулоса мекунад, ки тарбия метавонад ҳамон вақт дуруст бошад, ки ҳар се омил (тарбияи табиат, одамон ва чизҳо ё худ ҳолати зохирій) ба як самт равона карда шуда, хисси нек, ақидаҳои нек ва рафтори некро ба вучуд оваранд. Мураббій дар ин маврид ба зұрій тарбиятгарро барои ичрои кори нек ҳидоят нанамояд. Худ кори нек кунад, тарбиятгир низ аз паси ү барои ичрои он талош меварзад. Яъне «Аз дили мо мұхаббатро нисбат ба некій кардан барканед, - менависад Ж.Ж. Руссо, пас шумо ҳамаи қаззобияти ҳаётро мегиред».¹

Аз ин рұ, Ж.Ж. Руссо бузургсолонро даъват мекунад, ки аз давраи аввали таваллуди кұдак дар ү шахсият, озодій ва мустақилиятро тарбия кунанд. Маҳз озодій ва инкишофи нишонаҳои қобилияти табиӣ ва истеъодиди кұдак асоси тарбияи табииро инъикос мекунанд. Аммо ин маънои онро надорад, ки кұдак бояд сернозунуз, серталаб ва танбал бузург шавад. Ба ү зарур аст, ки аз кұдакій фаъолияти меҳнатиро омұзонем, ба инкишофи ү назорат намоем. Кұдак набояд муаррифгари худ бошад, зеро ин амал метавонад ба раванди тарбия ва ташаккули ү

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения... - С. 127.

таъсири манфī расонад. Ҳар як кӯдак ба таъсири бузургсолон эҳтиёчманд аст. Маҳз калонсолон кӯдакро ба роҳи дуруст ҳидоят менамоянд. Дар ин маврид Ж.Ж. Руссо менависад: «...инсоне, ки аз давраи кӯдакӣ худро ба ихтиёри худ мегузорад, аз ҳама бадаҳлоқтар аст».¹ Дар ин ҳолат, вазифаи муҳими калонсолон ба ихтиёри қӯдакон гузоштани озодиҳои муайян мебошад. Зарур аст, ки ў худро мустақил ҳис кунад ва ба гарданаш иродай каси дигар бор нашавад.

Тарбияи меҳнатӣ дар кӯдак ҳисси уҳдадорӣ ва масъулиятро аз рӯйи амалу кирдори худ инкишоф медиҳад. Бинобар ин, меҳнат бояд физикий, ахлоқӣ ва ақлӣ бошад. Тарбияи ахлоқӣ кӯдакро аз таъсири ҷамъияти футуррафта ва маданияти сунъӣ муҳофизат мекунад, манфиатҳои шахсӣ ва истеъоди ўро рушд медиҳад.

Жан Жак Руссо ба принсипҳои муносиб ба табиат такя карда, тасдиқ мекунад, ки тарбияи ботин, қувваи табиии кӯдаконро мекушояд, аз ин рӯ, набояд аз берун чизеро ворид кард. Бояд ба онҳо кӯмак намоем, то сифатҳои дохилии худро тақвият диханд. Мурабии асосӣ табиат аст ва инсон-мураббӣ барои онҳо шароити мусоид фароҳам меоварад. Мураббӣ ғайримустақим, яъне бавосита ба тарбия таъсир мерасонад. Тавассути фароҳам овардани шароит ба ў кӯмак мекунад, аммо набояд ба амалҳои зӯрӣ ва маҷбуркунӣ роҳ дода, ба раванди тарбияи ў ҳалал ворид кунад. Вазифаи асосии мураббӣ ин аст, ки шавқу ҳаваси кӯдакро чунон ба инобат гирад, ки ҳатто худи ў пай набарад. Ба кӯдак ақида, фикри худ, қоидаҳои ахлоқиро маҷбуран бор накунад, балки ба ў имкониятҳои озодона рушд ва инкишоф ёфтаниро вобаста ба табиати ў пешниҳод кунад. Кӯшиш кунанд, ки вобаста ба имконият ҳамаи монеаҳое, ки барои ташаккули ў пеш меоянд, бартараф намояд.

Ҳамин тавр, дар доираи концепсияи тарбияи табиии маорифпарвар тарбияи табиӣ ин тарбияи озод аст, мавқеи асосӣ дорад.² Он бояд тавассути чаҳор марҳилаи синнусолии ҳаёти кӯдак, ки ҳар давра дорои

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения... - С. 24.

² Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. - С. 27.

талаботи мушаххас буда, аз ҳамдигар фарқи чиддӣ доранд, ба роҳ монда шавад.

Марҳилаи якум, аз рӯзи таваллуди кӯдак то дусолагӣ, то ташаккули нутқро дар бар мегирад. Дар ин марҳила рафтори кӯдакро инстинкт ба ҳаракат медарорад. Вай аз одамони ихотакарда, аз ҷумла модар, ки барои ёрӣ додан ва парвариши ӯ саҳми хоса дорад, вобастагӣ дорад. Масалан, «Тарбияи аввалия аз ҳама муҳим аст ва ин тарбия ба уҳдаи модар voguzor аст. Агар Офариғори табиат меҳост, ки онро ба дӯши мард гузорад, ба ӯ барои xӯronidani kӯdak шир мебахшид. Аз ин рӯ, дар рисолаи бандони оид ба тарбия ҳамеша афзалият ба зан дода мешавад».¹

Маълум мегардад, ки маорифпарвар занро офаранда ва тарбиятгари аввалини кӯдак муаррифӣ мекунад, аммо дар баробари ин ба модар ва ашхоси тифлро ихотакарда тавсия медиҳад, ки барои кӯдаки хурдсол дар мавриди аввал озодӣ асосӣ аст. Инсон озод таваллуд мешавад, вале дар ҳама ҷо ӯ парпеч аст. Ба кӯдак озодӣ дихед, на ягон қоида, на ягон одат, чунки одат ин худ зӯроварӣ аст.

Тавсияи дуюме, ки Ж.Ж. Руссо дар ин марҳилаи рушди кӯдак ба тарбиятгарон муфид мешуморад, ин таваҷҷуҳи хоса додан ба тарбияи ҷисмонӣ мебошад. Яъне, бо таъкиди морифпарвар: «Агар шумо хоҳед, ки зеҳни шогирди худро тарбия кунед, мустақиман ҷисми ӯро машқ дихед, ӯро саломат ва боқувват нигоҳ доред, то он доно ва хирадманд шавад; бигзор ӯ кор кунад, амал кунад, давад, ҷаҳад, доимо дар ҳаракат бошад; бигзор ӯ ҷисман инсон шавад ва дар вақти кӯтоҳ тавонад ба инсони аз ҷиҳати ақлонӣ инкишофёфта табдил ёбад».²

Ё ба шакли дигар ҳангоми тарбияи бадан вобаста ба мавсимҳои сол ҷиҳати ба беморӣ гирифткор нашудан ва нерӯманд шудани кӯдак, ӯро ба муҳит бояд мутобиқ кард. Барои правариши бадани ӯ ичрои бозиҳои

¹ J.-J. Rousseau. Emile ou de l'éducation. Livres I et II, 1762 édité par les Bourlapapey. – Р. 9; Руссо Ж.Ж. Эмиль//Ж.Ж.Руссо. Педагогические сочинения... - С. 24.

² Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения... - С. 127.

варзишии шино кардан, давидан, ҷаҳиданро бояд ба роҳ монд. Дар баробари ин, нерӯҳои ҳисси панҷгонаи кӯдакро, ки ичрои ин бозиҳоро роҳнамоӣ мекунанд, бояд ташаккул дод. Зоро ичрои нодурусти бозиҳо, аз меъёр зиёд бардоштани вазн, амалҳои ноҷо ба саломатии кӯдакон зарар меоваранд. Инчунин, бехабарӣ аз он ҷизе, ки дар атроф мавҷуд аст, ноогоҳӣ аз ашёву ҳодисаҳои рӯйдода бачаро ба тарсу биму, ҳарос гирифтор менамояд. Аз ин рӯ, бача бояд ба моҳияти ҳар як ашёи дучоршудааш сарфаҳм равад, моҳияти ҳодисаҳоро пай барад, то аз ҳар гуна садо натарсад. Бинобар ин, барои бартараф кардани ин ҳолат ба роҳ мондани ичрои бозиҳои шабона, ки яке аз омилҳои асосии аз тарсу бим раҳо кардани кӯдакон мебошанд, аҳамиятнок мебошанд.¹

Аз ин таъкидҳо бармеояд, ки то дусолагии тифл нисбат ба тарбияи ахлоқию фикрӣ ва меҳнатӣ нақши тарбияи ҷисмонӣ муғид аст. Зоро кӯдаке, ки ҷисман солим ва бетарс бузург мешавад, минбаъд дар ӯ қобилияти даркунӣ, фикронӣ ва мустақилияти маънавӣ дуруст ташаккул мейбад.

Жан Жак Руссо раванди ташаккули саломатии инсонро ҳамчун механизми ташкили ҳаёти солим ҳисобида, бо нишон додани робитаи байни саломатӣ ва ҳолати ахлоқии инсон қайд мекунад, ки «асори бузурги тарбия дар тавонистани гузоштани кор, ки бояд машқҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ ҳамеша барои фароғати ҳамдигар хизмат кунанд, нуҳуфтааст».² Дар чунин ҳолат инсон ва ҷомеа ҷисман ва ахлоқан солим мешаванд.

Марҳилаи дуюм, аз дусолагӣ то дувоздаҳсолагии тифлро дар бар мегирад. Маорифпарвар бадеҳатан ин марҳиларо «ҳоби ақл» меномад. Тасаввур мекунад, ки дар ин марҳила ҳоло кӯдак қобилияти тафаккур надорад. Бинобар ин, тавсия медиҳад, ки дар ин марҳила ҳисси берунаи кӯдакро инкишоф бояд дод. Дар ин синну сол кӯдак худро ҳамчун

¹ Руссо, Жан Жак. Эмил ва ё дар бораи тарбият/ Бо қӯшиши профессор Ирина Каримова; таҳия ва таҳқиқи профессор Сулаймонӣ С. - Душанбе: Ирфон, 2012.- 315 с. – С. 109-117.

² Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 236.

шахсият дарк мекунад, ў аз лиҳози чисмонӣ қавӣ аст. Нисбатан мустақил ва дар ҳолати дарки маърифати олами ўро иҳотакарда мебошад. Хуб мешавад, ки ба қӯдак дар ин марҳила мутолиаи китобро тавсия надиҳанд, зоро ў таҳти таъсири ақидаи шахси дигар бузург мешавад. Ин ҷо муҳим он аст, ки қӯдак тавонад мунтазам маълумоти бештарро тавассути мушоҳида аз табиат ва аз таҷрибаи шахсии худ ба даст оварад. Ба назари Ж.Ж. Руссо, «То саршавии давраи ақлонӣ, қӯдак идеяҳоро не, балки образи онҳоро мефаҳмад, аммо байни онҳо чунин фарқият аст, ки образҳо моҳиятанд аз тасвири воқеии ҳиссан фаҳмида шудани предметҳо маъзул мебошанд».¹

Яъне, ба қӯдак пеш аз ҳама дарси ҷуръатро бояд омӯзонд, то ў ба дард ва ранҷ таҳаммул қунад. Қӯдаке, ки аз дарси ҷуръат ва нотарсӣ сабақ намегирад, қайд мекунад Ж.Ж. Руссо, «...вақте бузург шуд, дар баробари мусибатҳо дармонда хоҳад монд, на ҷуръат хоҳад дошт ва на таҷриба ва аввалин неше, ки ба дasti ў бихӯрад, худро мурда хоҳад пиндошт ва аввалин қатраи хуни худро, ки бубинад бехуш шавад».²

Чи қадар қӯдак бо ҷуръат бузург шавад ва бадани ў нерӯманд гардад, ҳамон қадар қудрат пайдо мекунад, ки ба қӯмаки дигарон муҳтоҷ нагардад. Аз ин рӯ, файласуф ин марҳиларо оғози зиндагии воқеии афрод меҳисобад. Чунки дар ин марҳила тифл пай ба вучуди худ мебарад. Ҳофизааш ба ў мефаҳмонад, ки тамоми ҳодисаҳое, ки дар лаҳзаҳои муҳталифи зиндагиаш сурат гирифтаанд сабабгорашон худи ўст. Дар ин марҳила ифрот дар саҳтирий ва ифрот дар саҳлангорий ҳар ду ба як андоза дар тарбияи тифл зааровар мебошанд.

Марҳилаи сеюм, аз 12 - солагӣ то 15-солагиро дар бар мегирад. Дар ин марҳила диққати асосӣ бояд ба ташакқули тарбияи фикрӣ ва меҳнатии наврас дода шавад. Ин, ба ақидаи Ж.Ж. Руссо, беҳтарин давра барои таълим аст, зоро марҳилаи ташакқули зеҳният мебошад. Зоро дар

¹ Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 114.

² Руссо, Жан Жак. Эмил ва ё дар бораи тарбият/ Бо қӯшиши профессор Ирина Каримова; таҳия ва таҳқиқи профессор Сулаймонӣ С. – С. 58.

ин марҳила дар тарбиягиранда қувваи зиёдатӣ ба вучуд меояд, ки ӯро барои азбар кардани дониш ҳидоят менамояд. Аммо чизҳоеро, ки ба ӯ меомӯзонем, бояд интихоб кунем ва на бояд ҳар чӣ, ки ҳаст ба ӯ таълим дод. Ба ӯ он чиро, ки муфид аст, бояд омӯзонид. Коғист, ки шумо ашёро дар мавқеи муносиб ба ӯ нишон бидиҳед. Баъд, вақте ки мебинед ҳисси кунҷковии ӯ хуб барангехта шудааст, чанд саволи муҳтасар аз ӯ биқунед, то роҳи ҳалли масъаларо ба даст биёваред. Дар ин замина маорифпарвар пешниҳод мекунад, ки мураббӣ ва ё омӯзгор бояд мазмун ва методикаи таълимро дар асоси худфаъолиятӣ ва фаъолнокии қӯдакон мувоғиқ кунонад. «Бигзор ӯ донад, на ба хотири он ки шумо гуфтед, балки ба хотири он ки ӯ худ фаҳмад, бигзор илмро аз ёд накунад, балки дар бораи он фикр намояд. Агар қадом вақте шумо дар фаҳми ӯ андешаи обурӯро иваз намоед, ӯ дигар фикр намекунад, ӯ ба бозичаи андешаи дигарон табдил меёбад».¹

Ж.Ж. Руссо барномаи таълимӣ ва низоми синфӣ-дарсиро эътироф намекунад. Мутолиаи китобҳо ва дигар адабиётро ба қӯдак тавсия намедиҳад, аммо таваҷҷуҳи асосӣ ба омӯзиши он илмҳо, аз ҷумла биология, химия, география ва дигар илмҳои табии медиҳад, ки завқи қӯдакро ба табиат бедор мекунанд. Қӯдак бояд донишро аз география ба даст оварда, бо муҳити ихотакардаи ҳамон маҳал, ки ӯ зиндагӣ мекунад шинос шавад; астрономияро омӯхта ситораҳо, осмон, баромад ва нишасти офтобро мушоҳида кунад; физикаро азбар карда, ба таҷриба такя намояд.

Инчунин, Ж.Ж. Руссо қайд мекунад, ки дар ин марҳила ба ҷуз табиат, ҳамчунин, таъсири муҳити иҷтимоиро дар тарбияи қӯдак ба эътибор бояд гирифт. Дар ин синну сол қӯдак «худро бе муносибат бо дигарон тасаввур мекунад... Ӯ ҳеч чиз аз ҳеч кас талаб намекунад ва назди касе худро вазифадор намеҳисобад. Вай дар ҷомеаи инсонӣ танҳо аст ва танҳо ба худии худ таваҷҷуҳ медиҳад. Вай ҳуқуқ дорад, ки ба

¹ Руссо Ж.Ж. Эмиль//Ж.Ж.Руссо. Педагогические сочинения. В двух томах.– С. 189.

худии худ такя кунад, зеро дар ин син ба муваффакиятҳо ноил шавад. Ҷисми ў солим, аъзояш қаиш, фаҳмаш дуруст ва олудай таассуб нест, қалбаш озод...».¹

Ҳамзамон, тавсияи мутаффакир дар мавриди дар ин синну сол ба наврас омӯзонидани қасб, хусусан қасби дастӣ, ба сабаби он ки дастҳои ў низ аз мағз ақиб намонанд, дар ҳолатҳои мушкилоти рӯзгор аз ҳисоби ин қасб нони худро ба даст оварад, муҳим мебошад. Аммо маорифпарвар дар ин интихоби қасб байни писарон ва духтарон фарқият мегузорад. Қайд мекунад, ки шуғли пурзахмат ва ҳатто ҳатарнок ба мардон муносиб буда, шуғле, ки инсон бояд дар як ҷо бинишинад ва бадани ў сусту танбал шавад, ин навъ корҳоро бояд барои занҳо гузошт.² Яъне манзур ин аст, ки қасбҳои заҳматталаб ва сангин барои занҳо хос нест. Онҳоро бояд барои интихоби қасбҳое ҳидоят намуд, ки саҳтиро талаб надошта бошанд.

Ҳамин тавр, агар дар оғози ин марҳила наврас танҳо маҳсусотро дарк мекард, дар натиҷаи омӯхтан ва муқоисаи предметҳо ба қазоват кардан маҳорат пайдо мекунад. Аз ин нуқтаи назар, ба андешаи маорифпарвар, тарзи фикр навъҳои гуногун дорад. Тарзи фикре, ки мағоҳими худро бар асоси равобити воқеӣ бино ниҳода бошад. Ин тарзи фикрронии аниқ ва равшан аст. Дигар, тарзи фикре, ки ба равобити зоҳирӣ иктифо кунад ва он фикри сатҳӣ аст. Он қасе, ки робитаро ба он тавр, ки ҳаст мебинад, тарзи фикри саҳех дорад. Он қасе, ки он робитаро бад мефаҳмад, тарзи фикри ғалат дорад. Он қасе, ки робитаи хаёлӣ ихтироъ мекунад, ки ҳақиқат дорад, на зоҳир девона аст. Он қасе, ки ба ҳеч ваҷҳ робитаро бо ҳам намесанҷад, аҳмақ аст. Ҳар қадар афрод бештар истеъдоди муқоисаи мағҳумҳо ва қашфи робитаро дошта бошанд, тарзи фикрашон саҳехтар аст.³

¹ Руссо Ж.Ж. Эмиль//Ж.Ж.Руссо. Педагогические сочинения. В двух томах. – С. 243-244.

² Руссо, Жан Жак. Эмил ва ё дар бораи тарбият/ Бо қӯшиши профессор Ирина Каримова; таҳия ва таҳқиқи профессор Сулаймонӣ С. – С. 166.

³ Ҳамин асар.... С. 170.

Дар ин марҳилаи рушд ба наврас тавсия надодани мутолиаи китоб ва адабиёти гуногун, аз назари Ж.Ж. Руссо, чандон қобили қабул нест. Зоро мутолиаи китобҳо ва адабиёти муҳталиф ҷаҳонбинии наврасро васеъ менамоянд, нутқи ӯро инкишоф дода, барои арзёбӣ кардани фикри мустақил мусоидат меқунанд. Ҳарчанд ҳангоми омӯзиши илмҳои табии оид ба гуногунрангии муҳит, низоми коинот маълумоти зарурӣ мегирад, вале барои баён кардани маълумоти гирифтаи худ ба ӯ захираи маънавӣ лозим аст, ки онро маҳз тавассути мутолиаи адабиёти гуногун метавон ба даст овард.

Марҳилаи ҷаҳорум, аз 15-солагӣ то давраи камолотро дар бар мегирад. Ин марҳиларо Ж.Ж. Руссо «давраи сабр ва кӯшиш» меномад. Маҳз дар ин вақт инсон мубталои эҳсос, таассуроти рӯҳӣ, нооромӣ мегардад. Ин давраи тарбия марҳилаи гузариш аз қӯдакӣ ба камолот аст. Бинобар ин, дар ин давра бояд ба тарбияи ахлоқии ҷавонон аҳамият дод. Ж.Ж. Руссо қайд меқунад, ки ҷомеаи муосири ӯ аморалӣ (берун аз ахлоқ будани рафткор) ва боихтилоф мебошад. Дар ҷунун шароит ҳифз кардани аслияти воқеӣ, бегуноҳии қӯдак мушкил аст. Аз ин хотир, барои расидан ба ин ҳадаф ӯ се вазифаи асосии тарбияи ахлоқиро пешниҳод меқунад: коркарди эҳсоси некӣ, муҳокимаҳои нек ва озодии нек.¹ Воситаҳои тарбия, аз назари Ж.Ж. Руссо, на барои насиҳат кардан ва бевосита барои иртибот доштан бо мусибатҳои инсон ва нохушнудии ӯ хизмат меқунанд.

Маорифпарвар марҳилаҳои рушди қӯдакро шарҳу тавзех дода, дар тафовут аз дигар мутафаккирон анҷоми онро на 20-солагӣ, балки 25-солагӣ муайян меқунад ва ин марҳиларо ӯ «давраи хушбаҳтӣ» меномад.

Муҳаққиқи рус Н.Б. Мелник даврабандиҳои рушди қӯдакро аз ҷониби Ж.Ж. Руссо мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд меқунад, ки: «Ҳамин тавр, мо мебинем, ки Ж.Ж. Руссо образи қӯдак-талаба-тарбиятгарро бо ду шакл тавсиф менамояд: табии ва иҷтимоӣ. Аз ин

---

¹ Руссо Ж.Ж. Указ. раб.. - С. 247.

нуқтай назар, тавсифи ичтимоӣ натиҷаи тасвири табиӣ аст. Дар ҳамаи марҳилаҳои ҳаёт, аз як тараф, ҳусусиятҳои табиӣ ба инкишофи ичтимоии кӯдак, аз тарафи дигар, ба кам шудани хатарҳои муайян, мусоидат менамоянд».¹

Умуман, масъалаи оила ва вазифаҳои он, омодагӣ ба никоҳ ва ҳифзи оила, тамоюлгирии тарбияи духтарон ва писарон дар оила, фарқиятҳо дар тарбияи ичтимоӣ ва ҷинсии кӯдакон мавзӯъҳои меҳварии рисолаҳои маорифпарвар «Эмил ё оид ба тарбия» ва «Юлия ё Элоизаи Нав» ба ҳисоб мераванд.

Ж.Ж. Руссо ақидаҳои худро дар бораи тарбия аз масъалаи ташкили оила оғоз карда, тасдиқ мекунад, ки ягон кас не, балки танҳо табиат қодир аст, ки зану мард инфиродӣ яқдигарро интихоб кунанд. Кори ояндаи марду зан - интихоб кардани ҳамдигар... Ин ҳуқуқи табиат аст, ки онро ҳеч кас манъ карда наметавонад. Бузургсолон, дар симои волидайн ва мураббӣ метавонанд танҳо барои бо ҳамдигар шинос шудани писару духтар кӯмак намоянд. Инчунин, маорифпарвар ба инобат гирифтани синну соли ҷавононро барои бастани никоҳ хеле муҳим мешуморад. Оилае, ки дар синни ба балоғат расидан бунёд мешавад, устувор мегардад. Ин ҳақиқатро ӯ қӯшиш мекунад дар Эмил фаҳмонад. «София ҳанӯз ту ҳаждаҳсола нестӣ; ту навакак ба 22-солагӣ расидӣ; ин синни изҳор кардани ишқ аст, на бастани никоҳ. Хуб падар ва хуб модар! Оҳ, агар ҳоҳед, ки кӯдаконро бо маҳорат тарбия кунед, сабр намоед, то ҳадди ниҳоӣ, то вақте ки худатон ба бачагӣ хотима дихед».²

Ҳамзамон, Ж.Ж. Руссо дар рисолаҳои мазкур таваҷҷуҳи хоса ба сифатҳои ҳамсарони оянда медиҳад. Бахусус, нисбати зан қайд мекунад, ки зан бояд безебу бадаҳлоқ набошад, зоро аз хуб нигоҳ доштани ҷисми ӯ қаду бости кӯдакон вобастагӣ дорад. Ба ҷуз ин, зан бояд боҳаё бошад. Қонуни табиӣ барои занҳо ин қӯшидан барои шаъну шараф не, балки

¹ Мельник Н.Б. Антропологические взгляды Ж.Ж.Руссо: истоки и прикладное значение. - Екатеринбург, 2008.

² Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. - С.551.

ифтихор кардан аз фарзандон ва шавҳар мебошад. Одоби занҳо аз табиат вобастагӣ дорад. Зан бояд содиқа ва фозила бошад. Аз ҳама сифати муҳими занҳо ҳалимӣ, фурӯтаниӣ, бе шиква пӯшида нигоҳ доштани гуноҳи шавҳар мебошад. На барои шавҳар балки барои худ вай бояд содиқ бошад. «Шаттоҳӣ, ҷангарағӣ ва матонати зан танҳо бадбахтӣ ва амалҳои ношиистаи шавҳарро кам меқунанд» - менависад Ж.Ж. Руссо.¹

Бо вуҷуди эътироф кардани мақоми зан ва нишон додани сифатҳои ӯ маорифпарвар нақши асосиро дар оила ба дӯши мард voguzor меқунад. Ҷӣ қадар вазъи шавҳар дар ҷомеа баланд ва мустаҳкам бошад, ҳамон қадар тасаввурот оид ба оила хуб аст, яъне мақоми оила боло гузошта мешавад. Масалан, Ж.Ж. Руссо менависад: «Чи тавре ки оила бо ҷомеа тавассути роҳбари он робита барқарор меқунад, рутбаи ин роҳбар вазъи оиларо пурра ба танзим медарорад».²

Ҳамзамон, маорифпарвар тамоюлҳои тарбия ва инкишофи писаронро, ки шавҳарҳои оянда мешаванд, асоснок карда, ба уҳдаи падар, сарвари оила voguzor меқунад. Ӯ таваллуди кӯдаконро лаҳзаи хушбахтии оила меҳисобад. Масалан, «Давуғечи кӯдакон падару модарро нисбат ба ҳамдигар азиз мегардонад ва кӯдакон байни онҳо муносибати зану шавҳариро мустаҳкам менамоянд».³

Таваллуди кӯдак дар оила миёни волидайн, асосан, мардро масъул меқунад, ки ҷиддӣ уҳдадориҳои муқаддаси худро, ки табиат ба дӯши ӯ гузоштааст, ичро намояд. Ҳарчанд мутафаккирони аврупой масъалаи иштироки падарро дар тарбияи кӯдак ҷандон муҳим намеҳисобанд, вале дар таълимоти маорифпарвар нақши боризи худро дорад. Масалан, хуб нест, ки падар миёни кӯдакони худ тафриқа гузошта, нисбат ба яке таваҷҷуҳӣ бештар ва ба дигаре камтар диҳад. Дар ин самт барои падар бояд интихоб вуҷуд надошта бошад. Вай набояд дар оила ба нафаре

¹ Руссо Ж.Ж. Указ. раб...- С 449.

² Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 449.

³ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. – С.36.

афзалият диҳад, ки Ҳудо ба ӯ ато кардааст, ҳамаи қӯдакон баробаранд. Ба ҳамаи онҳо якзайл муносибат ва меҳрубонӣ намояд».¹ Ё ба ин мазмун таъкид дорад «Касе наметавонад уҳдадориҳои падарро ичро намояд, ӯ ҳуқуқи падарӣ надорад».²

Вазифаи аввалиндарача ва муҳими тарбияи оилавӣ, аз назари Ж.Ж. Руссо, ин дар қӯдакон бедор кардани муҳаббат ба Ватан ва ҳисси шаҳрвандии онҳо мебошад. Ҳуди Ж.Ж. Руссо низ, бо вучуди он ки дар ватанаш таъқибу таҳдид медид, вале ватанашро сидқан дӯст медошт. Аз ҷумла дар асари худ «Қарордоди иҷтимоӣ» менависад: «Хушбахтона, вақте ман дар бораи ҳукumatҳо мулоҳиза мекунам, ҳамеша дар тадқиқоти худ омилҳои наверо барои дӯст доштани кишвари худ пайдо менамоям!»³

Нисбат ба тарбияи динӣ Ж.Ж. Руссо изҳори назар карда, аз ҷумла қайд мекунад, ки то синну соли муайян ба қӯдак оид ба дин сухан гуфтан зарурат надорад. Ӯ зикр мекунад, ки «Қӯдак оид ба тартиби ҷойгир шудани коинот фикр карда, дар бораи оғаридгори он ба андеша меояд».⁴ Ӯ мекӯшад таваҷҷӯҳ ба он диҳад, ки низоми муосири тарбияи оилавӣ ба ин масъала сару кор надорад ва дар қӯдакон такаббур, муҳаббат ба ҷоҳу ҷалол, нафрат ба камбизоатӣ ва меҳнатро тарбия мекунад.

Дар концепсияи тарбияи табиии Ж.Ж. Руссо ҳамчунин оид ба ҳусусиятириҳо ва фарқияти байни тарбияи писарон ва духтарон аҳамияти хоса дода шудааст. Фарқияти аввал аз бозиҳои иҷтимоии қӯдакон оғоз мешавад. Дар оила бояд ба таври гуногун машғулиятҳо ва бозиҳоро барои духтарон ва писарон ташкил намоянд. Маорифпарвар менависад, ки «Писарон ҳаракат ва ғалоғуларо ҷустуҷӯ мекунанд. Ба онҳо нақора ё худ табл, ғирғирак, қисми мутаҳаррики чиз (равонак) даркор аст, духтарон бештар ба ҷизҳое, ки ба ороиш додан эҳтиёҷ

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. - С. 46.

² Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 40.

³ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – Р. 8.

⁴ Руссо Ж.Ж. Указ. раб...- 294.

доранд, ба мисли оина, чизи зеби хона, куроқ ва хусусан ба лухтак» таваҷҷуҳ медиҳанд.¹

Дуюм, бозии духтарон, ки ба корҳои хочагӣ марбут мебошанд оромона сурат мегирад. Бар замми ин, маорифпарвар тавсия медиҳад, ки ба духтарон корҳои хона, корҳои дастӣ, машқ бо асбобҳои мусиқиро омӯзонидан зарур аст. Волидайне, ки дар оила писаронро тарбия мекунанд, бояд дигар нақшро бозанд. Бозии бачагон, серҳаркатиро талаб мекунад. Бинобар ин, бояд дар фазои кушод сурат гирад. Зоро он шавқу рағбати ояндаи онҳоро муайян менамояд. Ба инобат гирифтани ин гуна хусусиятҳо дар тарбияи писарону духтарон дар таълимоти мутафаккирони аврупой ба ҷуз Ж.Ж. Руссо зикр карда нашудааст. Маорифпарвар аз зумраи он мутафаккироне аст, ки маҳз ба эътибор гирифтани ин хусусиятгирӣҳоро дар тарбияи фарзандон муҳим мешуморад. Чи тавре муҳаққики рус О.И. Герасимов қайд мекунад, Ж.Ж. Руссо аввалин файласуфе аст, ки кӯшиш кард то робитаи биологӣ, чинсӣ ва ҳолати иҷтимоии мард ва занро барқарор карда, ба пайдоиши назарияи гендерӣ асос гузорад.²

Яъне, Жан Жак Руссо дар тафовут аз муосирони худ фарқияти тарбияи ҷинсиро дар оила муҳим шуморида, дар ин маврид менависад, ки тарбияи духтарон бояд ба уҳдаи модар гузошта шавад. Духтарон бояд корҳои муносиби худро ичро кунанд. Дар онҳо хосиятҳои мардонаро набояд инкишоф дод, зоро ба онҳо зиён меоваранд.³ Аммо ин маънои онро надорад, ки духтаронро дар рӯҳияи ҷаҳолат тарбия намуд, ҳадаф ин аст, ки ба онҳо фарҳангӣ хонадорӣ ва иҷрои корҳои хочагиро таълим бояд дод.

Умуман, хулосаи Ж.Ж. Руссо дар бобати ин масъала аз он иборат аст, ки қадимтарин иҷтимоот ва танҳо иҷтимое, ки табии мебошад хонавода аст, вале дар ин иҷтимоъ ҳама фарзандон, то вақте даври падар

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т.- С.445.

² Герасимова О.И. Указ.раб... С. 17.

³ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. – С. 453.

чамъанд, ки барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале, ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад, риштаи табиӣ пора мешавад. Падар худро аз мусоидати фарзандон маъоф мешуморад, фарзандон худро аз итоати падар бениёз медонанд ва ҳама дар истиқлол зиндагӣ мекунанд. Агар боз ҳам ба иттиҳоди худ идома диҳанд ва бо яқдигар зиндагӣ қунанд, аз рӯйи ихтиёր аст, на иҷбор. Бинобар ин, метавон хулоса кард, ки ба қавли маорифпарвар давом ва бақои хонавода натиҷаи ризоияти афрод ва як амри қарордодӣ аст, на табиӣ.

Ин ҳисси озодихоҳӣ, ки дар ҳама кас вучуд дорад натиҷаи фитрат ва табиати башар аст. Воқеан, аввалин қонуне, ки инсон пайравӣ мекунад, қонуни хифзи худ ва аввалин фикре, ки ба хотири ӯ мерасад, фикри мувозибат аз хештан аст. Аз ин рӯ, вақте одамизод ба синни балоғат мерасад, чун танҳо худаш метавонад қазоват қунад чӣ васоиле барои хифзи ӯ лозим аст, дигар ба соҳибииҳтиёර ва арбобе эҳтиёҷ надорад.

Таърихнависи голландӣ Гrotсий, ки дар замони салтанати Луи Сездаҳум, подшоҳи Фаронса, ки дар Париж зиндагӣ мекард китобе бо унвони «Ҳақи ҷанг ва сулҳ» (соли 1625) навишт, дар он зикр мекунад, ки қудрати руассо фақат барои осоиши зердастон эҷод шудааст. Барои исботи назарияи худ вазъияти гуломонро шоҳид меоварад ва нишон медиҳад, ки бандагон барои роҳати арбобон ҳастанд, на арбобон барои роҳати бандагон. Ин шахс маъмулан дар истиidlолоти худ исботи ҳақи вазъияти мавҷударо шоҳид меоварад, дар сурате ки мафосиди як иҷтимоъ ҳеч ҳақе набуда, фақат ношӣ аз таҷовуз ва тааддии афрод ва табақоти он ҷомеа аст. Мумкин аст, равишҳои истиidlолӣ ёфт шавад, ки беҳтар ва зудтар ба натиҷа бирасад, вале ҳеч қадом монанди равиши Гrotсий ба нафъи мустабидин ва ситамгорон наҳоҳад буд.¹

---

¹ Гуго Гроций и его трактат «О праве войны и мира». <http://www.kursach.com/biblio/0001002/002.htm> (03.08.2022).

Аз мутолиаи афкори Гротсий дуруст наметавон фаҳмид, ки оё навъи башар мутааллиқ ба сад нафар одамизод аст ё он сад нафар мутааллиқ ба навъи башар ҳастанд? Томас Гоббс низ ба ҳамин монанд назария дорад. Ба гуфтаи ин ду нафар донишманд, навъи башар аз галаҳои ҷаңд ташкил шуда, ҳар як барои худ раисе доранд, ки фаъолияти онҳоро ба танзим дароварда, назорат меқунад.

Ниҳоят, ақидаҳои педагогии Ж.Ж. Руссо дар заминай консепсияи тарбияи табиӣ аҳамияти таърихӣ доранд ва пешқадам буда, таъсири бузург дар рушди ақидаҳои педагогии донишмандони марҳилаҳои баъдина гузоштаанд. Аз ҷумла андешаҳои ӯ дар мавриди ба қӯдакон меҳрубонӣ кардан, ҳусусиятҳои синнусолӣ ва инфириодии онҳоро бодикӯат омӯхтан, талаботи моддию маънавиашонро қонеъ гардондан, ба духтарон ҷиҳати маълумотнок шудан монеа пеш нагузоштан, барои шинос шудан ба асрори табиат омӯзиши илмҳои табиатшиносиро дуруст ба роҳ мондан, онҳоро ба мустақилона фикр кардан равона кард ва ғайра аз қоидаҳои муҳими рушди низоми таҳсилот ба ҳисоб мераванд.

Тавсияҳои маорифпарвар дар бораи ба раванди таълимуму тарбия ҳарактери воқеӣ додан, онро бо дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоӣ мутобиқ намудан, дар раванди таълимуму тарбия ба худфаъолияти ва фаъолнокии қӯдакон эътибори ҷиддӣ додан, омода кардани онҳо ба фаъолияти меҳнатӣ ва ғайра имрӯз низ муҳимиҳои худро аз даст надода, истифодаи онҳо аз аҳамият ҳолӣ намебошанд.

Масъалаи оила, риояи одоби никоҳ ва нишон додани вазифаҳои волидайн дар низоми назарияи тарбияи Аҳмади Дониш дар тафовут аз консепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо тибқи риояи суннатҳои фарҳанги исломӣ ва оmezish додани онҳо бо арзишҳои умунибашарӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Ба андешаи Аҳмади Дониш, ҳадафи асосии бунёди оила ин натанҳо қонеъ кардани талаботи биологӣ, балки тавлиди насл, боқӣ гузоштани авлод ва пайдо кардани ҷойгоҳи муайян дар ҷомеа мебошад. Зоро тавассути тавлиди насл шумораи аҳолӣ зиёд гашта, бани навъ боқӣ мемонад. Ободии мулк ва

муваффақ шудан ба ҳама гуна пешрафтҳо маҳз аз бақои бани навъ (инсон) вобастагӣ дорад. Дар баробари ин, маорифпарвар қайд менамояд, ки «савоби касе, ки саъӣ кунад, то банда биофарад бузург аст. Яъне, ҳаққи падар аз он лиҳоз бузург аст, ки ў фарзанд меофарад, вале ҳаққи устод бузургтар аз ў мебошад, ки ў ин фарзандро ба роҳи дину омӯзиш ҳидоят мекунад».¹

Дар иртибот бо ин гуфта маорифпарвар фоида ва фазилати никоҳро ба таври зайл тавзех медиҳад: «...таваллуди фарзанд ва афзоиши нуфузи аҳолӣ, идома додани авлод, нигоҳ доштани чашм аз назару дил аз васваса, талаботи шаҳвониро қонеъ кардан ё худ танро осоиш додан мебошад.²

Дар назарияи тарбияи Аҳмади Доңиш, пеш аз ҳама, муҳаббат ва эҳтироми зану шавҳар нисбат ба ҳамдигар, сабру таҳаммул, яқдигарфаҳмӣ омилҳои асосии устуворӣ ва пойдории оила ба ҳисоб мераванд. Даҳолати хешу пайвандони зан ва ё мард дар корҳои хонаводагӣ, эҳтиром накардани яқдигар сабабҳои ба бенизомӣ дучор гардидан, вайрон гаштани муносибатҳо, ба вуҷуд омадани нофаҳмиҳо ва дар ҳадди ниҳоӣ барҳам хӯрдани оила мегардад. Ҳусусан, мутафаккир дар фасли «Дар таҳқики одоби никоҳ ва ваҷҳи хусумати модаршӯ ва шароити тазаввуч»-и асари «Наводир-ул-вақоеъ» мавзӯи мазкурро ҳаматарафа мавриди таҳлил қарор дода, нисбати даҳолат кардани хешу пайвандон ба корҳои хонаводагӣ, ки ҳамеша ба носолимӣ ва ҳалал ворид кардан ба муносибатҳои оилавӣ меорад, мисолҳо оварда, барои ҳаллу фасли онҳо пешниҳодҳои муфид манзур медорад.

Масалан, маорифпарвар оид ба нақши модарзан ва модаршӯ дар танзим ва пайдо шудани мушкилоти хонаводагӣ ибрози назар карда, қайд мекунад, ки нақши модарзан ва модаршӯ, даҳолати онҳо ба муносибатҳои оилавии фарзандон аз омилҳои аввалини носолим гардидани оила ва барҳам хӯрдани он ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла,

¹ Аҳмади Доңиш. Наводир-ул-вақоеъ. Кит.1. – Душанбе, 1988. – С.230-231.

² Аҳмади Доңиш. Наводир-ул-вақоеъ.- С.231.

модарзан аз соли аввали оиладории духтар пайваста аз шавҳар талаб кардани молу сарват, либос, зару зевар, физову анвоъи гуногуни нуқл ва гайраро, ки ҳирсу ҷоҳталабиро дар тинати духтараш парвариш дода, сабру қанонатро аз даст медиҳад, пешниҳод мекунад.

Ҳирсу ҷоҳталабии зан бошад, ба он меоварад, ки ў нисбат ба шавҳар муносибаташро тағиیر дода, аз ў мудом талаби зару зевар, либосу палос карда, ба корҳои хонаводагӣ бетаваҷҷӯҳӣ зоҳир намояд. Дар натиҷа, оила носолим гашта, мард дар танзими муносибатҳои оилавӣ ба мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Аз чунин сурат гирифтани вазъи рӯзгор, тибқи назари Аҳмади Дониш, мард аз зан мепурасад, ки «охир ин ашёи хона кучо шуд ва он палоси рангин кучо рафт ва он ҳулию зевар, ки дар гӯшу гардан доштӣ, чӣ шуд ва он қумоши латиф, ки дар бар доштӣ, чӣ кардӣ? Ва чӣ шуд, ки ин хона имрӯз ба ранги хонаи мусибатзада сиёҳ ва пур аз дуд аст ва рангу рӯи ту ҷаро зарду кабуд ва сабаб чӣ, ки имрӯз бӯи таоме ба машоми иштиҳо намеояд?».¹

Зан, ки бо таъсири маслиҳатҳои модар ҳарису ҷоҳталаб гашта, хислати айёриро омӯхтааст, назди шавҳар худро бечораҳолу озурда вонамуд намуда, бо қашидани оҳи сарде мегӯяд: «Палоси рангин аз бародарам буд ва ҳулию зевар аз ҳоҳарам ва он қумош аз модарам, ки ҳар қадом бозҳости орият карданд ва гуфтанд: «Ту шавҳар дорӣ, набояд, ки хона ба кироя ороӣ. Собуну оҳак набувад, ки ман худро шустушӯ дихам ва на орду равған ва ҳима, ки барои ту ҷизе омода гардонам, лоҷарам мо низ ҳама гурусна нишастаем, то ту оӣ ва чӣ фармой?!».²

Ё худ модар ба фарзанд таъкид ба таъкид мегӯяд, ки «ман туро ба ин умед бузург кардаам, ки ба гуфти зан дароӣ ва маро ба сари косаю навола манъ фармой ва маро зердасти зан кунӣ ва ба даста нон дихӣ ва дар ҳар кӯю манзил модарон бар сари хони фарзандон соҳибиҳтиёранд ва занону ходимони эшон чокарону мутеон!» ва ё баръакси ҳол менависад: «Ман пир шудам ва аз кор монда ва дар амри саранҷоми

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1. – Душанбе, 1988. – С. 232.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1. - С. 233.

кори хона касе ба ҳоли ман намепардозад ва нигоҳ намекунад ва ҳама баҳузур хоб мекунанд. Ва ман аз пагоҳ то бегоҳ медаваму метапам».¹

Аҳмади Дониш дар ин маврид зикр мекунад, ки агар мард ба суханҳои модар гӯш кунад, шӯру ғавғои зан баланд мегардад ва шавҳарро бо суханҳои «Ман бо модарат нанишинам ва ӯро аз ман чудо кун ва ҳавлию нафақаи алоҳида барои ӯ тартиб дор. Ва чун аз модари худ метарсидӣ, чаро зан кардӣ!»² мушаввашхотир ва озурда мегардонад. Воқеан, чунин ба роҳ мондани муносибати модарзан ва модаршӯ дар муносибатҳои оилавии фарзандон мардро пайваста дар хичолат монда, ба устувории оила монеа пеш меорад.

Дигар паҳлуи ақидаҳои маорифпарварро дар боби оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ муайян кардани вазифа ва уҳдадориҳои мард дар хонавода ташкил медиҳад. Аҳмади Дониш тавсия медиҳад, ки мард вазифадор аст, ки бо зан бо лутфу меҳрубонӣ муомила кунад, эҳтиёҷоти зан, хонаводаро бо ашёи зарурии рӯзгор таъмин намояд, вале аз зан ҷиҳати таъмини хонавода, тиҷорат ва ё иҷрои корҳои дигари шахсӣ молу сарват талаб нанамояд, ки оқибат ӯро хору залил мекунад. Бинобар ин, мард пеш аз издивоҷ бояд соҳиби касб, молу сарват, хонаву ҷой гашта, баъдан, ба интихоби зан ва бунёди оила тасмим гирад. Дар чунин ҳолат оилаи ӯ устувор монда, зиндагиаш осудаҳолона мегузарад.

Аммо вобаста ба мушоҳидаҳо аз таҷрибаи рӯзгор маорифпарвар қайд мекунад, ки дар ҷомеаи феодалии шарқӣ ҳадафи мардон дар амри издивоҷ ва бунёди оила аз ҳамдигар тафовут дошт. Баъзе барои айшу дилхушӣ ва шаҳватронӣ, бархе барои молбахшӣ ҷиҳати фарзанд, ҷамъе ҷиҳати сиёсати дин ва барҳеи дигар барои такафгулу тимори хона зан интихоб мекарданд. Аз ин рӯ, тавсия медиҳад, ки марди солех, ба хотири он ки рӯзгораш хуш гузарад, зиндагии осударо ороста намояд, зери таҳқири маломатҳои зан қарор нагирад, пеш аз бунёди оила бояд се шартро риоя намояд:

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1. - С. 245-245.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1. - С. 245.

1. Соҳибкасб ва дорои молу сарват бошад. Агар барои таъмини мушкилоти рӯзгор ба моли зан эҳтиёҷ пайдо кунад, мудом мутеи фармони ӯ мешавад.

2. Соҳиби манзил бошад. Агар манзили муайяне надошта бошаду дар хонаи зан зиндагӣ ихтиёр кунад мучиби маломати зан қарор гирифта, пайваста аз ӯ суханонеро мешунавад, ки «Ту кистӣ?! Гадои бе сару по ва бе манзилу ҷо, ки ба воситаи ман соҳиби хона ва фирош гаштӣ?! Ва ба қадом пояи эътибор тафаввуқ ба иқтидор мечӯй ва даъвии мардӣ мекунӣ!?!».

3. Сурати зоҳираш аз айб холӣ бувад. Агар маъюб бошад зани маъюб биталабад. Агар зани интихобкардааш ҷамила ва беайб бошад, боиси таҳқири зан қарор мегирад.¹

Ин се талаботи асосие, ки Аҳмади Дониш ба мард пеш аз бунёди оила тавсия медиҳад дар концепсияи тарбияи табиии Ж.Ж. Руссо ба эътибор гирифта нашудааст. Ин маълумотро бо ҷанд дадел метавон тасдиқ кард: дар хонаводай шарқӣ пеш аз издивоҷ таъмин будани мард бо манзил, қасб ва молу сарват муҳим аст; дар хонаводай мардумони аврупойӣ бошад, барои бунёди оила ин се омил ҷандон муҳим шуморида намешавад. Барои мардуми Шарқ оила унсури муқаддас аст ва маҳз тарбияву таълими ибтидоии қӯдак аз оила сарчашма мегирад. Бинобар ин, мард ва зан қӯшиш мекунанд, ки барои устувории оила якдигарфаҳмӣ ва эҳтироми якдигар қавӣ бошанд. Волидайн фарзандро, новобаста аз он ки соҳиби маълумот ва мустақилона ба фаъолияти меҳнатӣ машғул аст, зери назорати доимии худ қарор медиҳанд. Қӯшиш мекунанд, ки вобаста ба имкониятҳо ӯро бо манзил таъмин гардонанд. Дар оилаи ғарбӣ бошад, ба ин гуна корҳо ҷандон таваҷҷуҳ дода намешавад. Чун фарзанд ба синни балоғат мерасад ӯ, дар доираи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ амал мекунад. Интихоби ҳамсар, қасб, пайдо

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1.- С.247.

кардани чойи кор аз ҷониби ӯ мустақилона сурат мегирад. Таъсири волидайн ба фарзанд дар ин маврид ба назар намерасад ва гайра.

Маорифпарвар дар баробари риояи шартҳои мазкур ҳангоми бунёди оила, тавлиди насл ва мавқеъ пайдо кардан дар ҷомеа шартҳои дигареро, ки дар зер ба таври мушаххас зикр меқунем барои мард муҳим шуморидааст:

- 1) зан аз оилае интихоб кунад, ки аслу насаби шариф дошта бошад, ба ранчи хонадорӣ тааммул кунад, боҳаё бошад, эҳтироми шавҳарро азиз донад, хонаро тозаю озода ороста гардонад ва сирри онро ба берун набарорад;
- 2) бо муҳаббат зиндагӣ бунёд кунад, даҳолати хешу пайвандони худ ва оилаи занро дар ҳалли мушкилоти хонаводагӣ ақлонӣ таҳлилу ташхис карда, бо суханони беасосу айбҷӯёна ба солимии оила ҳалал ворид нанамояд;
- 3) зани интихобкарда дорою соҳибмулк набошад ва аз саҳтии рӯзгор таҷриба гирифта, бузург шуда бошад;
- 4) зан пештар аз балогат биталабад, ё дар ҳадди балогат расида, зоро занӣ ба балогат расида ва аз ин давра солҳое сипарӣ дошта, аз таҷрибаи заношӯӣ воқиф, ба мард забондарозӣ карда, шарму ҳаё, ифғату муҳаббатро нисбат ба шавҳар риоя намедорад;
- 5) зан уммӣ, бесавод бошад ва таламмузи ҳатту иншо накарда ва китоби «Лайлӣ ва Мачнун» нахонда, ки агар зан аз аҳли қалам бувад, ҳикояти ишқу муҳаббат меҳонад ва ашъори он забт меқунад ва ин мӯчиби тасаллут ва мубоҳот ва ифтихор бар мард мешавад, хоса, ки мард уммӣ бувад;
- 6) ҷамоли зоҳирӣ зан аз айб ҳолӣ бувад ва ихтиёри камоли ҷамол накунад, зоро бар мард фахр оварда, аъзами таваҷҷуҳи мардум мегардад.¹

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1.- С.247 – 252.

Инчунин, хукуқхое, ки маорифпарвар дар низоми муносибатҳои оилавӣ ба мард муайян мекунад, аз инҳо иборатанд:

- бо зан муносибати некбинона, лутфу меҳрубонӣ дошта бошад, яъне ҳандон ба хона дарояд ва ҳомӯш аз хона берун шавад;
- корҳои хонаводагиро бо мазоҳу бозӣ, қаҳру ғазаб мавриди иҷро қарор надиҳад;
- беасос нисбати зан гумони бад набарад;
- занро дар хона танҳо нагузорад ва ҳамроҳи ў ҳамеша ходимеро вобаста кунад;
- ба зан нафақаи некӯ чудо намояд ва он нафақа аз меҳнати ҳалоли ў бошад ва гайра.¹

Ҳамин тавр, аз оилае, ки ба ҳирсу тамаъ дода шуда, ҷоҳталабу мутакаббир бошад, мутафаккир интихоби занро барои мард тавсия намедиҳад. Зоро дар сурати аз чунин оила интихоб кардани зан, мард ҳамеша зери маломат ва суханҳои заҳрогини зан: фалона анбозу амсоли ман, ки дуни ман аст, зани вазир шуд, шояд ки ман ҷуфти амир бошам² ва гайра мубтало мегардад. Ин гуна назарҳоҳӣ нисбат ба мушаххас кардани мақоми зан дар таълимоти Ж.Ж. Руссо низ ба назар мерасад. Яъне, дар ин масъала байни андешаҳои онҳо монандӣ ба назар мерасад.

Нисбати масъалаи талоқ додан бошад, маорифпарвар таҳаммулро муҳим мешуморад, саросемагӣ ва беасос талоқ доданро ба мардон тавсия намедиҳад. Инчунин, ҳангоми талоқ додан ошкор кардани сирри зан ва айби ўро ба мардумон гуфтан ҷоиз намебинад.

Жан Жак Руссо ҳарчанд барои зан боҳаёй, муҳаббат ва эҳтиром доштанро нисбат ба шавҳар муҳим мешуморад, вале ба мисли Аҳмади Дониш вазифа ва уҳдадориҳои мардро дар раванди интихоби оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ дақиқ нишон намедиҳад. Тавсияҳои Аҳмади Дониш ва шартҳои гузоштаи ў ба ҷуз зан уммӣ, бесавод бошад, занро дар хона танҳо нагузорад ва ҳамроҳи ў ҳамеша ходимеро вобаста

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1.- С.254-257.

² Ҳамин асар. – С. 236-237.

кунад дигар пешниходхояш қобили дастгирī буда, истифодаашон ба манфиат ва пойдории оилаҳо мусоидат менамоянд.

Дигар масъалае, ки дар танзими муносибатҳои оилавӣ Аҳмади Дониш ба он таваҷҷуҳ зоҳир кардааст, ин мушаххас кардани ҳуқуқҳои зан дар хонавода мебошад. Аз назари маорифпарвар ҳуқуқҳои зан бар мард иборатанд аз:

- шавҳари худро эҳтиром кунад, бо ў муомилаи хуш дошта бошад ва назди хешу пайвандон обрӯи ўро риоя дорад;
- хонаву манзилро тозаву озода ороста дорад;
- бе иллат ва бе иҷозати мард аз хона берун наравад ва сирри хонаро ба кӯча набарорад;
- дар моли шавҳар хиёнатро раво набинад;
- эҳтироми меҳмондориро риоя кунад;
- ба молу сарвати шавҳар ва овардаи ў қаноат кунад ва ғайра.¹

Мушаххас кардани вазифа ва уҳдадориҳои фарзанд нисбат ба волидайн самти дигари фалсафаи амалии Аҳмади Дониш ба ҳисоб меравад. Оид ба ин мавзӯъ дар боби «Дар таҳқики ҳуқуқи абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо»-и асари «Наводир-ул-вақоеъ» маорифпарвар ҳуқуқҳои волидйиро дар тарбияи фарзанд ва ҳадди итоат накардани фарзандонро ба фармони онҳо нишон дода, қайд мекунад, ки назди фарзандон падару модар мавриди эҳсону шукранд, агар солеҳ бошанду ба фарзанд некӯй кунанд, акси ҳол ҳуқуқҳое, ки ба волидайн нисбати тарбияи фарзанд додаанд, аз онҳо маҳрум мешаванд.²

Хусусан, падар вазифадор аст, ки фарзандро таълим диҳад ва ба ў илми заруриро омӯзонад, вобаста ба шуғли дӯстдоштааш соҳиби касб намояд ва ҳангоми ба синни балоғат расидан ўро оиладор кунад. Агар падар ҳаққи писарро ичро накарда, ба ў илми заруриро надиҳад, касбу пешаи лоиқро наомӯзонад ва соҳиби оила нанамояд, нофаҳмиҳо байни падару писар ба вучуд меоянд. Писар аз ҷиҳати эҳтиёҷ, ки аз падар

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Кит.1.- С.254-257.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Кит.1.- С.35.

дастгирӣ намеёбад аз ӯ саркашӣ мекунад ва бороҳи бад меафтад. Ин ҷо маорифпарвар таъкид мекунад, ки падар мубталои гуноҳ аст, аз он сабаб ки эҳтиёҷоти писарро таъмин накарда, ӯро ба исён меоварад. Яъне, «вақте падар ба эҳтиёҷоти писар намерасад ӯ, саркашӣ аз қасбу пеша, таълим карда, умри худро ба хуш гузаронидан мебахшад. Барои пардохти нафақаи волидайн ба дуздию қимор, раққосию шоҳидӣ даст зада ё барои дарёфти хушнудии модар зани солеҳаи худро талоқ дода, ба фисқу фасод ва зино меафтад.¹

Дар баробари уҳдадор будани падар дар тарбияи фарзанд, маорифпарвар дигар паҳлуи мавзӯъро таҳқиқ карда, зикр мекунад, ки фарзанд низ вазифадор аст, ки баъди соҳиби қасбу пеша шудан ва ба фаъолият пардохтан нафақаи волидайнро диҳад. Ҳангоми, пири дастёри онҳо бошад ва аз ҷиҳати тааби хизмат дар рӯяшон «уф» нагӯяд, дилтанг нашавад, зоро ки «уф» дар маврди кӯфтагӣ ва дилгирӣ ба забон меояд. Ҳамзамон ба волидан овоз баланд накунад, бонг назанад, бо мулоиматӣ ва нарми сухан гӯяд.² Чунин тарзи андешаи маорифпарвар ҳанӯз ҳам дар ҷомеаи тоҷикӣ маъмул аст ва аҳамияти ахлоқии худро на ин ки гум накардааст, балки дар доираи қонун низ амал мекунад.³ Ин гуна андешаронӣ дар таълимоти Жан Жак Руссо ба эътибор гирифта нашудааст.

Умуман, масъалаи меҳварии зерфасли мазкурро таҳлил ва таҳқиқи консепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва нишон додани наздикии гоявӣ ва тағовути андешаҳо аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш ташкил медиҳад. Таҳлил ва муқоисаи андешаҳои маорифпарварон нишон дод, ки дар бисёр масъалаҳои марбут ба низоми тарбия, марҳилаҳои рушди он, таъсири омилҳои гуногун ҷиҳатии танзими ин раванд, бунёди оила, вазифаҳои волидайн дар оила, ҳуқуқу вазифаҳои фарзанд ва ғайра ба ҳам монандӣ доранд. Аммо ин масъалаҳоро Аҳмади Дониш вобаста ба

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1.- С.36.

² Наводир-ул-вақоєъ. Кит.1.- С.44-45.

³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» дар назар аст.

хусусиятгирин қомеаи суннатии шарқын ва омезиш додани онҳо бо арзишҳои умунибашарӣ ҳаллу фасл менамояд, ки нисбат ба ақидаҳои Жан Жак Руссо фарқ мекунанд.

§ 2.3. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо ва Аҳмади

Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина

Мутафаккироне чун Руссо ва Дониш бо он ҳама осори илмии пурмуҳтаво, тарзи фикрронии пешқадам ва барои замони худ гайримуқаррарӣ, зиракиу ояндабинии дақиқ наметавонистанд ба мафкураи олимону донишмандони минбаъда таъсиргузор набошанд. Оғюст Конт дар бобати таъсири «Қарордоди иҷтимоӣ» мегӯяд: «Дар як марҳилаи муайяни таърихи башар рисолаи «Қарордоди иҷтимоӣ» онқадар шавқу шӯр ва эътиқодотеро барпо намуд, ки ба он сатҳ ҳатто Инчили Қуръон нарасидаанд. Т. Карлейл ин китобро Инчили панҷум ё Инчили сонии Жан Жак номидааст».¹

Таъсири афкори Ж.Ж. Руссо дар инқилоби Фаронса аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ба ормони инқилобчиёни франсуз сурати возех ва рӯшане додааст: ҳокимияти миллӣ, озодӣ, баробарӣ, ин аст усули инқилоб, ин аст он се калимаи сеҳромезе, ки дар ҳама ҷо ва аз ҳама кас шунида мешуд. Мо намегӯем, ин ормон фақат таҳти таъсири ақидаҳои Жан Жак Руссо пайдо шудааст, лекин шакке нест, ки файласуфи франсуз на танҳо дар ошно соҳтани мардум бо ин се усуле, ки хulosai китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» ва манбай афкори инқилобӣ мебошад, кӯмаки шоёне кардааст, балки усули мазбуурро ба сурати илтифоте дароварда, ки дар қалби миллатҳои зинда ҷой гирифтааст. Дар тақвияти ин адеша Едвар Квинт мегӯяд: «Руссо пешқаровули инқилоби Фаронса мебошад ва агар қойил шавем, ки як фард метавонад наҳзатеро мучассам созад, ин марди бузург инқилоби кабирро мучассам мекунад».²

Ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо дар Олмон нисбат ба ҷойҳои дигар бештар паҳншуда мебошанд. Алберт Сорел дар ин маврид

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломҳусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 25; La Revue occidentale philosophique, sociale et politique dirigé par Pierre Laffitte. Tome 23, 101, Paris, 1889; Thomas Carlyle. The French Revolution. Cambridge, 1930. Р. 328.

² Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. - С. 30.

мегүяд: тарбияти олмониҳо эшонро водор мекунад то, афкори Жан Жак Руссоро бифаҳманд. Рӯхия ва эҳсосоти онҳо сабаб мешавад, ки «қарордоди иҷтимоиро»-ро биписанданд. Жан Жак Руссо дар ҳеч кучо заминаи ин қадар муносиб нагузаштааст ва низ дар ҷойи дигар мегүяд: кишвари Олмон аз Иёлоти Муттаҳида ташкил ёфта буд... афкори қарордоди иҷтимоӣ давлатро мутамарказтар ва миллатро муттаҳидтар кард. Пайравони Жан Жак Руссо, ки дар Фаронса тарфдори инқилоб буданд, дар Олмон ислоҳталаб шуданд.¹

Агар афкори Жан Жак Руссо дар таъсиси дастгоҳи сиёсӣ ва иҷтимоии Олмон даҳолат дошта бошад, ба воситай ин аст, ки дар ташаккули ақидаҳои ду файласуфи бузург таъсир кардааст. Ин ду донишманд, ки нуфузашон аз тамоми манотики Олмон дар аввалҳои қарни нуздаҳум зиёд аст, Кант ва Фихте мебошанд.

Иммануэл Кант аз зумраи он файласуфоне аст, ки масъалаи меҳварии таълимоти ӯро инсон ва шинохти ӯ ташкил медиҳад. Яъне, инсон кист, барои чӣ ӯ оғарида шудааст ва чӣ кореро бояд анҷом дихад; муҳимтарин суолест, ки дар таълимоти ӯ ҷойдорад.

Дар ташаккули афкори фалсафии Кант таъсири хоса гояҳои гуманистии Ж.Ж. Руссо зиёд ба мушоҳида мерасанд. Чунки Руссо бо тамоми неру даъват мекард, ки бояд ба шаъну шарафи инсони оддӣ эҳтиром гузошт. Аз паси ӯ Кант низ ташвиғари анъанаи гуманизм дар таърихи фарҳангӣ замони Нав муаррифӣ мешавад. Аммо Кант на танҳо пайравӣ ба идеяҳои Ж.Ж. Руссо карда, ҳамаи идеяҳои ӯро қабул мекунад, балки дар баъзе маврид идеяҳои ӯро мавриди таҳқиқ қарор дода, онҳоро танқид ва қабул намекунад. Масалан, файласуф идеяи Ж.Ж. Руссоро оид ба баргаштан ба ҳолати табиӣ ва дур шудан аз арзишҳои тамаддуниро рад карда, мароқ ба инсони фарҳангӣ медиҳад. Яъне барои Кант инсони иҷтимоишудаву фарҳангӣ қобилияти ташаккул

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. – С. 28-29.

додани маънавиётро тавассути дарк ва азбарнамоии фарҳанги чомеа доро мебошад ва он аз инсони омехтаношуда ба тамаддун фарқ дорад.

Умуман, чи тавре муҳаққиқи рус П.Г. Чижов низ тасдиқ мекунад, Кант мафхумҳои тамаддун ва тамаддуни инсониро аз Ж.Ж. Руссо иқтибос карда, онҳоро нисбатан амиқ ва воқеӣ таҳқиқ мекунад. Аммо баъзе аз бемориҳо ва зиддиятҳои тамаддуно, ки Ж.Ж. Руссо ба ҳаёти инсон онҳоро хатарнок меҳисобад, ҷонибдорӣ менамояд. Бо вучуди ин, қайд мекунад, ки ин мушкилот хоси як тамаддун, як кишвар ва ё чомеа намебошанд. Онҳо характеристи умунибашарӣ дошта, кишварҳо дар якчоягӣ роҳи ҳалли онҳоро пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, ақидаҳои И. Кант нисбат ба Ж.Ж. Руссо на характеристи хаёлпарастонаву, эҳсосӣ, балки илмӣ мебошанд.¹

Баръакси идеяи баргашт ба ҳолати табиии инсонии Ж.Ж. Руссо Кант дар тадқиқоти худ оид ба «Оғози эҳтимолии таърихи инсоният» сабит мекунад, ки тамаддун ба дasti инсон воситаero дод, ки инсон шавад. Чунки бе тамаддун ўаз ҳолати ҳайвонӣ, аз вахшоният берун шуда наметавонад. Инсон тавассути берун шудан аз ҳолати ҳайвонӣ, барқарор кардани тартиботи ҳаёт ва рафтари инсонӣ ба инсон табдил ёфт.²

Аз ин рӯ, ба андешаи И. Кант, арзиши тамаддун дар он ифода меёбад, ки ба инсон омӯҳт, то вобаста ба ҳоҳиш, талабот ва нияташ муносибат кунад ва ба эҳтироми яқдигар расад. Ба ҷуз ин, тамаддуни инсонӣ қонуни дигар - қонуни мустаҳкам ва инкишоф додани одамиятро ба вучуд овард, ки он аз идеяҳои муҳими китоби «Танқиди хиради холис»-и Иммануэл Кант ба ҳисоб меравад.

Масъалаи асосии фалсафаи Кант ин масъалаи инсон, гуманизм, дӯст доштани инсон, мушаввашӣ ба тақдири ў, қӯшиши инсорвор ичро

---

¹ Чижов П.Г. Дух гуманизма в философии И.Канта // Общечеловеческое и национальное в философии. / Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). Материалы выступлений / Под общ.ред. И.И. Ивановой Бишкек : 2004. С.92-95.

² <https://studfile.net/preview/6430798/page:4/>

кардани амал ба ҳисоб меравад. Аммо барои Кант мароқ зохир карданро ба инсон маҳз Ж.Ж. Руссо бедор кард.

Таълимоти Ж.Ж. Руссо ба фалсафай инсон баҳшида шудааст, вале ақидаҳои ў системанок намебошанд. Фалсафай Кант универсалий ва системанок мебошад. Муносибати Руссо ва Кант ба таърих антропологӣ мебошад: таърихро фардҳои алоҳида, гурӯҳи одамон ва ҳама насли инсонӣ ба ҳаракат медарорад. Рафти таърихро ҳамоҳангӣ ва баҳамтаъсирии ду омил: табиӣ ва фарҳангӣ, ки ҷузъҳои чудоинопазири моҳияти инсон мебошанд, муайян мекунад. Руссо ва Кант ба таври гуногун мазмуни онҳоро тавсиф мекунанд ва маълум мегардад, ки онҳо усулан аз ҳамдигар фарқ доранд.

Фалсафи Ж.Ж. Руссо ба ташаккули афкории интиқодии И. Кант таъсири бузурге расонида аст. Донишманди фаронсавии қарни бистум Делбос дар ин маврид мегӯяд: «Жан Жак Руссо дар бедор қардани И. Кант бештар аз Д. Юм даҳолат доштааст».¹

Худи И. Кант ин далелро чунин тасдиқ мекунад: «Жан Жак Руссо маро ба сироти мустақим ҳидоят намуд. Ман қунҷковии худро сарфи мутолиа дар илмҳои сирфан назарӣ намуда будам. Ў ба ман ёд дод, ки бояд манзури ҳар таълиф фалсафӣ нишон додани ҳуқуқи башар ва истирдоди² он бошад. Лекин агар нахуст И. Кант фирефтаи таълифоти аввалияи Жан Жак Руссо шуда аст, баъдҳо мундариҷоти «Қарордоди иҷтимоӣ» дар фикри ў таъсир бодавомтаре доштааст. Ин мундариҷот пояи бисёре аз фарзияҳои ахлоқӣ ва сиёсии ўро ташкил медиҳанд. Тасаввур мекунам ҳеч кас беҳтар аз ў маънои қарордоди иҷтимоиро нафаҳмида ва ҳеч кас беш аз ў арзиши воқеии назариёти сиёсии Руссоро дарк накардааст, қайд мекунад муҳаққики Эронӣ Ғуломхусайн Зиракзода.³

¹ Ҳамин асар. – С. 30.

² Истирдод – чизи додаро боз хостан; талаби пас додани чизеро кардан.

³ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 31.

Агарчи афкори Фихте назар ба Кант камтар маъруф аст, vale шояд таъсири он ба сиёсати Олмон мустакимтар ва маҳсустар бошад. Ў низ сареҳан худро низ аз пайравони «қарордоди иҷтимоӣ» медонад ва натиҷаҳое, ки аз он мегирад аз нуқтаи назари демократӣ ба андозае ифротӣ аст, ки шояд Руссо ҳам зинда буд, онро намепазирифт. Фихте дар муқаддимаи китоби «Таҳқиқот барои тасҳехи қазовати мардум дар бораи инқилоби Фаронса» ба мухолифин мегӯяд, ки эй касоне, ки мебинед тахаюлоти Руссо амалӣ мешавад ва маъхазҳои ўро хилоф медонед, тақсири Руссо фақат ин аст, ки бо шумо зиёд мудоро кардааст. Фихте аз фарзияҳои «қарордоди иҷтимоӣ» бениҳоят зиёд тарафдорӣ мекунад ва бо афроди миллат ҳақ медиҳад, тамоми қарордодҳоеро, ки қаблан бастаанд, рад намоянд ва ҳатто аз ҷомеаи худ чудо шуда, давлати чудогонае ташкил диханд.¹

В.И. Гере аввалин мутахассисе аст, ки консепсия ва идеяҳои Руссоро мавриди омӯзиш қарор дод. Аз назари В.И. Гере мағҳуми марказии консепсияи мустақилияти ҳалқи маорифпарвар ибораи «иродаи умумӣ» мебошад. Аммо «иродаи умумӣ» мағҳуми ихтилофнок буда, зиддияти асосӣ дар мағҳуми иродаи умумӣ - ин ихтилоф байни этатизим ва анархизм мебошад.² Иродаи ҳалқ аз диди Руссо, чи тавре Гере қайд мекунад, ин иродаи табақаи поёнии аҳолӣ, қӯшиши татбиқи он дар ҳаёт дар солҳои инқилоби Фаронса, ки натиҷаҳои манғӣ зишт, мусоидат кард. Барои Гере таҷассумкунандай иродаи ҳалқ подшоҳ мебошад.

Инчунин, дар тафовут аз дигар намояндагони тарбияи озод М. Монтессори дар таълифоти худ оид ба фалсафаи кӯдакӣ мароқ зоҳир кардааст. Ў қайд мекунад, ки ба кӯдакон омӯзонидани асрори табиат муҳим аст. Кӯдакон дигаранд – онҳое нестанд, ки калонсолон нисбаташон фикр мекунанд. Ба онҳо бояд фазои озод, фаъолияти озодро созгор намоем. Зоро бузургсолон табиати дигар доранд. Онҳо ақлонӣ ва

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - Техрон, - С.31.

² Герье В. И. Понятие о народе у Руссо // Русская мысль. 1882. - № 6. - С. 350-353.

бомақсадона масъалахоро ҳал мекунанд. Мұхитро барои ҳаётгузаронии худ мутобиқ менамоянд. Аммо күдакон дар мұхити созгоркардаи бузургсолон зиндагī мекунанд ва қувваи идроки онҳо ташаккулёфта намебошад.¹

М. Монтессори идеяҳои Ж.Ж. Руссоро такмил дода, барои худинкишофдиҳии озоди шахсият пешниҳод мекунад, ки ба күдакон зўрӣ кардан ҷоиз нест. Онҳоро дар рӯҳияи рушди қобилият, озодии интихоб, ва интихоби шуғл тарбия бояд намуд.

Омӯзиши ғояҳои Ж.Ж. Руссо дар Россия аз солҳои 80-уми асри XIX шуруъ шуданд. Аз ин рӯ, таъсири онҳо дар ташаккули афкори мутафаккирони давраи то Шӯравӣ, Шӯравӣ ва пасошӯравии Россия бузург аст.² Ҳусусан, идеяҳои ў дар бораи тарбияи озод, мустақилияти ҳалқ таъсири муайяне ба рушди афкори педагогии мутафаккирони рус гузоштааст. Аммо концепсияи мустақилияти ҳалқи маорифпарвар ихтилофонок мебошад. Аз як тараф, Руссо аз манфиатҳои шахсӣ канора ҷуста, озодии ўро талаб мекунад. Аз тарафи дигар, барои Руссо фазилати шаҳрванд метавонад танҳо таҳти фишори ҳисси табиӣ ба вучуд ояд. Бинобар ин, ў ичрои шароити зеринро талаб мекунад: «Пурра бегонашавии инсон аз аъзогии ассотсиатсияҳо бо ҳамаи ҳуқуқҳои он ба манфиати умуми».³

Руссо «иродай умумӣ», ки воқеан манфиатҳои ҳалқро ифода мекунад ва «иродай ҳама», ки ба манфиатҳои тӯдаи алоҳида даҳл дорад, фарқ мекунад. Асоси қонунро иродай умумии ҳалқ ташкил медиҳад.

Масъалаи иродай ҳалқро ба таври муфассал дар корҳои худ намояндаи дигари афкори консервативӣ Л.А. Тихомиров баррасӣ

¹ Монтессори М. Дом ребенка: метод научной педагогики. – М.: Астрель: АСТ, 2006.- С. 14.

² Златопольский А.А. Восприятие идей Ж.Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX - начала XX века // Вестник Российской христианской гуманитарной академии. – 2015, №4. – С.345.

³ Руссо Ж.Ж. Трактаты / Подг. В. С. Алексеев-Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий и А.Д. Хаютин; comment. В.С. Алексеева-Попова и Л.В. Борщевского.- М.: Наука, 1969. - С.161.

кардааст. Ба ақидаи ӯ, он чи ки иродаи халқ номида мешавад, танҳо иродаи ҳама мебошад, ҳоҳиши тӯдаи одамонро ифода мекунад, ки наметавонад ақидаи устувор ва такмилёфта бошад. Инчунин, ба андешаи Ж.Ж. Руссо, дар бораи он ки мустақилият тақсимнозазир аст, ҳукмронии мутлақ ҳокимияти болой аст, мувофиқ мебошад.¹

А.С. Алексеев бошад, бори аввал қайдаҳои хомакии асари «Шартномаи ҷамъиятӣ»-ро ба нашр расонид. Агар файласуфони рус В.А. Кожевников, ва Н. Котляревский агар ақидаҳои фалсафаии морифпарварро пажӯҳиш карда бошанд, андешаҳои ӯ дар бораи дин аз тарафи муҳаққиқон С. Котляревский ва А.Г. Пулфиус мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. М.Н. Розанов Руссоро ҳамчун нависанда муаррифӣ карда, Н. Бахтин бошад, таваҷҷуҳи хоса ба таҳқиқи ақидаҳои педагогии маорифпарвар додааст. Дар тадқиқотҳои Г.В. Плеханов Руссо ҳамчун пешгузаштагони фаҳмиши материалистии таърих муаррифӣ мегардад.

Л.Н. Толстой принципҳои педагогикаро коркард карда, дар партави идеяҳои Ж.Ж. Руссо озодии кӯдакро принсипи нав эътироф менамояд. Дар ин замина қайд мекунад, ки таҳсилот ин талаботи ҳамаи инсонҳо аст, яъне таҳсилот метавонад танҳо дар шакли қонеъ кардани талабот ба роҳ монда шавад. Он бояд маҷбурий сурат нагирад. Дар робита бо ин менависад, ки мактабҳои мусир на танҳо ба хотири он таъсис ёфтаанад, ки барои хонанда мутобиқ бошанд, балки ба хотири он аст, ки ба омӯзгорон мусоид бошад, то таълим диҳанд. Мактаб барои кӯдакон бояд соҳта шавад ва ба онҳо ҷиҳати рушди озодӣ кӯмак расонад.

Озодии таҳсилот ва тарбия барои Л.Н. Толстой ин принципи гносеологӣ ва ахлоқӣ аст, ки аз дохили фаъолияти маърифатӣ падид омада, дар амалияи таълим татбиқ карда мешавад ва муносибати гуманистиро нисбат ба хонанда талаб мекунад. Маърифат метавонад танҳо озод бошад. Бе ин унсурҳои педагогикаи анъанавӣ: фаъолнокӣ, ҳудфаъолиятӣ, давомнокӣ, низомнокӣ мазмун ва моҳияти худро гум

¹ Тихомиров Л.А. Единоличная власть как принцип государственного строения. -М.: Университетская типография, 1897. - С.26.

мекунанд. Донишҳои чамъбастиро наметавон ба осонӣ интиқол дод, вобаста ба хоҳиш ба дӯши хонанда бор намуд. Хонанда бояд нерӯи худро истифода барад, фаъолияти мустақилона ва маърифатии худро нишон диҳад ва иродай озоди худро роҳбарӣ намояд.

Ақидаҳои Л.Н. Толстой на танҳо барои рушди афкори педагогии рус, балки ташаккули ақидаҳои намояндагони тарбияи озод нақши худро гузоштанд. Хусусан, табиб, психолог ва файласуф М. Монтессори (1870-1952) яке аз намояндагони машҳури тарбияи озод ба таълифоти Ж.Ж. Руссо ва Л.Н. Толстой таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Фаъолияти озоди кӯдак моҳияти консепсияи М. Монтессориро ташкил дода, барои ӯ озодӣ ин аз як тараф, озодии биологӣ (афзоиши озодӣ, рушди кӯдак), аз тарафи дигар, озодии интихоб мебошад. Дар ҳолати аввал кӯдак ҳамчун мавҷуде аст, ки рӯҳ ва ҷисми ӯ тавассути набзи дохилӣ ташаккул меёбад. Озодии интихоб, ба андешаи ӯ, эътиимоднокиро вусъат медиҳад.

Ҳамин тавр, агар таълимоти мутафаккирони мобаъди Руссоро варақгардон намоем, таъсири ақидаҳои маорифпарварро дар ҳар самт, ҳоҳ сиёsat, ҳоҳ тарбияи кӯдак ва ҳоҳ ахлоқ ва ғайра пайдо карда метавонем. Вале Аҳмади Дониш ҳам, ки маорифпарвар буда, андешаҳояш дар бисёр маврид ба андешаҳои Руссо созгоранд, ҳаргиз таҳти таъсири Руссо қарор нагирифта буд. Зоро осори Руссо дар замони Дониш ҳанӯз ба забони тоҷикӣ ё форсӣ тарҷума нашуда буданд. Дониш русию фаронсавиро намедонист, ки аз он истифода намояд. Вале новобаста аз ин, шароити иҷтимоии Аморати Бухоро ва равандҳои маорифпарварии дар Россия амалқунанда ба ташаккулу такомули афкори Дониш онҷунон таъсир расонидаанд, ки вай дар бештари маврид роҳи ҳалли масъалаҳоро ба мисли Руссо пешниҳод намуда, ба рушди афкори маорифпарваронаи мардумони Осиёи Миёнai давраи амирий таъсир расонидааст.

Агар Аҳмади Дониш дар асари «Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» вазъи сиёсии аморати Бухоро ва усули идоракунии амирони манғитияро ошкоро ва рӯйирост мавриди танқид

қарор дода, ислоҳоти тамоми сохторҳои ҷомеаро талаб карда бошад, дар рисолаи сиёсӣ, ё худ «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», фаслҳои алоҳидаи асари арзишманди «Наводир-ул-вақоєъ» тавсияву пешниҳодҳои худро ба амирон ва амалдорони дарбор оид ба сифатҳои сарвари сиёсӣ, тарзи идора қардани давлат, тартиби ҷо ба ҷо қардани амалдорони дарбор, таъсиси парлумон ва тавассути машварат ҳаллу фасл қардани масъалаҳои марбут ба рушди ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии кишвар, масъалаҳои марбут ба рушди илму маориф, таъсиси артиш ҷиҳати ҳимоя қардани амнияти суботи ҷомеа ва гайраро пешниҳод мекунад, то ин ки амир ва амалдорони дарбор ҳангоми иҷрои вазифаҳои ба уҳдадошта аз онҳо ақлона истифода бурда, Аморати Бухороро ба як давлати пешрафта табдил диханд. Аммо идеяҳои оқилонаю созандай ӯ аз тарафи амиру амалдорон мавриди истифода қарор нагиририфтанд ва ҷомеаи амирӣ ба як кишвари ақибмонда ва дур аз тамаддуни башарӣ табдил ёфт. Дар ин маврид маорифпарвар дар анҷоми асари пуарзиши худ «Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» хulosai худро ҷамъбаст намуда, қайд мекунад, ки «Дар оянда қасоне, ки зиндаанд, ҳоҳанд дид, ки ҳар ҷи давлату моле дар ҳазонаи омира бад-ин гуна зулму заҷр ҷамъ гардидааст, тӯши куффору ғанимати фуҷкор гардида, саркардагони охир сари ҳудҳоро ба дор ҳоҳанд супорид ва амирону волиён ҳамчунон бенасиб ба ҳусрони абадӣ гирифтор ҳоҳанд шуд...».¹

Ё аз амалий нагардидани тавсияву пешниҳодҳои худ аз ҷониби амирону амалдорони идораи давлатии аморати манғития изҳори норозигӣ қарда, зикр мекунад, ки «Ҳайф, афсӯс, ки дар ин аср гӯши шунаванда ва дидаи нигаранда нест. Ҷуз ин ки ҳар ҷи маълуми хеш

---

¹ Аҳмади Доњиш. Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салатанати хонадони манғития. - Душанбе, 1992. - 98с. - С.96.

гардад, ба сахифа нақш кардану худ хондан ва худ гиристан, дигар илоче надорад...».¹

Ҳарчанд ақидаҳои пешқадамона ва тавсияҳои созандай Аҳмади Дониш чиҳати рушд ва тараққии Аморати Бухоро аз ҷониби маъмурини идораи сиёсӣ пазироӣ наёфтанд ва дар амалияи давлатдорӣ мавриди татбиқ қарор нагирифтанд, вале тавсияҳои ўз аз ҷониби аҳли илму фарҳанг, афроди рӯшанфикри ҷомеа дастгирии худро пайдо карданд, ки дар натиҷа мактаби фикрии маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна доманаи худро васеъ карда, аҳли рӯшанбини кишварро сарчамъ гардонид. Бахусус, андешаҳои маорифпарваронаи ўз дастгирии ҳамаҷонибаро аз тарафи ҳамасрон ва ҳамназарони маорифпарвар Возех, А. Савдо, Ш. Шоҳин, Ҳайрат, С.А. Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Т. Асири, С. Айнӣ, А. Мунзим ва гайра пайдо карданд.

Возех ҳаммаслаки Аҳмади Дониш буда, дониши ибтидоиро аз мадраса гирифтааст. Аммо берун аз барномаи таълимии мадраса мустақилона ба омӯзиши илмҳои замонавӣ: тибб, нучум, ҳандаса ва таърих машғул шуда, инчунин табъи фитрии шоири низ дошт. Яъне, дар тафовут аз Аҳмади Дониш вазъи ногувори зиндагӣ, муносибати дурушту дағалонаи амалдоронро нисбат ба раият, тарзи ноодилона ҷо ба ҷо гузоштани маъмуринро бар маснадҳои давлатӣ, тавсияву пешниҳодҳои худро оид ба баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ ва тараққии кишвар тавассути шеър баён мекард. Ўз дар байнин аҳли рӯшанфикри Бухори амирӣ ҳамчун шоири соҳибсалиқа шуҳрат ёфта, овозааш то ба амир Музаффар мерасад. Амир ўро ба дарбор кашида, ба хидмати худ мегузорад. Вале низоми идоракунӣ, хирсу тамаъҷӯии рӯҳониёну амалдорони дарбор ба ўз имконият намедод, ки ўз чун Аҳмади Дониш ақидаҳои худро оид ба беҳтар кардани усули идоракунӣ ва рушду нумӯи кишвар ба амир пешниҳод кунад. Аз ин вазъи ногувор изҳори нигаронӣ карда, муҳити дарборро ба зиндан ва сабаби ба хидмати дарбор

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салатанати хонадони манғития... - С.97.

афтоданашро дар истеъдоди фитрии шоирӣ ва фазлу камоли худ медонад. Масалан:

Чу Юсуф ба зиндонам аз бегуноҳӣ,
Гуноҳам ҳамин, ҳусни афзол дорам.¹

Тартибу низом ва муносибатҳои мавҷуда ӯро маҷбур месозанд, ки тарки дарбор қунад ва берун аз он ҳаёти осудаҳолона гузаронад, вале мудом мавриди шиканҷаву азияти амалдорон қарор мегирад. Танҳо баъди фавти амир Музаффар бо дастгирии дӯстон барояш имконият даст медиҳад, ки Бухоро низ тарк карда, ба кишвари Ҳичоз равад. Тайи сафар аз шаҳрҳои Марв, Боку, Тифлис, Батумӣ, Истамбул, Кӯфа, Бағдод ва ғайра дидан карда, аз наздик ба ҳунари шаҳрсозӣ, пешравиҳои илмигу техникӣ, дастовардҳои фарҳангӣ шинос мешавад. Дар натиҷа, ӯ чун Аҳмади Дониш баъди бозгашт ва Ватан ворид кардани ислоҳоти ҷиддиро дар соҳтори сиёсии аморат талаб карда, асари «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ва ё «Фарив-ул-хабар фи-аҷоиб-иссафар»-и худро таълиф мекунад. Дар асари мазкур ба мисли «Наводир-ул-вақоءъ»-и Аҳмади Дониш муаллиф таассуроти худро оид ба бозёфтҳои моддию маънавии шаҳрҳои сафаркарда тасвир карда, сабаби расидан ба муваффақиятро дар низоми одилонаи идоракунӣ, дуруст ҷо ба ҷо гузории мутахассисон ба соҳаҳои фаъолият, риояи баробарии иҷтимоӣ ва ба меҳнати самарабахш сафарбар кардани раият мебинад. Дар муқоиса бо ин кишварҳо қайд мекунад, ки дар Бухоро низ обу замин ва боигариҳои табиӣ фаровонанд. Оқилона истифода бурдан ва коркард кардани онҳо боиси тараққӣ додани кишвар ва беҳтар намудани сатҳи некӯаҳволии мардум мегардад. Мутаассифона, самарабахш истифода набурдани нерӯи зеҳнӣ Бухоро ба кишвари ақибмонда табдил додааст.

Возех дар тӯли сафарҳои худ ба соҳаи кишоварзӣ, боғу токпарварӣ ва усулҳои обёрии замин, ки аз масъалаҳои барномаи ислоҳоти иҷтимоӣ-иқтисодии Аҳмади Дониш буданд, бештар таваҷҷуҳ зоҳир менамояд.

¹ Нематзода Н. Дар бораи Возех ва асари ӯ «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». – Столинобод, 1957. - 50с. - С.10.

Дар ин маврид менависад, ки дар кишваре, ки обҳои ҷорӣ ва ҷашмаҳо фаровонанд шаҳрҳо обод ва раият осудаҳолона зиндагӣ доранд. Зироату меваҳо низ фаровон ва мардум бо ҳама намуди эҳтиёҷоти ниёзи аввал таъминанд. Масалан, оид ба шаҳри Тифлис ки, Тифлис ҷашмаву оби фаровон дорад. Бинобар ин, ба як шаҳри бисёр ҳам зебо ва пур аз дарахту боғот табдилёфтааст. Фараҳбахш ва ҳавояш тоза. Яъне «... шаҳри Тифлис... дар хубии мазореъ ва боғот ... мустағнӣ аз таъриф ва мавқӯф ба дидан аст».¹

Ё худ санъати истифодабарии об ва усулҳои обёрикуни шаҳри Истамбул барои Возех ҷаҳони навро боз меқунад. Дар ин маврид маорифпарвар менависад: «... Истамбул шаҳрест азим ва вәсੇъ... ва денгизи мазкур ба васоити он мегузарад ва оби он шӯр аст, ки ҳаргиз имкони ҳӯрдан надорад, аммо оби нӯшокии эшон дар даҳ фарсаҳи шаҳр оварда, аз зери замин ҷӯйҳо қанда, обро дар онҳо ҷорӣ намудаанд ва аз он ҷӯйҳо дар қӯча ва бозорҳо милҳо ва даҳанаи шерҳо вазъ кардаанд, ки мардум аз онҳо об гирифта, дар ваҷҳи майшати худ сарф менамоянд ва аз оби борон ҳам ҳавзанборҳо мураттаб сохтаанд, ки дар вақти ҳочат аз онҳо истифода мебаранд».²

Пештар аз Возех Аҳмади Доњиш баррасии ин масъаларо дар низоми шаҳрсозӣ, таъмини мардум бо оби нӯшокӣ ва рушди кишоварзию боғу токпарварӣ дар аморати Бухоро муҳим шуморида, барои намуна як мусоҳибаи расули Ҳиндро мисол оварда, зикр дошта буд, ки «Бухоро фи нафсиҳӣ баҳру ҷашма дорад? - Гуфтанд: «На». - Гуфт: «Пас оби он аз кучост?». - Гуфтанд: «Аз Самарқанд». - Гуфт: «Самарқанд аз кист?». - Гуфтанд: «Аз мо». - Гуфт: «Фаразан, Самарқанд аз шумо набошад». - Гуфтанд: «Ин маънӣ мутасаввир нест, ки Самарқанду Бухоро гӯи як шаҳранд. Ҳуцифато маъян ва ҳукирато маъян. Ва ин ду шаҳр аз ҳамдигар мунфақ нестанд». - Гуфт: «Агар ин чунин аст, дуруст аст. Ва

¹ Неъматзода Н. Дар бораи Возех ва асари ў «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». - С.19.

² Ҳамин асар ... - С.21.

илло ин шаҳр дар канори Омуя боист ё аз Омуя об бояд кашид, то ки иморату зироатро эътимоде бошад».¹

Бо овардани ин мисол Аҳмади Дониш на танҳо ба Бухоро тавассути кандани канал аз рӯдхонаи Омуя овардани обро муҳим мешуморад, балки назди амиру амалдорони дарбор зиракӣ, доноӣ ва ҳушёрии як расули Ҳиндро нишон медиҳад, ки обро барои бунёди шаҳр ва ободии он сарчашмаи асосӣ меҳисобад.

Возех низ пешниҳоди Аҳмади Донишро оид ба кандани канал ва ба Бухоро овардани оби ҷорӣ саривақтӣ шуморида, татбиқи онро бори дигар назди амирон мегузорад, аммо суде ба бор наовард.

Ба гайр аз ҳалли масъалаи об коркард ва самаранок истифода бурдани боигариҳои табиӣ ва захираҳои зеризаминӣ дар таълимоти Аҳмади Дониш аз масъалаҳои муҳими рушди ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ба ҳисоб мерафтанд. Возех низ ба ин масъала таваҷҷӯҳ карда, коркард ва истифодаи боигариҳои табиӣ ва захираҳои зеризаминиро дар аморати Бухоро омили муҳими таракқии қишвар ва рушди устувори ҳаёти иқтисодӣ мешуморад.

Дигар масъалае, ки Возех таҳти таъсири Аҳмади Дониш амалишавии онро дар низоми идоракунии аморати Бухоро мавриди ташвиқ қарор дод, ин ворид кардани тағйирот дар низоми таълиму тарбия ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин, вобаста ба пешрафти тамаддуни башарӣ пешниҳод меқунад, ки дар мактабу мадрасаҳои Бухоро дар баробари илмҳои динӣ омӯзиши фанҳои ҳақиқати дунявидошта: нуҷум, физика, ҷуғрофия, математика ва гайра таълим дода шаванд.

Савдо ва Шоҳин низ ҳаммаслакони Аҳмади Дониш ба ҳисоб мерафтанд. Дар ташакқули ҷаҳонбинии онҳо низ ақидаҳои Аҳмади Дониш ва асарҳои арзишманди таълифкардааш таъсири амиқ расониданд. Чунки онҳо низ муборизони роҳи ҳақиқат, таъмини адолат ва баробари иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, ба фарҳангӣ башарӣ ҳамқадам

---

¹ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоеъ». Кит.2. - С. 132.

будани Бухоро амириро ташвиқ мекарданд. Зеро, ба андешаи онҳо, Бухоро ҳамон вақт ба кишвари тараққикарда мубаддал мегардад, ки мардум тасаввурот дар бораи фарҳанги башарӣ пайдо карда, донишҳои замонавиро азбар намоянд.

Масалан, Шамсиддин Шоҳин агар дар асари «Лайлӣ ва Мачнун»-и худ ҳуқуқу озодии занро дар муҳити чомеаи феодалии аморати Бухоро тарғиб менамояд. Дар асари дигари худ «Бадоэъ-ус-саноеъ»¹ оид ба назму тартиби идораи сиёсии аморати Бухоро маълумот дода, камбузиҳои ҷойдоштаро нисбат ба тарзи ҷо ба ҷо гузории қадрҳо, низоми таълиму тарбия, муносибати амалдорон ва маъмурини воҳидҳои соҳтории гуногунро дар шаҳру минтақаҳо мавриди интиқод қарор дода, тавсияву пешниҳодҳои худро ҷиҳати рушди кишвар ироа медорад.

Мирзо Сироҷи Ҳаким ва Ҳайрат низ аз намояндагони насли якуми маорифпарварӣ, ҳамназарони Аҳмади Дониш, ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо низ чун Аҳмади Дониш сабаби ақибмонии кишварро дар тартибу низоми идораи давлатии амирӣ, камсаводӣ, бетаҷрибагӣ ва нафъпарастии амалдорон мединанд. Аз ҷумла Мирзо Сироҷи Ҳаким дар асари арзишманди худ «Туҳафи аҳли Бухоро»², ки дар заминаи таассуроти бардоштааш аз сафарҳои тӯлонӣ иншо кардааст, истибод ва зулми амалдорони идораи давлатиро иллати асосии дур аз тамаддуни башарӣ мондани аморати Бухоро меҳисобад. Барномаи иҷтимоии Ҳайратро интиқоди рӯҳониёни ҷоҳпараст ташкил дода, барои ба кишвари пешрафта табдил додани Аморати Бухоро таблиғи арзишҳои фарҳанги башарӣ ва шиносоии мардумро бо фарҳанги пешрафтаи рус ташвиқ мекунад, ки аз ҷиҳати ғоявӣ ба андешаҳои Аҳмади Дониш ҳаммонанданд.

Тошхӯҷа Асири ҳарчанд худро шогирди Аҳмади Дониш намеҳисобад, аммо масъалаҳое, ки дар барномаи иҷтимоӣ-сиёсии ӯ марбут ба танқиди назму тартиби идораи сиёсии аморати Бухоро,

¹ Ниг.: Шамсиддин Шоҳин. Бадоэъ-ус-саноеъ//Садои шарқ. – 1998, №7. – С.41- 68.

² Ниг: Мирзо Сироҷи Ҳаким. Туҳафи аҳли Бухоро. - Техрон. - 384с.

ташвиқи омӯзиши илмҳои замонавӣ, аз ҷумла забони русӣ, наздик шудан ба фарҳанги пешрафтаи рус, нишон додани роҳу усулҳои рушди кишвар, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардум, тавассути технологияи нав ба роҳ мондани коркарди замин ва киши анвоъи тухмӣ, ҷорӣ кардани системаи нави обёрии мазореъ, коркарди боигариҳои табиӣ ва ғайра мебошанд, бо тавсияҳои Аҳмади Дониш пурра айният доранд.

Саид Аҳмад Сиддиқӣ, маъруф бо таҳаллуси Аҷзӣ аз зумраи он рӯшанфикроне буд, ки ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори ислоҳотталабии ӯ нақши бориз гузоштаанд. Андешаҳои Аҷзӣ дар бораи ворид кардани ислоҳот дар сохтори сиёсии аморати Бухоро, тағиیر додани муносибати байни амалдорон ва раият, ба кишвари рушдёфта табдил додани аморати Бухоро, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ва ворид кардани омӯзиши илмҳои табии-риёзӣ ва дақиқ дар барномаҳои таълимии муассисаҳо, ба роҳ мондани технологияи муосир дар раванди коркарди боигариҳои табиӣ ва системаи таъмини об ва ғайра дар асарҳои арзишманди ӯ «Анҷумани арвоҳ», «Миръоти ибрат», «Ганцинаи ҳикмат», «Нури маърифат» ва «Сӯҳбати фочиавор» инъикос шудааст, ки наздикии ғоявӣ бо ақидаҳои маорифпарварона ва ислоҳотҳоҳонаи Аҳмади Дониш доранд.

Дар хусуси таъсири ақидаҳои Дониш ба маорифпарварони минбаъда донишманди тоҷик М. Шакурӣ чунин нигоштааст: «Дар солҳои ҳаштодуми садаи нуздаҳум ақидаҳои маорифпарварии Аҳмад-Маҳдуми Дониш диққати ҳама равшанфикрони пешқадами Бухорро ба сӯи худ кашида буд. Номи Аҳмади Дониш дар маҳфили адабии Садри Зиё эътибори бузург дошт».¹ Дар ҳамин асар донишманди тоҷик идома медиҳад: «Соли 1898 ё 1899 Садри Зиё як нусҳаи китоби Аҳмад Маҳдуми Дониш «Наводир-ул-вақоєъ»-ро ба даст овард, ки ба қалами муаллиф китобат шуда буд. Садри Зиё рӯнависи пинҳонии онро ба шоири ҷавон

---

¹ Шакурии Бухорой М. Садри Бухоро. – Душанбе, 2005. – С. 13.

ва хушнависи шинохта Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1887-1934), ки аз тарбиятдидагони хонаи худи Садри Зиё буд, супурд. Чун китобат анҷом ёфт, Садри Зиё ба Мунзим, Айнӣ ва Ҳайрат (1878-1902) фармуд, ки нусҳаи навро бо дастхатти Аҳмади Дониш муқоисаву муқобала биқунанд. Онҳо дар ҳуҷрае пинҳон шуда, ин супоришро иҷро карданд. Устод Айнӣ гуфтааст, ки пас аз шинос шудан ба мағоҳими «Наводир-ул-вақоء» ба он се ҷавон «инқилоби фикрӣ» рӯй дод».¹

Тавре ишора шуд, дар қатори ҳамасрон, шогирдон, инчунин идеяҳои рӯҳияи пешрафта ва инқилобидоштаи Аҳмади Дониш дар ташаккули ҷаҳонбинии маорифпарварони насли дуюми тоҷик, аз ҷумла Садриддин Айнӣ ва Абдулқодирхоча Мунзим, муассир мебошанд. Зоро чи тавре Садриддин Айнӣ ишора медорад, баъд аз мутолиаи ҷандинкаратаи асари «Наводир-ул-вақоء»-и Аҳмади Дониш бароям ошкор гардид, ки ҷаро муллоҳо Аҳмади Донишро коғир меҳонданд.² Аз naviштаҳои устод Айнӣ ва М. Шакурӣ шароити ҳатарноки Аморати Бухоро ба ҳубӣ маълум аст. Агар ягона «Наводир-ул-вақоء»-ро, ки бо дасти худи Дониш ҷавишта шудааст, Садри Зиё пайдо карда, пинҳонӣ онро нусха намекард, аз дасти ҳукumatдорони давр комилан несту нобуд мегардид ва ба маорифпарварони минбаъда таъсир намегузозт. Аз осори Дониш аз ҳама бештар «Наводир-ул-вақоء» дорои ақидаҳои рушанфикрӣ ва инқилобӣ аст.

Ба маълумоти С. Айнӣ дар ин китоб Аҳмади Дониш ошкоро рӯҳониёни мутаассиб, ҷеҳраҳои манфури амалдорони давлатӣ, барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо, усулҳои таълим ва ғайраро мавриди танқид қарор додадааст. Бинобар ин, рӯҳониён тавсияҳояшро қабул надошта, ӯро бедин меҳисобанд. Умуман, баъди мутолиаи ин аср назари С. Айнӣ ба кулӣ нисбати Аҳмади Дониш дигар мешавад ва таҳаввулоти ҷиддӣ дар муҳокимарониҳои ӯ ба вуқӯъ меояд. Аз ин рӯ, дар заминаи андешаҳои устоди худ нисбати таассубу ҳурофоти рӯҳониён,

¹ Шакурии Бухорӣ М. Садри Бухоро. – Душанбе, 2005. – С. 13.

² Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. - Душанбе, 1987. - С.22.

зимоми давлатдории амирони мангития нафрат пайдо карда, худро ҳамчун муборизи роҳи ҳақиқат, ҳимоягари мардум ва начотбахши мардуми тоҷик муаррифӣ мекунад.

Азбаски масъалаи мазкур таҳқиқоти алоҳидаро талаб мекунад, бинобар ин дар ин ҷо дар ҷамъбаст зерфасли мазкур ироа медорем, ки идеяҳои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ҳусусияти созанд, пешрафта ва рӯҳияи инқилобӣ доштанд. Аз ин рӯ, аз як тараф, онҳо барои насли баъдина ҳамчун манбаи ташаккули афкор хизмат намуданд. Аз тарафи дигар, насли баъдӣ зимни таҳқиқ ва ташвиқи идеяҳои мутафаккирон саҳми худро дар муаррифии осори арзишманди ин нобигаҳо гузоштанд, ки номашон асрҳо зинда боқӣ мемонад.

Таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо то ба дараҷае муассир будааст, ки асосгузори позитивизм О. Конт таъсиру шуҳрати «Қарордоди иҷтимоӣ»-и ӯро бештар аз Инцилу Қуръон медонад. Таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо на факат дар Фаронса, балки дар Олмон ва дигар кишварҳо низ таъсиргузор аст. Файласуфони бузурге чун Канту Фихте таҳти таъсири шадиди ақидаҳои Ж.Ж. Руссо қарор гирифтаанд. Таҳқиқи осори Ж.Ж. Руссо дар Россия аз охирҳои асри XIX шуруъ шуда, донишмандони зиёде, аз ҷумла Л. Толстой, аз андешаҳои вай баҳра бурдаанд.

Таъсири андешаҳои Дониш ба тамоми маорифпарварону ҷадидони Осиёи Миёна аз ҷумла, Возех, Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Асири, Айнӣ, Мунзим ва дигарон ба ғоят қалон аст. Онҳо роҳи Донишро идома дода, андешаҳои ӯро инкишоф доданд ва, барои расидан ба саодати зиндагӣ, бародарию баробарӣ, адлу инсоф, раҳо шудан аз зулму истибдоди асримиёнагӣ муборизаҳои беамон бурдаанд.

Яке аз ақидаҳои Ж.Ж. Руссо, ки ба шиори марпдумӣ табдил ёфта, ба Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонд ин «ҳокимияти миллӣ, озодӣ ва баробарӣ» буд. Тавре мебинем, дар навиштаҳои Дониш низ ҷунин маъно дар самти озодию баробарӣ ба назар мерасад ва як навъ умумияtero миёни ин ду донишманд ба бор меорад, вале «ҳокимияти

миллī» дар таълимоти Дониш во намехӯрад. Сабаб дар он аст, ки дар асри XVIII аллакай дар кишварҳои Аврупо мафҳумҳое чун «миллат» ва «худшиносии миллī» роиҷ гардида буданд, вале дар кишварҳои Осиёи Миёна ҳанӯз «миллат» гуфта гурӯҳи одамонеро дар назар доштанд, ки аз ақоиди мушаххаси диние пайравӣ менамуданд. Касе тоҷик будани худро ҳамчун миллат намедонист, ҳатто худи Дониш. Ин нуктаро баъдан дигар ҷадидон ҳангоми «табартақсим»-и Осиёи Миёна дарк карданд, ки дер шуда буд.

ХУЛОСА

Натицаҳои асосии илмии диссертатсия

Дар таърихи афкори фалсафию фарҳангии чомеаи инсонӣ аз оғози асри XVII то охири асри XIX-ро марҳилаи рушди маорифпарварӣ муаррифӣ менамоянд. Сабабҳои асосии пайдоиши ин ҷараёни сиёсиву фарҳангию фалсафӣ ва адабиро нобаробариҳои иҷтимоӣ, истибдод, зулму ситам ва беадолатӣ ташкил медиҳад, ки ба муқобили тартиби идории чомеаи феодалиӣ баромад намуда, аз ҳуқуқу озодиҳои инсон пуштибонӣ менамуд.

Аз ин рӯ, мавзӯи меҳварии таълимоти маорифпарваронро масъалаи гуманизм, шинохти инсон, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои ў ташкил медиҳад. Маорифпарварон дар асоси омӯзиш ва таҳқиқи осори гаронбаҳои гузаштагон, ба қишварҳои пешрафта сафар кардан назди худ мақсад гузоштанд, ки иллати асосии ривоҷи нобаробариҳо, поймолгардии ҳуқуқу озодиҳои инсонро пайдо карда, тавсияву пешниҳодҳои худро ҷиҳати ислоҳ ва бартараф кардани ин мушкилот назди зимомдорони идораи давлатӣ манзур доранд, то инсон аз рисолати ҳастии худ барои рушд ва тараққии чомеа ва ба даст овардани ҳуқуқу озодиҳои худ шараф гардад.

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш аз зумраи он маорифпарвароне мебошанд, ки ҳаёти худро барои дифоъ аз ҳуқуқу озодиҳо ва шинохти инсон, таъмини баробарӣ ва пойдории адолат, бунёди як чомеаи рушдкарда бахшида, асарҳои арзишманде ба мерос мондаанд.

Ниҳоят, хулосаву тавсияҳои худро оид ба натицаҳои асосии илмии кори диссертатсионӣ ба таври зайл арзёбӣ медорем:

1) Чи дар Аврупо, аз ҷумла Фаронса ва чи дар Осиёи Миёна маорифпарварӣ алайҳи муносибатҳои феодалиӣ ва бартараф кардани беадолативу нобаробариҳои ҷамъиятӣ пайдо шуда, ҳарактери зиддифеодалиӣ дошт. Аммо дар тафовут аз Фаронса дар Осиёи Миёна низоми идоракуни мустамликовӣ низ заминаи дигаре барои рушди

афкори маорифпарварӣ гардидааст, ки дар натиҷа характери зиддимустамликовӣ низ қасб кард [2 - М].

2) Дар Фаронса марҳилаҳои рушди маорифпаварӣ ба се давра тақсим карда мешавад. Аммо дар Осиёи Миёна марҳилаҳои рушди маорифпарвариро ба ду давра чудо мекунанд. Ҳам дар Фаронса ва ҳам дар Осиёи Миёна идеали асосии маорифпарваронро тарғиби илму маориф, такя кардан ба қувваи эътимодбахши ақл, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ва ғ. ташкил медиҳанд. Ин идеали маорифпарварони Фаронса дар тағиیر додани соҳти идораи давлатӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, пайдоиши ҷунбишҳои озодиҳоҳи ю ислоҳталабӣ рисолати таърихии худро ичро кард, вале дар Осиёи Миёна маорифпарварон натавонистанд рисолати худро дар назди ҷомеа ичро кунанд.

3) Маорифпарварони тоҷик ба муқобили дин баромад накардаанд. Динро ба сифати як манбаи ташаккулдиҳандай маънавиёти инсон, ҳамчун маҷмӯи донишҳо меҳисобанд. Аммо амалу кирдори рӯҳониёни муттассиб, ҳурофоту таассуби динӣ масъалаи меҳварӣ ва интиқодии таълимоти онҳоро ташкил медод.

4) Жан Жак Руссо тарбияи асосиро ҷиҳати ба камол расидан аз падар ва баъдан амакаш гирифтааст. Зоро модараш ҳанӯз аз давраи тифлии Руссо оламро падруд гуфта буд. Дар таълиму тарбия ва ба камолрасии Аҳмади Доғиҷон ҳам падар ва ҳам модар нақши муассир гузоштаанд. Ҳамзамон, давраи зиндагии ҳар ду маорифпарвар дар давраи авчи муносибатҳои феодалий сипарӣ шудааст. Бинобар ин, ҳанӯз аз давраи наврасӣ дар тинати онҳо нисбати тартиби идораи давлатӣ, муносибатҳои амалдорони дарбор ба мардум, риоя нагаштани адолат ва авҷ гирифтани нобаробариҳои иҷтимоӣ оташи нафрат пайдо шуда буд.

5) Аҳмади Доғиҷонроҳи раҳоӣ аз истибдод ва зулм, нодонӣ ва бенизомиро дарроҳандозӣ кардани ҳукумати ба истилоҳ “конституционӣ” медид. Аммо Жан Жак Руссо омили асосии хушбахтӣ

ва пешрафтро иродаи умумии мардум мешуморад. Андешаву пешниҳодҳои ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии чомеа ба ҳам монандӣ дошта, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд. Аз ҷумла ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузург дар Фаронса ва ҷунбишҳои оммавӣ дар Осиёи Миёна аз идеяҳои ин маорифпарварон маншъ гирифтааст [4 - М].

6) Ақидаҳои маорифпарварона-ислоҳотҳоҳонаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ҳуд ба ҳуд ташаккул наёфта, дорои сарчашмаҳои идеявӣ мебошанд. Агар барои ташаккули ақидаҳои пешқадамонаи Аҳмади Дониш андешаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ-сиёсии классикон, китоби Қуръон, ҳадисҳо, вазъи иҷтимоӣ-сиёсии замони зиндагии маорифпарвар, таассуроти сафарҳо аз Россияи подшоҳӣ ва осори гуногуни дар мамолики хориҷи аморати Бухоро ба нашррасида нақши бориз гузошта бошанд, пас дар ташаккули афкори Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Гуго Гротсий, Томас Гоббс, Ҷон Локк, Ш.У. Монтескё, вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замони зиндагии мутафаккир, натиҷаи сафарҳои ў ба мамолики Аврупо таъсири амиқ гузоштанд. Аз ин нуктаи назар, агар ин ҷо сарчашмаҳои идеевии ташаккули афкори маорифпарваронро бо ҳам муқоиса кунем, маълум мешавад, ки амалан ба ҳам шабоҳат доранд [2 - М].

7) Ҳудованд нахустсабаби оғарида шудани инсон ҳамчун ҷузъи табиат аст. Аммо назар ба Жан Жак Руссо маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш ақидаи ҳудро возеҳтар баён карда оғарида шудани инсонро маҳсули чор унсур: об, оташ, ҳаво, хок ва маволиди сегона: маъданиёт, наботовт ва ҳайвонот мешуморад.

8) Ба андешаи ҳар ду мутафаккир нобаробариҳои иҷтимоӣ бузургтарин фасоди чомеа мебошанд ва онҳоро арбобони ситамгар ва бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум ба вучуд меоваранд. Аз ин рӯ, сарчашмаи бемории иҷтимоӣ моликият аст. Махз, моликият сабаби пайдо шудани нобаробариҳои иҷтимоӣ гардида,

рақобати байни дорандагон ва бенавоёнро дар байни қишрҳои аҳолӣ ривоҷ медиҳад. Хусусан, Жан Жак Руссо ин масъаларо амиқтар таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд аст. Аммо ин нобаробариҳо барои қонеъ гардонидани шаҳвати худ монеа эҷод намекунанд, ҳеч касро аз кор кардан баҳри рафъи эҳтиёҷоти худ маҳрум намекунанд ва ҳамаро озод ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд, сабаби ба табақаҳо чудо шудани мардум мегарданд.

9) Аҳмади Дониш инсонро нерӯи мутаҳаррики ҷомеа меҳисобад ва ҳама гуна арзишҳои тамаддунро, ки ба рушди ҷомеа мусоидат мекунанд эътироф карда, ҷонибдори тараққиёт ва пешрафт аст. Аммо Жан Жак Руссо рушди босуръати ҷомеаро сабаби зиёд гардидани фасод меҳисобад. Қайд мекунад, ки ҳар андоза ҷомеа мутамаддинтар бошад, ҳаробтар аст. Он маҳсуле, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, беҳтарин далели ҳаробии одамиён аст, зоро аз фасод пайдо шуда ва фасодро зиёдтар мекунад. Аммо манзур аз ин андешаи маорифпарвар боз гардонидани завқи табиӣ, зиндагии озоди инсон мебошад, ки табиат ба ӯ додааст. Ҳарчанд баъдан дар асари “Қарордоди иҷтимоӣ”-и худ эътироф мекунад, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонро бадбаҳт мекунад, балки таназзул ҳам медиҳад, зоро инсони мутамаддин аз баъзе ҷиҳат аз инсони табиӣ бартарӣ дорад. Дар маҷмӯъ, маорифпарвар ҳаргиз одамонро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд, балки пешниҳод менамояд, ки азамати фикру такомули ахлоқии одами тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол ҳушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ӯ баргардонад [З - М].

10) Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хонаводаро ячейкаи ибтидоии иҷтимоӣ меҳисобанд. Дар ин маврид Руссо қайд мекунад, ки дар ин иҷтимоъ ҳама фарзандон, то вақте ки даври падар ҷамъанд, барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад,

риштаи табиии байни онҳо пора мешавад. Падар худро аз мусоидати фарзандон маъоф шуморида, фарзандон худро аз итоати падар бениёз медонанд ва ҳама бо истиқлол зиндагӣ мекунанд. Агар боз ҳоҳанд, ки ба иттиҳоди худ идома диханд ва бо яқдигар зиндагӣ кунанд, аз рӯйи ихтиёр аст, на маҷбурий.

11) Пайдоиши ҷомеа ба хотири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад. Ҳадафи ягонаи он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Ҳусусан, Жан Жак Руссо қайд мекунад, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастани қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракуни он истибдоду зулм роҳ дода намешавад. Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеч истисное аз кулли ҳукуқҳои табиии худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеч қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад ба кор набаранд. Вақте мардум аз кулли ҳукуқҳои табиии худ сарфи назар мекунанд, комилан бо ҳам баробар мешаванд.

Аҳмади Дониш низ адолатро маншаъи асосии риояи баробарии иҷтимоӣ шуморида, нисбат ба маорифпарвари франсавӣ ба сарвари сиёсӣ тавсия медиҳад, ки дар ҷомеае, ки ба панҷ омили муҳим аҳамият дода намешавад, дар он пешравиу тараққиётро умед кардан номумкин аст: 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набошанд; 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромад тавонанд; 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд; 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, ҷашмаву корезҳо таъмин бошад.

12) Барои Ж.Ж. Руссо мабдаъи иродай умумӣ ҳалқ аст. Ҳалқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро оид ба мувофиқат кардан ба иродай умумии онҳо, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз ҳусусиятҳои хос ва фарқунданаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон дар он аст, ки ў дар қабули қарору қонунҳо,

новобаста аз он ки онҳо фоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, ба ин назар аст, ки бояд раъи халқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъи халқ онҳо ғайривоқеӣ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Аммо Аҳмади Дониш ин масъаларо дар дигар сатҳ мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд мекунад, ки шӯрои машваратӣ, ки аз ҳисоби намояндагони тамоми қиширҳои ҷомеа таъсис дода мешавад, дар интихоби сарвар ва амалдорони дарбор бояд раъйашон ҳалкунанда бошад.

13) Консепсия тарбияи табиии Жан Жак Руссо дар бораи он ки марҳилаи аввали инсоният «ҳолати табиӣ» - ҳолате, ки одамон озодона ва мувофиқ бо завқи табиӣ зиндагӣ мекарданд, пайдо шудааст. Ҳадафи асосии он инкишофи озоди шахсият дар шароити озоди табиӣ мебошад. Чунки табиатан дар қӯдак нишонаҳои зиёди қобилият нуҳуфтааст. Бузургсолон ва мураббиён танҳо вазифадоранд, ки тавассути тарбия ин қобилиятҳоро ташаккул ва такмил диханд. Аммо қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоӣ-иқтисодӣ одамонро маҷбур соҳт, ки ба ҳам муттаҳид шуда, шартномаи ҷамъиятиро, ки пайдоиши моликияти ҳусусӣ, қонунҳо, нобаробарии молу мулӯй, зулм ва беадолатӣ аз он сарчашма мегиранд, банданд. Даст кашидан аз ҳолати табиӣ ва рушди тамаддуни инсонӣ онҳоро аз ҳолати озоди худ дур карда, нобаробариро афзоиш дод [1 – М; 2 - М].

14) Дар асоси консепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Аммо Жан Жак Руссо нисбат ба муҳити иҷтимоӣ ва чизҳо ба омили табиӣ бартарият дода, қайд мекунад, ки одамон ва чизҳо танҳо барои тарбияи қӯдак шароит фароҳам меоваранд. Ҳусусан, одамон бо роҳи маҷбуркунӣ озодиҳои табиии қӯдакро барҳам медиҳанд ва андешаи дигаронро иҷборан ба ӯ бор мекунанд. Тамаддун низ фасоду зулмро ривоҷ дода, монеа ба озодиҳои табиии инсонҳо пешорӯ меорад. Вале

Аҳмади Дониш нақши ҳар се омилро дар ташаккул ва ба камолрасии инсон муҳим мешуморад, аз рушд ва тарққии чомеа истиқбол меқунад.

15) Ҷавҳари тарбияи табиии маорифпарварро тарбияи озод ташкил медиҳад ва барои тарбия кардани инсони комил таъмини талаботи муҳталифро вобаста ба синну сол дар чор марҳила, ки аз ҳам фарқияти ҷиддӣ доранд, ҳатмӣ мешуморад: аз рӯзи таваллуди қӯдак то дусолагӣ, то ташаккули нутқ; аз 2 - солагӣ то 12 - солагӣ; аз 12 - солагӣ то 15-солагӣ ва аз 15-солагӣ то давраи камолот. Ҳусусияти марҳилаи якум таваҷҷуҳи асосӣ додан ба тарбияи ҷисмонӣ вобаста ба ҷинсияти қӯдак мебошад, ки ӯро қавӣ, нерӯманд, нотарс ва ҷисман солим мегардонад. Бедор кардани ҳисси берунаи қӯдак, мустақилона ӯро ба фикр кардан ҳидоят намудан ва таҳти таъсири ақидаи шахси дигар пойбанд накардан, омӯзонидани дарси ҷуръат талаботи марҳилаи дуюм ба ҳисоб меравад. Талаботи асосии марҳилаи сеюмро ташаккули тарбияи фикрӣ, рушди зехнийат ташкил медиҳад. Бинобар ин, дар баробари табиат дар ин давра бояд таъсири муҳити иҷтимоиро дар ташаккули наврас ба эътибор гирифт ва ба ӯ касбҳои заруриро омӯзонид. Марҳилаи ҷорумро маорифпарвар давраи сабр ва қӯшиш меномад. Талаботи асосии он таваҷҷуҳ додан ба тарбияи ахлоқӣ аст, чунки ин давра марҳилаи гузариш аз ноболигӣ ба камолот аст [1 - M].

16) Ба андешаи ҳар ду маорифпарвар, оила сутуни асосии чомеа мебошад. Барои бунёди оила ва ба расмиятдарории он ба эътибор гирифтани синну сол муҳим аст. Вазифаҳои асосии оила бунёди насл, боқӣ гузоштани авлод ва саҳм гузоштан дар рушди чомеа мебошад. Сифатҳое, ки маорифпарварон барои зан ва мард тавсия медиҳанд, то андозае бо ҳам шабоҳат доранд. Ҳусусан, таъмини асосии оиларо ба уҳдаи мард voguzor карда, таваллуди фарзандро лаҳзаи хушбахтии оила меҳисобанд. Умуман, Жан Жак Руссо аз зумраи он мутафаккирони аврупойӣ аст, ки бо ба эътибор гирифтани робитаи биологӣ, ҷинсӣ ва ҳолати иҷтимоии мард ва зан, ба пайдоиши назарияи гендерӣ асос

гузошт. Аҳмади Дониш бошад, вобаста ба хусусиятгириҳои хоси чомеаи суннатии шарқӣ вазифаҳои мард ва занро дар омезиш бо арзишҳои умунибашарӣ мушаххас нишон дод, ки имрӯз барои бунёди оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ аз аҳамият ҳолӣ намебошанд.

17) Ба андешаи ҳар ду мутафаккир, тағиیر додани соҳти идоракуни чомеа бо ду роҳ амалӣ карда мешавад. Якум, бо роҳи маърифатнок кардани мардум ва дуюм, тавассути инқилоб. Яъне дуруст ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ба маърифатнок кардан ва худшиносии мардум мусоидат мекунад, аммо бесаводӣ, нодонӣ сарчашмаи рушди истбододу зулми амалдорони идораи давлатӣ дар низоми идоракуни чомеа мебошад, ки бартараф кардани он ба инқилоб эҳтиёҷ дорад.

18) Идеяҳои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ҳарчанд аз ҷониби амалдорони идораҳои давлатӣ ҷонибдорӣ наёфтанд, вале дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирони насли баъдӣ нақши муаассир гузоштанд. Ҳусусан, агар дар доираи идеяҳои созанда ва рӯҳияи инқилобидоштаи Жан Жак Руссо ҷаҳонбинии мутафаккирон: О. Конт, И. Кант, Фихте, В.И. Гере, М. Монтессори, Г.В. Плеханов, Л. Толстой ва ғайра ташакқул ёфта бошад, пас ташвиқгар ва таблиғунандагони идеяҳои Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Мирзо Сироҷи Ҳаким, Асири, Аҷзӣ, Айнӣ, Мунзим ва дигарон ба ҳисоб мераванд [4 - М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Натиҷаҳои бадастовардаи кори диссертациониро метавон ҳангоми баргузории курсҳои омӯзишӣ пиромуни марҳилаи таърихии рушди афкори фалсафӣ - маорифпарварӣ, таҳияи корҳои курсӣ, маҷмӯаҳои таълими методӣ, соатҳои тарбиявӣ мавриди истифода қарор дод. Ҳусусан, истифодаи онҳо аз ҷониби масъулини муассисаҳои томактабӣ, ки фаъолияташон ба раванди таълиму тарбияи насли ояндаи кишвар равона шудааст, нақши муаассир доранд. Инчунин, барои танзими

муносибатҳои оилавӣ, ба роҳ мондани тарбияи дурусти фарзанд, риоя кардани назму тартиби коргузорӣ, таъмини баробарии иҷтимоию ҳимоя карда тавонистани ҳукуқу озодиҳои шаҳрванд барои ҳамаи қиширҳои ҷомеа судманд мебошанд.

ФЕҲРИСТИ МАНБАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва ҳуччатҳои расмӣ

1. Конвенция Совета Европы о защите прав человека и основных свобод [Текст]. – Вступила в силу 3 сентября 1953 г.

2. Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин [Матн]: [Захираи электронӣ] - Режими дастрасӣ: URL:<http://www.base.Mmk.tj/viewsanadhoview.php?showdetal=&sandalD=582> (Санаи муроҷиат. 25.11.2019).

3. Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ» 2016. – 135 с.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №3, мод. 82; с. 2011, №6, мод. 450; Қонуни ҶТ аз 02.01.2018 с., №1497. [Захираи электронӣ] – Режими дастрас: URL: <http://majmili.tj/қонуни-ҷт-дар-бораи-озодии-вичдон-ва-/> (Санаи муроҷиат. 13.03.2016).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» [Матн]: [Захираи электронӣ] - Режими дастрас: URL:<http://www.majmilli.tj/қонуни-ҷт-дар-бораи-озодии-вичдон-ва-/> (Санаи муроҷиат. 28.02.2019).

6. Международная конвенция о правах ребенка [Текст]. – (Принятая Резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН 20 ноября 1989 г.).

7. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар [Текст]. / СММ. – Тоҷикистон. 1999.

Китобҳо, монографияҳо, дастурҳои таълимӣ

8. Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфирӯзӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш). [Матн] / Ш.Абдуллоев. - Душанбе, 1994. - 150 с.

9. Абилова Г. Духовно-нравственные основы семьи. [Текст] / Г. Абилова. Дисс. канд. филос. наук. - Душанбе, 2011. – 152 с.
10. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе, 1987. – 240 с.
11. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе, 2005. – 400 с.
12. Алексеев С.С. Философия права: история и современность, проблемы, тенденции, перспективы. –М.: Норма, 1999. -329с.
13. Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимай дуюми асли XIX ва ибтидои асли XX). [Матн] / Б.С.Амондуллоев. - Душанбе, 2019. - 362 с.
14. Асири Т. Гулчин. [Матн] / Т.Асири. - Ленинобод, 1964. – 49 с.
15. Асмус В.Ф. Диалектика Канта. –М., 1929. -162с.
16. Аҷзӣ С. Анҷумани арвоҳ. Гулшани адаб. [Матн] / С. Аҷзӣ. Ҷ. 5. - С. 424-436.
17. Бартольд, В.В. Мусульманский мир. Т. VI. [Текст] / В.В. Бартольд. – М., 1966. – 785 с.
- 18.Бахтин Н.Н. Руссо и его «Эмиль». // Педагогическое обозрение. – М., 1912. -№6. –С.63-64.
19. Богоутдинов А.М. Избранные произведения. [Текст] / А.М. Богоутдинов. - Душанбе: Дониш, 1980. – 416 с.
20. Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. [Текст] / А.М.Богоутдинов. - Душанбе: Таджик Госиздат, 1961. - С. 264-308.
21. Борнс А. Путешествие в Бухару лейтенанта остиндской компанейской службы Александра Борнса. [Текст] / А.Борнс. - М., 1848. Т. 1-3. - 512 с.
22. Брагинский И.С. Очерки истории таджикской литературы. [Текст] / И.С. Брагинский. - Сталинобод, 1956. – 457 с.

23. Бродель Ф. Люди и вещи. Ч.1. Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. -1995. -244с. Его же: Люди и вещи. Ч.2 «Крестьянская экономика» до начала XX века. -1997. -512с.
24. Вамбери О. Саёхатномаи дарвеши дурӯгин ба хоноти Осиёи Марқазӣ. [Матн] / *O. Вамбери*. - Техрон, 1370. - 529 с.
25. Верцман И.Е. Жан-Жак Руссо. –М.: Гослитиздат, 1958. -271с.; Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. / под ред. Г.Н. Джиладзе. М.: Педагогика, 1981. Т.1. с. 593-618. Комментарий. –С.649.
26. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальные идеализм // Культурология XX век. –М. 1995
27. Войтоловский Л. Литературные беседы о Жан-Жаке Руссо: К 150-летию со дня смерти (1778 - июль 1928). [Текст] / *Л. Войтоловский* // РГАЛИ. Ф. 1305. Оп. 1. Д. 14. Л. 2-9.
28. Газали, А. Наставление правителям [Текст] / *A. Газали*. – М., 2004. – 348 с.
29. Гафуров Б.Г., Прохоров Н.Н. Падение Бухарского эмирата. [Текст] / *Б.Г.Гафуров, Н.Н.Прохоров*. - Сталинабад, 1940. – 96 с.
30. Геффидинг Г. Жан-Жак Руссо и его философия. [Текст] / *Г. Геффидинг*. - СПб., 1898. – 154 с.
31. Гулмуродзода П. Маорифпарварӣ ва низоми нави ҷаҳон. [Матн] / *П.Гулмуродзода*. - Душанбе, 2006. - 187 с.
32. Грэхэм, Г. Ж.-Ж. Руссо: его жизнь, произведения и окружающая среда. [Текст] / *Г. Грэхэм*. - М., 1908. – 132 с.
33. Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. [Матн] / *М. Ғазолӣ*. – Душанбе, 1993. – 144 с.
34. Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. [Матн] / *М. Ғазолӣ*. – Душанбе, 2011. – 176 с.
35. Дильтей В. Сущность философии / пер. с нем. под ред. М.Е. Цельтера. –М.: Интрада, 2001

36. Дониш А. Рисола дар назми тамаддун ва таъовун [Матн]. / *А.Дониш*. - Душанбе, 1972. – 98 с.
37. Дониш А. Путешествие из Бухары в Петербург. [Текст] / *А.Дониш*. - Душанбе: Ирфон, 1976. – 280 с.
38. Дониш А. Наводир-ул-вақоєъ. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1988. - Кит. 1. – 287 с.
39. Дониш А. Наводир-ул-вақоєъ. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1989. - Кит. 2. – 344 с.
40. Дониш А. Наводиру-л-вақоєъ. (Мунтахаб). [Матн] / *А. Дониш*. – Душанбе: Адіб, 2020. – 480 с.
41. Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1992. – 98 с.
42. Занин С.В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века. [Текст] / *C.B. Занин*. - СПб., 2007. – 535 с.
43. Занина С.В. Проблема единства творчества Руссо в западноевропейской историографии второй половины XIX века – первой половины XX века. [Текст] / *C.B. Занин*. - Самара, 1999. - С.81 -102
44. Зокиров Г. Давлат. Қисми 1. [Матн] / *Г. Зокиров*. – Душанбе: Истеъдод, 2012. – 384 с.
45. Зокиров Г. Манфиатҳои миллӣ – омили меҳварии рушди давлатдорӣ. [Матн] / *Г. Зокиров*. – Душанбе, 2008. – 172 с.
46. Зокиров Г. Инсон ва ҷомеа. [Матн] / *Г. Зокиров*. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 312 с.
47. Ибни Сино, Абӯалий. Осори мунахаб. Ҷилди 2. [Матн] / *Сино Ибни*. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 560 с.
48. Камилов М. Изменение социальной среды и формирование новой личности. [Текст] / *M.Камилов*. - Душанбе: Ирфон, 1971. – 227 с.
49. Кант И. Сочинения: в 6 т. - Т. 6. [Текст] / *И. Кант*. - М., 1966. – 743 с.

50. Кант И. Опыт некоторых рассуждений об оптимизме [Текст] / *И. Кант* // Кант И. Соч.: в 6 т. - Т. 2. - М., 1964. – 611 с.
- 51.Кант И. Критика способности суждения. [Текст] / *И. Кант* // Кант И. Соч.: в 6 т. - Т. 5. - М., 1966. – 564 с.
- 52.Кассирер Э. Философия Просвещения / пер. с нем. В.Л. Махлина. – М.: РОССПЭН, 2004. -400с.
53. Кожевников В. А. Подготовка и общее культурно-историческое значение философии чувства // Кожевников В. А. Философия чувства и веры в ее отношениях к литературе и рационализму XVIII века и критическая философия. [Текст] / *В.А. Кожевников*. - Ч. I. - М., 1897. - С. 9-42.
54. Компре, Р. Ж.-Ж. Руссо и воспитание естественное. [Текст] / *P. Компре*. - М., 1903. - 96 с.
55. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов. 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982. -447с.
56. Кревин Э.П. Руссо. –Петроград, 1915. -92 с.; Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 10 т. Т.7. Основы политico-просветительской работы. –М.: Изд-во АПН, 1959.
57. Куръон [Матн]. – Душанбе, 2015.
58. Лансон Г. Муқаддима бар китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. [Матн] / *Г. Лансон*. - Техрон, 1341. – 452 с.
59. Логофет Д.Н. Страна бесправия [Текст]. / *Д.Н.Логофет*. - М., 1909. - 239 с.
60. Логофет Д.Н. В забытой стране. [Текст] / *Д.Н.Логофет*. - М.1912. – 175 с.
61. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским потекторатом. [Текст] / *Д.Н. Логофет*. - СПб., 1911.- Т.1. – 340 с.
62. Луғати энциклопедии фалсафӣ. [Матн] - М., 1972. – 540 с.

63. Макшеев А.И. Исторический образ Туркестана и наступательного движения в него русских. [Текст] / А.И. Макшеев. - СПб., 1890. – 350 с.
64. Мельник Н.Б. Антропологические взгляды Ж.Ж. Руссо: истоки и прикладное значение. [Текст] / Н.Б.Мельник. - Екатеринбург, 2008. - 223 с.
65. Мирзозода Х. Афкори рангин. [Матн] / Х.Мирзозода. - Душанбе, 1982. – 352 с.
66. Мирзоев С. Андешаҳои маорифпарварӣ дар адабиёти се даҳаи аввали асри XX Афғонистон. [Матн] / С.Мирзоев. - Душанбе, 1993. -187 с.
67. Мирзо Сироҷи Ҳаким. Туҳафи аҳли Бухоро. [Матн]. / Мирзо Сироҷи Ҳаким. - Техрон. – 384 с.
68. Мисаева Т. Великий реформатор воспитания и образования Жан-Жак Руссо. [Текст] / Т. Мисаева. - М., 1912. – 16 с.
69. Монтессори М. Дом ребенка: метод научной педагогики. [Текст] / М.Монтессори. - М.: Астрель: АСТ, 2006. – 269 с.
70. Морлей, Ж. Ж. Руссо. [Текст] / Морлей. - М., 1884. – 132 с.
71. Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца и начала вв. [Текст] / И.Муминов. - Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1957. – 214 с.
72. Назаров Р. Философия качества образования Таджикистана: социально-философский анализ. [Матн] / Р. Назаров. – Душанбе – Душанбе: Дониш, 2011. – с. 320.
73. Назаров Х. Сайд Джамолиддин Афгани и его общественно-политическая школа. [Текст] / Х.Назаров. - Душанбе, 1993. - 194 с.
74. Неъматзода Н. Дар бораи Возех ва асари ў «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». [Матн] / Н.Неъматзода. - Сталинобод, 1957. – 50 с.
75. Наливкин В. Краткая история ханства, материалы для статистики Туркестанского края. [Текст] / В. Наливкин. СПб, 1879, вып.5. – 231 с.

76. Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. [Текст] / *A.N. Поздняков*. - Саратов, 2009. – 143 с. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. – М.: Кучково поле, 1998. – 416 с.
77. Раджабов З.Ш. Развитие общественной мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / *З.Ш.Раджабов*. - Сталинабад, 1951. – 42 с.
78. Раджабов З.Ш. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / *З.Ш.Раджабов*. - Сталинабад, 1957. – 459 с.
79. Раджабов З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. [Текст] / *З.Ш.Раджабов*. - Сталинабад, 1961. – 220 с.
80. Раҷабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. [Матн] / *З.Ш.Раҷабов*. - Душанбе, 1964. – 307 с.
81. Раджабов З.Ш. Поэт-просветитель таджикского народа – Асири. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Душанбе, 1974. – 65 с.
82. Раджабов З.Ш. О «Политическом трактате» Ахмада Дониша. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Душанбе, 1976. -126 с.
83. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таъриҳ. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз чаҳор китоб [Матн] / *Эмомалий Раҳмон*. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
84. Раҷабӣ М. Ислом. Ҷадидия ва Инқилоб. [Матн] *Раҷабӣ М.* - Душанбе, 1997. - 442 с.
85. Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. [Матн] / *Ж.Ж. Руссо*. Тарҷумаи F. Зиракзода. - Техрон, 1341. – 307 с.
86. Руссо Ж.Ж. Трактаты. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. – М.: Наука, 1969. – 324 с.
87. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В двух томах. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / под ред. Г.Н.Джибладзе. - М.: Педагогика, 1981. – 343 с.

88. Руссо Ж.Ж. Эмил ва ё дар бораи тарбият / Бо кӯшиши проф. И. Каримова; таҳия ва таҳқиқи проф. Сулаймонӣ С. [Матн] / Ж.Ж. Руссо. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 315 с.
89. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Подг. В.С. Алексеев - Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий и А.Д. Хаютин; comment. В.С. Алексеева-Попова и Л.В. Борщевского. - М.: Наука, 1969. – 704 с.
90. Руссо об естественном состоянии. [Текст] / [Сост. И предисл. Арк. Пресса]. СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1904. (Общедоступная философия в изложении Аркадия Пресса). – 54 с.
91. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Начала политического права. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. Л. Неманова под ред. Д.Е. Жуковского. - СПб.: Изд-во Д.Е. Жуковского, 1907. – 247 с.
92. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. с франц. П. Первова, изд. 2-е. - М., К.И. Тихомиров, 1911. - 756 с.
93. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. с франц. [Л. Неманова]. - М.: Соцэкиз, 1938. – 123 с.
94. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. с французского языка. Под ред. Г.Э. Кучкова. – Москва, 1998, 416 с.
95. Самиев Б.Д. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в. [Текст] / Б.Д. Самиев. - Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.
96. Самиев Б. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. [Текст] / Б. Самиев. - Душанбе, 2007. – 173 с.
97. Самиев Б.Ч. Афкори ислоҳоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. [Матн] / Б.Ч. Самиев. - Душанбе, 2000. – 167 с.
98. Сухарева О.А. Бухара. XIX - начало XXв. [Текст] / О.А. Сухарева - М., 1956. – 324 с.

99. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. [Текст] / *O.A. Сухарева*. - М., 1958. – 148 с.
100. Тихомиров Л.А. Единоличная власть как принцип государственного строения [Текст] / *Л.А. Тихомиров*. - М.: Университетская типография, 1897. – 57 с.
101. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / Институт этнографии им. Н.Н. Микухо-Маклая. –М.: Изд-во вост. лит., 1962. -324с.
102. Толстой Л.Н. О свободном возникновении и развитии школ в народе [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Ясная поляна, 1862. Февраль.
103. Толстой и ненасилие: Материалы Всероссийской конференции "Толстой и ненасилие". [Текст]. - М.: Славянская школа, 1995. - 92 с.
104. Философский словарь. [Текст] / Под ред. И.Т. Фролова. 6-е изд. перераб. и до-пол. - М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
105. Фитрат А. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон [Матн] / *A.Фитрат*. - Душанбе, 1991. – 63 с.
106. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. [Текст] / *N. Ханыков*. - СПб, 1843. – 279 с.
107. Хади-заде Р. Звёзда во мгле. [Текст] / *R.Хади-заде*. - Душанбе, 1968. – 367 с.
108. Хади-заде Р. Аҳмад Доңиш [Текст] / *R.Хади-заде*. - Душанбе, 1976. – 468 с.
109. Хади-заде Р. Аҳмад Доңиш. [Текст] / *R.Хади-заде*. - Душанбе, 1976. – 468 с.
110. Хади-заде Р.Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. [Текст] / *R.Хади-заде*. – Сталинабад, 1956. – 139 с.
111. Ҳодизода Р. Аҳмади Доңиш. Очерки илмию бадеи зиндагонии ў. [Матн] / *R.Ҳодизода*. - Душанбе, 1966. – 15 с.
112. Ҳодизода Р. Ҷадид гӯем ё маорифпарвар? [Матн] / *R.Ҳодизода*. Адабиёт ва санъат. – 5 июл, 1990.

113. Хотамов Н. Бухарские джадиды и основные этапы их деятельности [Текст] / Н. Хотамов. - Душанбе, 2000. - С.38.
114. Хасанов Х. Революция 1905-1907 в Татарии. - Москва, 1965. - 340 с.
115. Шакурии Бухорой М. Садри Бухоро. [Матн] / *Бухорой М. Шакурӣ*. - Душанбе, 2005. - 330 с.
116. Шарипов И.Ш. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. [Текст] / И. Шарипов. - Душанбе, 1973, Т.1. - 166 с.
117. Энциклопедия советии тоҷик. [Матн]. - Душанбе, 1983. - Ҷилди 4. - 638 с.
118. Южаков С.Н. Жан Жак Руссо. Его жизнь и литературная деятельность. [Текст] / С.Н. Южаков. - СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1894. - 79 с.
119. Юм Д. Диалоги о естественной религии. [Текст] / Д. Юм. Соч.: в 2 т. - 31, Т. II. - М., 1996. - 457 с.

Маҷаллаҳои илми

120. Абдулин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция. [Текст] / Я.Г. Абдулин // Из истории татарской общественной мысли. Казань: Таткнигоиздат, 1979. - С. 91-117.
121. Абдуллоев Ш. Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ. [Текст] / Ш. Абдуллоев // Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 13-20.
122. Абӯалӣ Ибни Сино. Рисола андар ахлоқ. [Матн] / *Ибни Сино, Абӯалӣ* // Авранг. №1. - Душанбе, 2001. - С. 62-69.
123. Аҷзӣ С. Миръоти ибрат. [Матн] / С. Аҷзӣ // Садои Шарқ. - 1989, №5. - С. 38-53.
124. Ашурев Г. Актуальные проблемы просветительства. О некоторых теоретических и методологических вопросах. [Текст] / Г.

Ашуроев // Изв. АН РТ. Серия: Философия и правоведение, 1955, №2. – С. 49-60.

125. Ашуроев Г., Диноршоев М. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониша. [Текст] / Г. Ашуроев, М. Диноршоев // Изв АН РТ. Отд-ние обществ. наук, 1978, № 3. – С. 48-59.

126. Ашуроев Г. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нау. Китоби «Ҷаҳонномаи Айнӣ (Ҷилди X)» [Матн] / Г. Ашуроев. - Душанбе, 2003. - С. 22-29.

127. Бахтин Н.Н. Руссо и его «Эмиль». [Текст] / Н.Н. Бахтин // Педагогическое обозрение. – М., 1912. - № 6. - С. 63-64.

128. Бертельс Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ. [Текст] / Э. Бертельс // Тр. Тадж. Базы АН СССР. - 1936. - Т.3: Лингвистика. - С. 9-28.

129. Богоутдинов А.М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа. [Текст] / А.М. Богоутдинов // Вопросы философии. - М., 1951, №3. - С. 126-132.

130. Герье В.И. Понятие о народе у Руссо. [Текст] / В.И. Герье // -М.: Русская мысль, 1882. - № 6. - С. 350-353.

131. Гобель, Г. Распространение идей Руссо и истолкование руссоизма. [Текст] / Г. Гобель // Французский ежегодник за 1987 год. - М., 1980. - С. 22-31.

132. Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон. [Матн] / А. Девонақулов // Дар китоби Наводир-ул-вақоєъ. Қисми 2. - Душанбе, 1989. - С. 3-19.

133. Державин К.Н. Вольтер - читатель «Эмиля» Руссо. [Текст] / К.Н. Державин // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общ. наук. - Л., 1932. - № 4. - С. 317-339.

134. Диноршоев М., Ашуроев Г. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониша. [Текст] / М. Диноршоев, Г. Ашуроев // Изв. АН Тадж ССР. Отдел-е обществ. Наук.- Душанбе, 1978, №3. - С. 48-59.

135. Златопольский А.А. Восприятие идей Ж.Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX - начала XX века. [Текст] / A.A. Златопольский // Вестник Российской христианской гуманитарной академии. - 2015, №4. - С. 345-353.
136. Искандаров Б.И. Подготовка Англией Бухарского плацдарма для интервенции в Советской Туркестан. [Текст] / Б.И. Искандаров // Исторические записки. – М., 1951, Т. 36. С. 32-36.
137. Лосев А.Ф. Значение наук и искусств в диссертации Руссо «О влиянии наук на нравы». [Текст] / А.Ф. Лосев // Человек, 1995. - № 1. - С. 91-104.
138. Лотман Ю.М. Руссо и русская культура XVIII века. [Текст] / Ю.М. Лотман // Из истории международных связей русской литературы. - Л., 1967. - С. 208-281.
139. Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства / Предисл. С.М. Даниэля. Сост. Р.Г. Григорьва. СПб.: Академический проект, 2002. -543с.
140. Мирзозода Х. Аҳмади Доңиш ва маорифпарварони ибтидои асри XX. [Матн] / X. Мирзозода // Маориф ва маданият, 1979, №11-12.
141. Мирзозода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. [Матн] / X. Мирзозода. -Душанбе, 1962. – С. 112-135.
142. Мирзозода Х. Туҳафи аҳли Бухоро [Матн] / X. Мирзозода // Маориф ва маданият, 13.02.1973.
143. Мирзоев А. Первая редакция «Наводир-ул-вакоев» и время ее составления. [Текст] / A. Мирзоев // Сборник статей, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семёнова. - Сатлинабад, 1953. - С. 151-159.
144. Мирзоев Г.Дж. О правах женщин Бухарского эмирата в произведении Ахмада Даниша. [Текст] / Г.Дж. Мирзоев / Наука и общество. Научно-популярный академический журнал АН РТ, № 2 (15), 2019. - С. 59-70.

145. Назаров Х. Политические воззрения Али Хамадони. [Текст] / Х. Назаров // Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение, 1994, №1. - С. 46-50.
146. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. [Текст] / П.И. Новгородцев // Ж.-Ж. Руссо: pro et contra. Идеи Жан-Жака Руссо в восприятии и оценке русских мыслителей и исследователей. - СПб., 2005. - С. 514-518.
147. Очерки истории школы и педагогики за рубежом. – Часть II (XVIII – XX вв.): Эксперим. учеб. пособие. – М.: изд. АПН СССР. 1989. - С. 30-34.
148. Петров Е.Н. Политические идеи Руссо и французская революция 1789-1794 гг. [Текст] / Е.Н. Петров // Учен. зап. Ленинград. ун-та. - Л., 1940. Серия ист. наук. - Вып. 6. - № 52. - С. 71-100.
149. Плеханов Г.В. Жан-Жак Руссо и его учение о происхождении неравенства между людьми. [Текст] / Г.В. Плеханов // Современник. 1912. - Кн. 9. - С. 237-270.
150. Радлов Э.Л. Отношение Вольтера к Руссо. [Текст] / Э.Л. Радлов // Вопросы философии и психологии. – М., 1890. - Кн. 2. С. 1-22; год 1, кн. 4. – С. 37-64.
151. Ратников К.В. Педагогические идеи Ж.Ж. Руссо в критической оценке С.П. Шевырева. [Текст] / К.В. Ратников // Альманах современной науки и образования, № 4 (23) 2009, часть 1. - С. 151-153.
152. Розанов М.Н. Ж.-Ж. Руссо и демократический идеал жизни. [Текст] / М.Н. Розанов // Русское богатство, 1912. - № 10. - С. 47-55.
153. Роллан Р. Собрание сочинений: в 9 т. / Под ред. Н.М. Любимова. -2-е изд. –М.: Правда, 1983.
154. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. [Текст] / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. - М., 1969. С. 31-108.
155. Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании. - СПб, 1913. - С. 265-269.

156. Руссо Ж.Ж. Эмил ва ё дар бораи табиат / Бо қӯшиши профю И.Каримова; таҳия ва таҳқиқи проф. Сулаймонӣ С. –Душанбе: Ирфон, 2012. -315с.
157. Саркитов Н. Биографический очерк. [Текст] / *N. Саркитов* // Ж.Ж. Руссо. Об общественном договоре. - М., 1998. - С.16-20.
158. Соловьев Э. Ю. Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права [Текст] / Э.Ю. Соловьев// Философия Канта и современность. - М., 1974. - С. 186-235.
159. Стюарт Дж. Основание политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии. / 1-е полн. изд. в 2 т. –СПб., 1865. Т.1. -292с., Т.2. -263с.
160. Султанов У. Философские, социальные и этические взгляды Абуали Сино. [Текст] / У. Султанов // Вопросы философии, 1980. - № 9. - С. 90 - 105.
161. Султонзода С. Таълимоти Ибни Сино дар бораи модда ва атрибутҳои он дар партави фалсафаи давраи Нав. [Матн] / С. Султонзода // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). № 2 (256). - Душанбе, 2019. - С. 48-51.
162. Султонзода С. Таҳаввули моддаи ғайризинда ба моддаи зинда дар таълимоти Ибни Сино. [Мант] / С. Султонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №2, 2020. – С. 129-136.
163. Тағоймурод М. Рушди фалсафаи маориф дар осори маорифпарварони замони Эҳёи Аҷам. [Матн] / М. Тағоймурод // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2017. - №3/1. – С. 134-139.
164. Толстой Л.Н. О методах обучения грамоте. [Текст] / Л.Н. Толстой // Ясная Поляна, 1862. Февраль. С. 7-27.
165. Толстой Л.Н. О религиозном воспитании (письмо к американцу). [Текст] / Л.Н. Толстой // Свободное воспитание. 1908-1909. №12. С. 1-4.

166. Толстой Л.Н. О воспитании. [Текст] / Л.Н. Толстой // Свободное воспитание. 1909-1910. №2. С. 1-7.
167. Толстой Л.Н. В чем главная задача учителя (из беседы с народными учителями). [Текст] / Л.Н. Толстой // Свободное воспитание. 1909-1910. №3. С. 1-6.
168. Улугзаде С. Памяти Ахмада Дониша. [Текст] / С. Улугзаде // Единение. - Душанбе, 1963. - С. 160-174.
169. Французские критики о педагогических взглядах графа Л.Н. Толстого. [Текст] // Вестник воспитания, 1890. №5-6. С. 133-151.
170. Хасанов Х. Революция 1905-1907 в Татарии. - Москва, 1965. - 340с.
171. Чижов П.Г. Дух гуманизма в философии И. Канта. [Текст] / П.Г. Чижсов // Общечеловеческое и национальное в философии / Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). Материалы выступлений / Под общ. ред. И.И. Ивановой. - Бишкек: 2004. - С. 92-95.
172. Ҷаъфарӣ, Муҳаммад Тақӣ. Шинохт аз дидгоҳи илмӣ ва аз дидгоҳи қуръонӣ [Матн] / Муҳаммад Тақии Ҷаъфарӣ. - Техрон. Фарҳангӣ исломӣ. 1360. - С. 176-189.
173. Шарипов И.Ш. Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности. [Текст] / И.Ш. Шарипов // Известия АН Республики Таджикистан. Серия: Философия и правоведение. - № 1 - 4. - Душанбе, 2005. - С. 172 - 182.
174. Шачина А.Ю. К вопросу о влиянии Ж.Ж. Руссо на творчество И. Канта. [Текст] / А.Ю. Шачина // Вестник РУДН. Серия: философия. - М., 2018, 32. - С. 236-247.
175. Шевырев С.П. О цели воспитания. [Текст] / С.П. Шерывев // Журнал министерства народного просвещения. - 1852. - Кн. 2. - Отд. II. - С. 133-151.

176. Шляхтенко И.И. Тенденции и перспективы развития современной семьи в Республике Таджикистан. [Текст] / И.И. Шляхтенко // Известия АН РТ. Серия: философия и правоведение. № 3 - 4, 1996. - С. 307-311.

177. Шоисматуллоев Ш. Становление молодой семьи: (социология). [Текст] / Ш. Шоисматуллоев // Изд. АН Республики Таджикистан. Серия: философия и правоведение 1992. №3 (3). - С. 27-34.

178. Шоҳин Ш. Бадоъ-ус-саноъ. [Матн] / Ш. Шоҳин // Садои шарқ. - 1998, №7. - С. 41-53.

179. Южаков С.Н. Детство и молодость Жан-Жака Руссо. Отрывок из биографии. [Текст] / С.Н. Южаков // Мир Божий. 1894. - № 1. - С. 76-104.

Авторефератҳо

180. Герасимов О.И. Гуманистическая концепция воспитания в философско-педагогическом наследии Жан-Жака Руссо. [Текст] / О.И. Герасимов. Автореферат диссертации... канд.пед.наук. 13.00.01. - Нижний Новгород, 2007. – 22 с.

181. Зиёев И.Г. Религиозно-философские воззрения Мухаммада Икбала. Автореферат дисс. Доктора фил.наук. 09.00.09. – Душанбе, 2005. 40 с.

182. Златопольская А.А. Ж. Ж. Руссо и революционно - демократическая мысль России XIX века : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.03 / Ленин. гос. ун-т. - Ленинград, 1990. - 20 с.

183. Мельник Н.Б. Философия природы и человека Ж.Ж. Руссо как основание концепции естественного воспитания. [Текст] / Н.Б. Мельник. Автореф. кан. философ. наук. - Екатеринбург, 2002. -17 с.

184. Панова Л.М. Человек и семья: Философский анализ формирования культуры брачно-семейных отношений. [Текст] / Л.М. Панова. Автореф. дисс. д.ф.н. – 22 с.

185. Самиев Б.Дж. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. Дисс. на соискание учёной степени доктора философских наук. [Текст] / Б.Дж. Самиев. - Душанбе, 2009. – 253 с.

186. Тағоймурод М. Фояҳои фалсафаи маориф дар осори мутафаккирони тоҷик дар асрҳои IX-XIII. Автореф.дисс.доктор PhD – фалсафа. – Душанбе, 2020. 22 с.

187. Ҳакимова З. Культурно-антропологические концепции семьи в практической философии восточных перипатетиков. [Текст] / З. Ҳакимова. Дисс. канд. филос. наук. - Душанбе. – 164 с.

188. Юдина Т.Б. Течение свободного воспитания в отечественной гуманистической педагогике начала XX века. [Текст] / Т.Б. Юдина Автореф. дис. канд. пед. наук. Хабаровск. 1995. - 23 с.

Захираҳои электронӣ аз сомонаи интернетӣ

189. Белопольская И.А. Французское просвещение. Особенности развития, мотивы и образы. [Текст] / [Электронный ресурс] http://window.edu.ru/window_catalog/files/r40236/apr01002.pdf (санаси муроҷиат: 01.08.2022).

190. Особенности Просвещения во Франции 18 в. Основные периоды французского просвещения. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://lektsii.org/7-4697.html> (санаси муроҷиат: 30.07.2022)

191. Общая характеристика французского Просвещения. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://infopedia.su/16x76a6.html> (санаси муроҷиат: 30.07.2022).

192. Гроций Г. Теория государства и права. [Текст] / [Электронный ресурс] www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm (санаси муроҷиат: 03.08.2022)

193. Руцко и Кант: проблема цивилизации и человек. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://studfile.net/preview/6430798/page:4/> (санаси муроочиат: 03.08.2022).

Адабиёт бо забонхой хориҷӣ

194. Montesquieu, Charles de Secondat. [Texte] / *Ch.S. Montesquieu.* De l'esprit des lois. Tome 1. Paris, Éditions Gallimard, 1995. – 604 p.

195. Rousseau, Jean-Jacques. Du contrat social. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Marc Michel Rey, A Amsterdam, 1762. – 209 p.

196. Rousseau, Jean-Jacques. Discours sur l'origine & les fondements de l'inégalité parmi les hommes. [Texte] / *J.J. Rousseau.* A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, MDCCLV (1755). – 299 p.

197. Rousseau, Jean-Jacques. Oeuvres. Tome VII. Emile, ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Tome I. A Amsterdam, chez Jean Neaulm, M. DCC. LXXII (1772). – 296 p.

198. Rousseau, Jean-Jacques. Emile, ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Tome IV. A Amsterdam, chez Jean Neaulm, M. DCC. LXIV (1764). – 490 p.

199. Rousseau, Jean-Jacques. Emile ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Livres I et II, 1762 édité par les Bourlapapey. – 216 p.

200. Rousseau, Jean-Jacques. Les confessions. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Texte du manuscrit de Genève, 1782. – 667 p.

201. Rousseau, Jean-Jacques. The social contract: or, Principles of Political Law. [Text] / *J.J. Rousseau.* Translated from the original French. Copyrighted by Peter Eckler, 1893. – 291 p.

202. La Revue occidentale philosophique, sociale et politique dirigé par Pierre Laffitte. [Texte] / Tome 23, 101, Paris, 1889. - 476 p.

203. Thomas Carlyle. The French Revolution. [Text] / *C. Thomas.* Cambridge, 1930. – 640 p.

ИНТИШОРИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАЧАИ ИЛМИЙ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар мачаллаҳи тақризшавандай тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп шудаанд:

- [1-М] Каримов Қ.О. Консепсияи тарбияи табии Жан Жак Руссо ва моҳияти фалсафии он. [Матн] / Қ.О. Каримов // Ахбори АИ ҶТ. - Душанбе, 2020. - № 4 (261). - С. 55-59.
- [2-М] Каримов Қ.О. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. - №7. - С. 195 – 201.
- [3-М] Каримов Қ.О. Ихтилофи байни зиндагии табиӣ бо зиндагии мутамаддин аз дидгоҳи Жан Жак Руссо. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Силсила: илмҳои фалсафӣ. - Душанбе, 2021. - №1 (1). - С. 29 – 35.
- [4-М] Каримов Қ.О. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори ислоҳотҳоҳии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдӣ. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи тиҷорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - №4. - С. 343 - 348.

II. Мақола ва фишурдаи интишорот дар мачмуаи маводи конференсияҳо:

- [5-А] Каримов К.О. Политическая модернизация Японии во второй половине XIX – первой половине XX в. [Текст] / К.О. Каримов // Нашрияи Донишкадаи Идоракунии Давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2017. - №4 (36). – С. 134-137.